

SEPTEMBER :- 2012, ISSN 2278-4381
VOLUME -1, ISSUE-3

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE ACCOUNTANCY MEDICAL SCIENCE
ECONOMICS MANAGEMENT HUMANITIES
SCIENCE STATISTICS ENGINEERING

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

<http://www.shantiejournal.com/>

ISSN : 2278-4381

JOURNAL OF RESEARCH

COMMERCE
ACCOUNTANCY
ENGINEERING

ECONOMICS
MANAGEMENT
SCINENCE

HUMANITIES
MEDICAL SCIENECE
STATISTICS

EDITORIAL BOARD

CHIEF EDITOR

TEJPALSINGH HOODA

M.A (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION)

CO-EDITOR

P.R.SHARMA

M.A(ENGLISH).,B.ED

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment
(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

SEPTEMBER – 2012

VOLUME -1, ISSUE -3

<http://www.shantiejournal.com/>

<http://www.shantiejournal.com> has published “ JOURNAL OF RESEARCH” is a Quaterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2012, All Rights Reserved

- No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission
  - “<http://www.shantiejournal.com>” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles in “JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions
  - The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “<http://www.shantiejournal.com>”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.
  - All efforts are made to ensure that the published information is correct. “<http://www.shantiejournal.com>” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.
-

EDITOR'S COLUMN

Dear Readers,

In this current issue I am throwing light on the word 'RESEARCH'. It literary means – "Research is a work that involves studying something and trying to discover facts about it". From this definition of 'RESEARCH' I want to borrow sequence of some words and that are –'Trying to discover facts'. Discovery it is something that absent before and now in present we are becoming aware of it. It may be any inventions that were unknown before but now they are handy or one may say easily available.

'Curiosity is the mother of all inventions' it is also god gifted. It is not distributed to every one by Him. The reason is that only Einstein can think why apple is not going up but coming back on the earth? Once this thought sparked in his mind and today thanks to him we have the great 'notion of gravity'. Same as our research scholars driven by curiosity bring something useful for us. Our research scholars have added something new to pre-established matters. Research is not an easy job in this process researcher has to put themselves in a soup.

We the publisher of "SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH" are opening the treasure of knowledge before you. The research papers are written by an intelligent researchers. The present issue contains the papers on the issues like gender, economic, business ethics, Indian industries in context of global world, naturalism, importance of laughing yoga, Housing finance, global warming, carbon tax system and the last but not the least language and literature.

We hope this will certainly be helpful to you so use it and be a trailblazer for the others.

Co Editor

P.R.SHARMA

INDEX

Sr.	Title	page
1.	Gender Issues in Leadership - BINDIYA S. SONI	1-11
2.	INSURNANCE AS A TAX SAVINGS TOOL - RAJESHKUMAR A. SHRIMALI	12-17
3.	Agri. Business Opportunities & Challenges (Can India Be The Food Basket For World ?) -Dr. Jigar R Raval	18-24
4.	વૈશ્વિકીકરણ અને ભારતીય ઉદ્યોગો -ડૉ. ભાવના એફ. રાંઠ	25-35
5.	કુદરત તરફ પાછા વળો -ગિરીશ સતાસિયા-બગસરા	36-38
6.	“ Service sector in india & role of foreign direct investment ” - UPADHYAY PARIMAL M.	39-45
7.	“Corporate Governance Failures: Some Evidences” -PIYUSH H. JADAV	46-52
8.	जनसंचार माध्यमों में राष्ट्रभाषा हिन्दी की स्थिति -श्री वाजुभाई सी.चौहाण	53-55
9.	દેશી રાજ્યોનું વિલિનીકરણ નવાનગર (જામનગર) નું જોડાણ -કેવલીયા ભાવિન હસમુખભાઈ	56-60
10.	MOBILE COMMERCE - BHUPEN CHAVDA	61-64
11.	“ A REVIEW OF CARBON TAX SYSTEM IN PRESENT WORLD ECONOMY ” - Dr. Chandramauli R. Dave	65-68

-
12. **“A REVIEW OF STATISTICAL MODELLING
IN MARKET RESEARCH” -DESAI YOGESH K.** **69-72**
-
13. **“હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓની નફાકારકતા અને તેને અસર
કરતા પરિબલો – ડૉ. રાજેશ એ. મુલચંદાણી** **73-77**
-
14. **‘શ્યામ રંગ સમીપે’ એક અધ્યયન – ડૉ. નયના એમ સાગઠીયા** **78-80**
-
15. **Important Of Laughing Yoga in Current Era
- Gopal Joshi** **81-84**
-
16. **“સાથે મળીને એકલા ગાવાનું ગદ્ય અને વાંચવાનું ગીત.”
(સુરેશ દલાલ 'અસ્તિત્વ' કાવ્યસંગ્રહ) -Sunita B. Kanzariya** **85-88**
-
17. **ગુજરાતનો વિકાસ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ
–પ્રા. રાજેશ એન.ડાભી** **89-93**
-
18. **વૈદિક સમયની નારી – પ્રવીણભાઈ જી. પ્રજાપતિ** **94-98**
-
19. **ગ્લોબલ વોર્મિંગ : એક સમસ્યા – એક પડકાર
– પ્રા. ડૉ. દધીચિ દેવપ્રસાદ જોશી** **99-104**
-
20. **કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ
જાગૃતતાનો અભ્યાસ - પ્રા.ડૉ.હિતેશ કગથરા, પ્રા.દિનેશ પટેલ** **105-110**
-
21. **બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઈન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના
વલણોનો અભ્યાસ - પ્રા. ડૉ.કૈલાશ એન.નાંઠા, પ્રા. ડૉ.દિપક આર.પંડયા** **111-115**
-
22. **“ IFRS – A GLOBAL CONVERGENCE “
- Prof. Bhavin S. Shah** **116-119**
-
23. **“Business Ethics versus Economic Incentives
Contemporary Issues and Dilemmas”
- PARESH M. THAKOR** **120-124**
-
24. **સંસ્કૃતમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર અને રસાયણશાસ્ત્ર
(મહાભારતનાં સંદર્ભમાં) - પ્રા.રામભાઈ વી.બાકુ** **125-129**

-
25. साहित्य और अन्य सन्दर्भ - डॉ. श्री जीवाभाई यू. परमार 130-136
-
26. “हरिवं शराय बच्चन एक कालजयी व्यक्तित्व ।”
- भरतभाई.के. बावलिया. 137-143
-
27. हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक चेतना -डॉ. केतन टी.मकवाणा 144-148
-
28. A WORK WRITTEN BY A WOMAN:
CANNONIZATION OF IT THROUGH
AN ESSAY BY A WOMAN - P. R. SHARMA 149-153
-
29. **Golden age *Suryavarman II* — *Angkor Wat***
- Dr. SHAILESH SOLANKI 154-157
-
30. **Economic Reforms in India**
(Reforms in Industrial and Trade Policy)
ASHISHKUMAR CHUDASAMA 158-161
-

Gender Issues in Leadership

- BINDIYA S. SONI

M.B.A., M.COM., SLET., B.ED.,

Abstract

*From the days of old to the modern era, many are still of the opinion that men are the ones who are destined to lead, and **women**, no matter how prepared or qualified, **will serve as followers** for most of their lives. The fact that men are born to lead, and that the woman's place is at best, by his side, but never in front, is becoming harder and harder to accept and defend in the modern era. Though the situation has improved recently for women, throughout human history women have not traditionally been found as leaders, outside the family, in complex organizations—those corporations, legislatures, universities, and **financial institutions** that greatly influence society. There are three key drivers why businesses are interested in women today: leadership, talent and markets. There is now data and studies to prove that more women in leadership means better bottom-line performance. **Fortune 500 companies** with the most women at the top have a 35 percent higher return on shareholder return to equity, and a Catalyst study showed boards with more than three women on them have an 83 percent higher return to shareholder value than boards without women. It's not about women taking over everything. It's about having gender balance because that really does seem to tie into much greater profitability and striking performance financially. This Paper attempts to conduct a focused amount of study to answer the question about the correlation between gender and leadership effectiveness. This Paper also deals with the burning aspects of Gender related Issues in Women Leadership.*

INTRODUCTION

Men are marked out from the moment of birth to rule or be ruled.

—Aristotle

Gender and leadership is a subject that is concerned with two main questions: (1) What are the determinants of male/female differences in who assumes **leadership** positions and in leadership behavior? and (2) How is leadership a gendered concept?

Social scientists distinguish between "gender" and "sex." Sex refers to the basic, biologically given physiological differences between males and females. Gender refers to a culture's social construction of differences between the sexes. These include the different traits, roles, behaviors, attitudes, and aptitudes males and females are expected to display. Gender displays reinforce claims of membership in a sex. Expressions such as "gendered practices," "gendered language," and "gendered jobs" are used to emphasize the tenet that gender involves a process of social construction, and to make gender a more central explanation of organizational behavior phenomena such as leadership.

The term "leaders" refers to persons holding formal positions of leadership in complex organizations in industry, government, education, politics, the arts, sciences, and professions. Historically, gender precluded most females from becoming leaders in such organizations; as a result, the assumption that males were better suited than females for leadership roles was, until recently, rarely questioned. Since the early 1970s, the foundation of that assumption has been shaken by the large number of women who, according to *Bass and Stogdill's Handbook of Leadership*, have (1) been elected prime minister (in Britain, Canada, India, Pakistan, the Philippines, Norway, Sri Lanka, etc.) and to other high government offices; (2) been elevated to managerial positions in business organizations; and (3) earned master of business administration (MBA) degrees. In addition, the assumption that leaders are to be men has come under scrutiny by a growing body of scholarly writing on the subject of gender and leadership.

Interest in gender and leadership started in the United States in the early 1970s, when women slowly began to seek and gain entry into **management**. Two types of literature sought to aid women's advancement. Practical, "how to" advice books warned that the predominantly male corporate world was, for women, akin to foreign, hostile, enemy territory: to be successful, women needed to learn and adapt themselves to the local language, dress, and customs.

The other body of literature—more academic in its content and research—provided the rationale for eliminating barriers (such as discriminatory policies) to women's progress in organizations and management. It argued that differences between women's and men's ability to carry out responsible jobs are minimal, once women attain the appropriate job qualifications. Women, thus, deserved **equal opportunity** in early childhood as well as higher education, and equal access to all types of job **training and development**. Women would then be able to compete with men for leadership positions and other jobs.

The human capital theory presaged an argument that emerged in the mid-1980s: that a company's profits could be bolstered by the special qualities women possess—a proclivity for cooperative **decision making**, ability to share power and communicate well, experience in nurturing the development of others, and comfort with less hierarchical organizations. Increased foreign **competition** made U.S. companies aware of

the failings of the traditional, military, authoritarian leadership style, and thus the utilization of female talent was seen as a possible source of competitive advantage.

At the same time the idea that females possess a natural leadership advantage over males gained popularity in both academic and management circles, some scholars voiced a more critical view. They maintained that the idea of extracting the value of feminine skills and qualities in the global marketplace was exploitative. Such a plan is part of a managerial ideology that dehumanizes and subordinates all workers, not females only. These writers were less concerned with the relationship between gender and leadership *per se*. Their primary interest was the issue of power, and how the gender categories "male" and "female" are part of a system of power relations that empowers some and exploits others.

Characteristics of women leaders

Some characteristics of women leaders that can be noted include

- a. Individual character, and ability to respond positively to hardship
- b. Empathy with others
- c. Willingness to speak out
- d. Honesty
- e. Ability to get support from family and spouse
- f. Strong belief in the power of the group or collective
- g. Staying power And so on.

What needs to be noted is that it is character and confidence rather than knowledge or literacy that marks out these women. Literacy was one variable that did not emerge as one of the qualifying criteria for potential women leaders. Literacy and /or information are like tools which are wielded and used as necessary – not essential attributes of the role. The issue of class and caste did not come out so prominently as a mobilizing device.

WHY SO FEW WOMEN LEADERS?

Why are there differences between males and females in who becomes a leader? This is one main question of concern to writers in the area of gender and leadership. Though the situation has improved recently for women, throughout human history women have not traditionally been found as leaders, outside the family, in complex

organizations—those corporations, legislatures, universities, and **financial institutions** that greatly influence society.

Several reasons are cited for the low proportion of women leaders. One is that females' life aspirations are diminished by their early childhood socialization in the nuclear family. Generally the nuclear family transmits definitions of appropriate gender behavior to children. For girls, this includes submissiveness, passivity, avoidance of aggression and competition, reticence to take risk, and other qualities our culture considers "feminine." Research shows that even when high school boys and girls have the same college and career aspirations, the boys receive significantly more parental encouragement to pursue their goals.

One result of this childhood socialization is the tendency for adult women to be stereotyped as less well-suited than men for leadership roles. Several studies have shown that people perceive successful managers to have the characteristics typically associated with men, though the actual qualities successful managers possess are a combination of masculine (e.g., forcefulness, self-confidence, task orientation, initiative) and feminine (e.g., concern for people, feelings, and relationships) traits. An obvious consequence of this is that a man is more likely to be selected for a leadership position than is a woman of equal qualification. Thus, a woman who aspires to leadership positions must overcome both her childhood socialization, which discouraged development of some essential qualities, and a popular perception of the maleness of leadership—both of which tangibly reduce the chance she will be judged qualified. In addition to socialization and stereotyping, other barriers to females' upward mobility into leadership positions include: (a) discrimination against them in personnel decisions involving promotion, selection, and **supervision**; (b) a dearth of women and men willing to mentor women; (c) management development opportunities that are based on job rotation: geographic mobility can create difficulties for a woman's children and destroy her spouse's career; (d) coincidence of the biological clock and some professions' "up or out" policies, such as professors' tenure clock and lawyers' partner clock; and (e) the perception of women as "outsiders" because of their physical differences, stereotyping, and exclusion from some social clubs and activities where important networks are built and maintained.

Other reasons women ascend to leadership positions less frequently than men are that women most frequently inhabit managerial positions with little power, little advancement opportunity, or where other women are so rare that their presence is attributed to their sexuality or **affirmative action**, or it is used as a symbol of the organization's enlightenment. Outside their paid jobs, women usually have significant responsibility for the care of their families and home, thereby depleting the energy they might otherwise devote to the pursuit of leadership positions of consequence.

DO MALE AND FEMALE LEADERS BEHAVE DIFFERENTLY?

Though females' early socialization and other obstacles may impede them from becoming leaders, those who do ascend do not behave significantly differently from men in the same kinds of positions. Some studies have been able to discern differences in leadership style and managerial behavior, but most have not.

Studies have examined male/female differences in three main types of managerial behavior. The first is task accomplishment style, which is how much the leader initiates, organizes, and defines work activities and processes. The second is interpersonal style, which is how much the leader builds morale, relationships, satisfaction, and commitment in the organization. The third is decision-making style, which is how much the leader encourages a participative, democratic approach as opposed to an autocratic approach.

Some studies find differences between males' and females' task accomplishment styles and interpersonal styles. Males tended to be more task-oriented; females tended to be more relationship-oriented. These differences, however, have been observed only in men and women subjects of laboratory experiments, that is, people asked to speculate how they would behave if they were leaders. Differences disappear in studies where actual managers are compared: most conclude that women do not behave differently from men in the same or similar kind of leadership position. Moreover, experienced women managers show no differences in leadership abilities from experienced male managers. These women, in fact, are likely to more closely resemble their male counterparts in drive, skills, temperament, and competitiveness, than the average woman in the population.

Some difference has been found in males' and females' decision making styles. According to Gary N. Powell's comprehensive study, *Women and Men in Management*,

women tend to employ a more democratic, participative style while men tend to take a more autocratic, directive approach. This difference has appeared in both laboratory studies and observations of real leaders. Some scholars thus argue that women's tendency to negotiate, mediate, facilitate, and communicate is the more effective leadership style than men's emphasis on power and control; and because this "feminine" style reduces hierarchy, satisfies subordinates, and achieves results, it should be the norm to which men are compared.

During the late 1990s medical science found a physical basis for some of these basic differences in leadership qualities. As asserted by Dorion Sagan in "*Gender Specifics: Why Women Aren't Men*," the structure of the female brain affords women several biological and cognitive advantages. This was thought to be in large part due to the connector between the two sides of the brain being larger in women than in men, resulting in a better ability on the female's part to integrate left brain/right brain activities. Women were thought better able to follow several trains of thought at the same time, while men appeared better able to focus on single topics.

HOW IS LEADERSHIP GENDERED?

The other main question of concern to writers in the area of gender and leadership is whether "leadership position" is implicitly a gendered concept. To answer this question, first one has to understand how organizations, including their leadership positions, are one place where gender is produced. In her article "*Gendering Organizational Theory*," Joan Acker argues that gender is part of the logic used in organizations to determine what practices will be adopted. Organizations profess themselves to be gender-neutral, for example, with their practice of filling an abstract job with a person who possesses the requisite qualifications. But when the "job description" for a leadership position includes 12-hour days, business meetings and social events on weekends, and little time for non-job-related obligations, many women (and, increasingly, men) cannot qualify because of their family responsibilities. The ostensibly gender-neutral job, then, is not. It and the organization in which it exists are part of the gendered substructure of society. They assume and thereby replicate conventional gender roles: man working full-time for a lifetime in a job outside the home; woman working in the home to take care of him, the family, and any spillover from his job.

In this view, all social practices are structured in relation to gender. This includes the social practice of organizing businesses, schools, governments, and the like, and including leadership positions in the design of these organizations. Because social practices replicate the reproductive division of people into male and female, they are said to be "gendered." Thus, gender becomes a property of institutions and the human and historical processes that create them. It becomes a characteristic of not individual people but collectivities. To think of gender—and leadership—in this way is a considerable advance. Doing so provides an explanation for the difficulties women traditionally have experienced ascending to leadership positions and performing leader roles with comfort and ease.

LEADERSHIP AND GENDER PERSPECTIVES

Throughout history, many have come to believe that leadership is a traditionally masculine activity. **Judith A. Kolb** talked about this in her article when she stated that —**Kanter** observed that if women in organizations are to emerge as leaders, it is important that they be perceived as individuals who can influence or motivate others. “A look at research on this dating back to the 1970’s indicated that there was a tremendous amount of gender bias regarding women’s achievements in the business sector. More frightening is that as late as 1991, much of this gender bias still exists as seen by the following. A study conducted in 1991 by **Shimanoff and Jenkins** revealed the following: —when we reviewed this literature we were struck by the prejudice against women. Research has demonstrated that there are far more similarities than differences in the leadership behaviors of women and men, and that they are equally effective. Still, women are less likely to be pre-selected as leaders, and the same leadership behavior is often evaluated more positively when attributed to a male than to a female. Findings dated this recently should be cause for alarm and this is but a small example of the most recent data on this subject. Other similar studies follow suit, when it was reported that group composition could influence leadership emergence. **Bunyi and Andrews** (1985) found that when males were in the majority, they emerged as leaders 100% of the time. When females were in the majority, females did emerge as leaders but not beyond the expectations one would have on the basis of chance. In contrast, **Schneier and Bartol** (1980) observed that the likelihood that a female would emerge as a leader did increase as the number of women in the group increased. Yet another study, taken in 1978, revealed virtually no difference in the numbers of men and women that emerged as leaders. **The Kent and Moss study** of 1994 —noted in their study that women were slightly more likely than men to be perceived as leaders by group members when the percentage of women per group was controlled statistically. “While these studies are interesting to reflect upon, **Kolb** goes on to state that in no other study has it been shown that women were chosen to be leaders more often than men.

GENDER ROLE ORIENTATION

There have been numerous studies done examining the aspect of how a person views him or herself in terms of being masculine, feminine or androgynous. A study

conducted in 1990 showed that female students in masters of business administration program viewed themselves higher in masculine characteristics than in feminine characteristics. Findings from this study may indicate that —masculine gender role characteristics, rather than biological sex, may be the crucial aspect of gender that is related to leader emergence. “This study also showed that women that are high on the organizational charts are often rated much higher on the masculinity scale than are women in the lower ranks of the organization. Further analysis in a similar study revealed that —there was no biological sex difference in the self or group perceptions of leadership.” Findings from this report also indicated that males generally self reported higher on the scale of leadership as proven by the following. —Masculinity was significantly correlated with both self-reported leader emergence and group reported leader emergence, and supports a major hypothesis of this study.

GENDER-RELATED ISSUES OF TRANSFORMATIONAL AND TRANSACTIONAL LEADERSHIP

According to the research done by **Eagly and Johnson** in 1990, women were found to lead in a more interpersonally oriented style, and men were found to lead in a more task oriented style...“This study further revealed that —women were rated as more democratic or participative while men were rated as more autocratic or directive “Transformational leadership —occurs when a leader engages with a follower in such a way that both parties are raised to higher levels of motivation and morality with a common purpose. “Transactional leadership, —in contrast, is a set of leadership behaviors that emphasizes exchanges or bargains between manager and follower, and focuses on how current needs of subordinates can be fulfilled.” In studies done in the early 1990’s, there has been some empirical evidence that suggests that females performed in a more transformational manner as leaders than did males. This study was done using both male and females as subordinates, and lends to the premise that there are gender differences in leadership styles. These gender differences may or may not lend themselves to more effective styles, but it may simply be the style of leadership that will matter the most. As one popular magazine recently wrote, —Leaders in the next century will lead from the center, gleaning the best ideas from those around them, not from the top. Druskat (1994) found a similar result when looking at male and female leaders in the religious profession. —Female leaders were evaluated as being more transformational by female subordinates than male leaders who were evaluated by male subordinates. In yet another study by Nass and Avolio (1992), —Druskat (1994) suggests that transformational leadership may be a more feminine style of leading, and is more likely to emerge in all-female organizations where women control the resources and so are less constrained in their leadership styles. These studies lead to some thought provoking ideas, since women have been largely identified as being more transformational, they may in fact, be more accepted as leaders once organizations call for more transformational leaders in the coming years.

WOMEN IN LEADERSHIP IN 21ST CENTURY

One of the most compelling reasons for an organization to pay attention to the demographic makeup of its workforce is that a diverse employee base can have significant bottom-line impact. **Wittenberg-Cox and Maitland** said companies that succeed in the 21st century will realize the full potential of women and make the necessary investments to nurture their talent. That means not doing what has been done in

the past: adopting a "fix the women" mentality that encourages, develops, trains and supports women to become more like the dominant norm.

"Companies have spent perhaps the last 20 years very kindly and well meaningfully sending women on leadership programs, assertiveness training, developing them in all kinds of ways so that they might behave, sound and act a little bit more like what (organizations) wanted a leader to sound like," said Wittenberg-Cox, CEO of gender consultancy 20-First. "There are three key drivers why businesses are interested in women today: leadership, talent and markets. It becomes kind of an unavoidable discussion once you line it up this way," Wittenberg-Cox said. "There is now data and studies to prove that more women in leadership means better bottom-line performance. **Fortune 500 companies** with the most women at the top have a 35 percent higher return on shareholder return to equity, and a Catalyst study showed boards with more than three women on them have an 83 percent higher return to shareholder value than boards without women."

"It's not about women taking over everything," Maitland said. "It's about having gender balance because that really does seem to tie into much greater profitability and striking performance financially."

CORPORATE GENDER DIVERSITY

The world of business and technology is male-dominated but it doesn't have to be this way. Not if more individuals like **Sucharita Shome Eashwar, Senior Director of NASSCOM**, the industry body representing the Indian IT and BPO industry, had their way.

"The change is not due to any newfound appreciation that the world has of women but because gender diversity has become an urgent business imperative," Sucharita declares, adding that IT as an industry is facing a scarcity of talent.

"Firms have to get, retain and promote talent and they are ready to go all out to do so. They are ready to invest in growing women into leadership positions. Women are the purchase decision makers in significant sectors of the economy all over the world. If you don't have women represented in Sales & Marketing, Product Design, Customer Relationship & Support, then you, as a firm, are sure to lose out. Documented research has also shown that companies that have women on the company board show better return on investment and are more profitable," she says.

For someone who has made it a mission to explicitly place gender diversity at the heart of NASSCOM's Diversity and Inclusion Initiative, Sucharita makes some candid revelations about her own journey to the top.

"In the United States, the Government has a policy to give out a certain percentage of their business to women, minority communities and indigenous communities. So, they

look at their supplier chains to ensure that the diversity is in place. Here, in India, large MNCs and others have agreed to look at women-owned businesses for products and services that they outsource. This will be provide a foot in the door for women entrepreneurs who have great quality standards, but fall below the radar on account of scale,” she explains.

INDIAN WOMEN PAVING WAY FOR SUPERIOR LEADERSHIP ROLES, FINDS KPMG-WILL FORUM SURVEY

Organizations are increasingly recognizing that women do bring substantive diversity to company boards in terms of their composition, skill sets and experiences. Women are also more risk-averse and focus on the long-term interests than do their male counterparts. With leadership today being more results-oriented than process-driven, organizations will see better results if the intrinsically diverse leadership qualities of their women executives are further nurtured. These findings were part of a survey conducted by “Forum for Women in Leadership” (WILL Forum) in partnership with KPMG, on ‘Creating Women Business Leaders: Differentiating Styles of Women Executives’. While much research has been conducted on gender stereotypes, the survey specifically intends to bring to light the personality and motivational factors that serve as the core to underlying gender differences. Over a span of the last decade, leadership styles in corporate India have been revolutionized in terms of an increased level of forthrightness and a sustained emphasis on inclusive growth.

KEY FINDINGS – MACRO LEVEL

The survey findings state that decision making and access to important data in any organization is at the disposal of both men and women leaders in accordance with their roles in the organization. 43 percent of the respondents strongly agreed with the view that men and women actually have equal opportunities to grow in their careers and/or rise to positions of top leadership in the corporate sector. A meager 15 percent of respondents expressed concerns with regard to prevailing biases on the basis of gender, age, marital status and other related gender stereotypes either at the managerial level or across the organization.

Poonam Barua, Founder Convener of the Forum for Women in Leadership said, “The survey and its findings suggest that corporate India seems to be working on the traditional definition of hierarchical, conservative form of leadership, while Indian women professionals are definitely on the rise and are paving the way for re-defining leadership for future generations.” She further added, “Many aspiring contenders are especially reaping the benefits of inclusion programs with specific women-centric initiatives that many forward-looking organizations have launched. However, the challenging lifecycle stages that women invariably go through do make their journey in the professional world both unique and challenging.”

CHALLENGES

The survey shows that a whopping 87 percent of respondents agree that striking a judicious balance between corporate life and family life is a predominant challenge that women management contenders are confronted with. Also another 82 percent stated that the existence of gender stereotypes was another barrier that women executives were to break through to reveal their true leadership potential. In addition, about 91 percent of respondents felt that mentoring and training would play a prolific role in developing and

fine-tuning leadership skills, while 63 percent contended that effective leadership did not depend on the number of years of work experience that a leader had.

Bibliography

The Managerial Woman: The Survival Manual for Women in Business

By Margaret Hennig and Anne Jardim

Games Mother Never Taught You

By Betty L. Harragan

Making It in Management: A Behavioral Approach for Women Executives,

By Margaret Fenn

The Female Advantage: Women's Ways of Leadership

By Sally Helgesen

Women as Managers: What They Can Offer to Organizations

By Jan Grant

Feminine Leadership, or How to Succeed in Business without Being One of the Boys,

By Marilyn Loden

Article on Women and Men in Management

By Gary N. Powell

Gendering Organizational Theory

By Joan Acker

INSURNANCE AS A TAX SAVINGS TOOL

**- RAJESHKUMAR A. SHRIMALI
M.COM., B.ED., U.G.C NET., M.PHIL**

It's never too late to get yourself insured against the risks of life like financial losses, ailing health and accidents. Planning and understanding Insurance is as important as buying Insurance. Buying Insurance has also formed an integral part of an individual's annual tax planning exercise. While it is important for individuals to have life cover and a health insurance, it is equally important that they buy insurance keeping both their long-term financial goals and their tax planning in mind.

Insurances rescue you from all the uncertainties only on a financial level, thereby supporting you and your family during the difficult period. Protections against Life & Medical contingencies are the two most important ingredients of Insurance.

Every year, taxpayers try to save and invest so that they minimize taxes and maximize disposable income. This is where Tax planning comes in. Tax planning, as part of your overall financial planning exercise, helps you figure out how to make full use of the breaks on offer under current income tax rules. The ideal time to plan your taxes is in April, at the beginning of the financial year. But for those who couldn't manage the tax planning then or now don't have ready funds to nullify your income tax payable, there are still enough investment options that would substantially lighten the burden while deploying funds profitably.

Investment options to lighten the burden of tax while deploying funds profitably:

This section explains the role of Life Insurance and Health Insurance in an individual's tax planning exercise while also evaluating the various options available at one's disposal.

Life insurance is a guarantee that your family will receive financial support, even in your absence. Put simply, life insurance provides your family with a sum of money should something happen to you. It thus protects your family from financial crisis. In addition to serving as a protective cover, life insurance acts as a flexible money-saving scheme, which empowers you to accumulate wealth-to buy a new car, get your children married and even retire comfortably. Life insurance also triples up as an ideal tax-saving scheme.

As per Income Tax Act, Life Insurance shall include:

- Life insurance premium contributions are eligible for deduction under Sec. 80C.
- Pension plan contributions are eligible for a deduction under Sec. 80CCC.
- The proceeds or withdrawals of our life insurance policies are exempt under Sec 10(10D), subject to norms prescribed in that section.

While taking a Life Insurance Policy you should keep in mind that it should cover both, the investment and tax saving aspects equally. Like those who are confident of carrying the payment of insurance premium for a long time span, will be benefited by applying for pure term insurance schemes as the long tenure of the schemes, serve to reduce the amount of monthly

insurance premiums. Various Plans in which you can invest for Life Insurance keeping in mind your needs are:

Term Plans

ULIPs

Pension Plans

Children Plans

Finally, Life Insurance contracts allow an individual to save money in a tax efficient manner and allow savings to grow to help meet our future financial obligations.

Health Insurance is an insurance policy, which covers you and your family against any medical contingency. In short Health Insurance is a protection against medical costs. It is a contract between an insurer and an individual /group in which the insurer agrees to provide specified health insurance cover at a particular premium. The health insurer usually provides either direct payment or reimburses the expenses associated with illnesses and injuries. The premium paid for medical insurance qualifies for rebate under Section 80D as follows:

- Insurance premium paid or Rs 10,000 whichever is lower.
- The aforesaid limit is Rs 15,000, where the individual or his spouse or dependent parents or any member of the family (for whom such premium is being paid) is a senior citizen (i.e. one who is resident in India and who is at least 65 years of age at any time during the previous year).
- The Insurance Regulatory and Development Authority (Irda) has clarified that only the premium collected for providing health cover in the case of unit-linked health insurance policies will be eligible for tax benefits.

Various **other plans** where in you can invest keeping in mind Investment cum Tax saving are:

- Annual contribution to EPF (employees' provident fund)
- PPF (public provident fund): Only contributions of upto Rs 70,000 per annum are eligible for a tax benefit. Apart from Section 80C tax benefits at the time of investing, interest income from investments in PPF is exempt from tax under Section 10(11) of the Income Tax Act.
- Gratuity: They are exempt subject to conditions and limits laid down in the Income Tax Act.
- National Savings Certificate (NSC): Interest income from NSC investments is chargeable to tax. However, the interest accruing annually is also deemed to be reinvested, hence it qualifies for deduction under Section 80C.
- Tax saving fixed deposits: These are conventional fixed deposits offered by banks; however investments therein (upto Rs 100,000 per annum) are eligible for tax benefits under Section 80C.
- Equity Linked Saving Schemes (ELSS): This is one of several schemes by the mutual funds and is popular among high net worth tax payers because of their unique features
- Fixed Deposit (FD) for minimum 5 years
- Pension Funds
- Being charitable helps you too. Money donated to tax-approved charitable institutions is deductible to the extent of 50%, subject to conditions. Deduction of 100% is available in the case of payment to certain specified funds like Prime Minister's National Relief Fund.

- Tuition Fees including admission fees or college fees paid for Full-time education of any two children of the assessee (Any Development fees or donation or payment of similar nature shall not be eligible for deduction).
- Infrastructure Bonds issued by Institutions/ Banks
- The rebates associated with a home loan from a tax saving perspective are on the interest paid as well as on the principal repaid. The deduction of interest payable on the loan taken to buy the house property is up to a maximum of Rs. 1,50,000 every year under section 24(b) and the principal portion of the loan repaid to the bank will be eligible for deduction under section 80C (along with other contributions and investments) up to a maximum limit of Rs. 1,00,000.

In our view, investors need to give tax planning a lot more thought and evaluate how they can use the Rs 100,000 tax-saving bounty a lot more fruitfully and judiciously. It would be difficult for anyone to single out one single instrument that is best for everyone. For instance, someone who is risk-averse can opt for life insurance or five-year deposit with a bank. For someone keen on saving tax, even on income arising out of the instrument would prefer PF or PPF. For the young and high net worth, with a good risk appetite can go for ELSS.

Below given are the various Sections under which you claim for Tax Exemptions.

- **Section 80G**- Deduction in respect of donations to certain funds, charitable etc

Section 80C- Deduction in respect of life insurance premia, deferred annuity, contributions to provident fund, subscription to certain equity shares or debentures, etc.

- **Section 80CCA-** Deduction in respect of deposits under National Savings Scheme or payment to a deferred annuity plan
- **80CCB:** Deduction in respect of investment made under Equity Linked Savings Scheme
- **80CCC:** Deduction in respect of contribution to certain pension funds
- **80CCD:** Deduction in respect of contribution to pension scheme of Central Government
- **80CCE:** The aggregate amount of deductions under section 80C, section 80CCC and section 80CCD shall not, in any case, exceed one lakh rupees.
- **80D:** Deduction in respect of medical insurance premia
- **80E:** Deduction in respect of interest on loan taken for higher education
- **80G:** Deduction in respect of donations to certain funds, charitable institutions, etc.
- **80GG:** Deductions in respect of rents paid

Finally, having made your investments and claimed the tax breaks, don't forget to keep the records and documents of your investments and tax deduction certificates, since you will have to attach them with your returns. As can be seen, the assured return segment has a wide range of investment avenues to offer subject to a maximum limit of Rs.1Lakh. The onus for making the right choice and getting invested in an apt instrument lies with you.

Agri. Business Opportunities & Challenges (Can India Be The Food Basket For World ?)

-Dr. Jigar R Raval
I/c Principal
Shri K.M.& K.K. Savjani B.B.A. /B.C.A. College Veraval

Introduction

Indian Agriculture 1951-1991

Since India's Independence and in the planning period Indian agriculture has passed through various phases experiencing a lot of policies and programmes for raising productivity and contribution. The 1950s saw state governments introducing land reform measures to attain the objectives of growth and equity. In itself Land Reform was an institutional revolution in India trying to resurrect Indian agriculture from its then low ebb to a higher plane by putting the agrarian relations in order. The growth rate in agriculture which was a mere 0.3 per cent before the introduction of planning, reached 3.3 per cent during the first decade of planning. That the main feature of India's land reforms is its non-implementation! The protagonists had pinned their hope on land reforms for restructuring agriculture given the liberal constitutional framework, an elitist bureaucracy and legal system. The amount of reduction in inequalities obscures the differentiation of the peasantry and the emergence of a neo-rich class consequent on land reforms. With little aid from production and market structures, 'free and fair' situation for agriculture was elusive. It was realized that land reforms is a necessary but not a sufficient condition for agrarian development. Technological changes came in the form of New Agricultural Strategy with HYV seeds as the nucleus. The mid-60s ushered in the era of green revolution in India with similar spectacular achievements in some other South Asian and Latin American countries too. The farmers in these countries using high-yielding varieties (HYV) of seeds achieved yield take-off. The spread of HYV super strains became a powerful weapon to push back the frontiers of hunger. Progress in production and peace in the countryside was possible. In the realm of agriculture green revolution is a tale of absorbing interest. The institutional and technological changes – with all their limitations in course and content – did initiate the process of agricultural transformation in India, visible and quantifiable in terms of input as well as output. This process in turn showed the whole world what Indian farmers desired, deserved and derived. After the veritable revolution in 1966 some farmers came to adopt agriculture on a commercial basis. These farmers are the representatives of the new agrarian economy of India and are among the significant contributors to the progress of the Indian economy. However, green revolution farmers were not large in number nor were the favorable effects intensive and inclusive. Small and marginal farmers and those in tribal and arid regions benefited little. The annual average rate of growth declined to 2.2 percent in 1961-71, and further to 1.7 per cent in 1971-81. It rendered necessary to redesign agricultural policies focusing on (i) raising the potential of the farming community, and (ii) enhancing the level of local participation in agricultural development programmes. Hence the efforts in the late 60s and early 70s were geared at attacking rural poverty through area-specific and beneficiary-oriented programmes such as Small Farmers Development Agencies, Marginal Farmers and Agricultural Laborers Agencies, Drought Prone Area Programme, Tribal

Area Development and so on. The 1980s saw government's efforts to extend and strengthen the agricultural inputs and services delivery mechanisms in the country. Special programmes for eastern states, establishment of technology mission were taken up during this period. The GDP of agriculture increased at more than 3 per cent per year during the 1980s, a period of satisfactory performance of the sector. Agricultural growth rate picked up to reach a respectable level of 3.9 per cent in 1981-91, before dipping down to 2.8 per cent in. In 1991 began the era of global economic reforms.

CURRENT STATE OF INDIAN AGRICULTURAL INDUSTRY

In India, 52% of total land is cultivable as against 11% in the world. All 15 major climates of the world, snow bound Himalayas to hot humid southern peninsula; Thar Desert to heavy rain areas all exist in India. There are 20 agro-climatic regions and nearly 46 out of 60 soil types in the country. Sunshine hours and day length are ideally suited for round the year cultivation of crops. India is the centre for biodiversity in plants, animals, insects, micro-organism and accounts for 17% animal, 12% plants and 10% fish genetic resources of the globe. In the live stock sector, India has 16% of cattle, 57% of buffalo, 17% of goats and 5 % of sheep population of the world. Agriculture contributes 24.2% to GDP, 15.2% of total exports and provides employment to 58.4% of country's work force. As mentioned in the FICCI report of October 2004 India is the

- Second highest fruit and vegetable producer in the world (134.5 million tones) with cold storage facilities available only for 10% of the produce.
- Second highest producer of milk with a cold storage capacity of 70,000 tonne.
- Fifth largest producer of eggs. Investments in cold chain required to store 20% of surplus of meat and poultry products during 10th plan requires Rs 500 Crore (US\$ 100M)
- Sixth largest producer of fish with harvesting volumes of 5.2 million tones.
- Investment required is estimated to be Rs 350 Crore (US\$ 70M) in spite of the vast natural resources and abundant agricultural produce India ranks below 10th in the export of food products. Conservative estimates put processing levels in the fruits and vegetables sector at 2%, meat and poultry at 2%, milk by way of modern dairies at 14%, fish at 4%, bulk meat de-boning is to the tune of 21%. Currently, the food processing sector, though in the nascent stage, constitutes 14% of manufacturing GDP amounting to products value of Rs.2, 80,000 Crores. It employs 130 lakh persons and is supposed to increase at an annual rate of 7%

THE INDIAN FOOD PROCESSING INDUSTRY

The Food processing industry has an important role to play in linking the farmers to the final consumers in the domestic as well as the international markets. Food processing combined with marketing has the potential of solving the basic problems of agricultural surpluses, wastages, rural jobs, and better remuneration to the growers. In the next ten years, food production is expected to double. These produces, if processed and marketed smartly, can make India a leading food supplier of the world. India with a population of 1.08 billion (growing at about 1.7 % per annum) provides a large and growing market for food products. Food products are the single largest component of private consumption expenditure, accounting for as much as 49% of the total spending. Furthermore, the upward mobility of income classes and increasing need for convenience and hygiene is driving demand for (a) perishables and non food staples and (b) processed

foods. Also, eating out is a booming practice in urban India and processed foods are accepted as alternative to the home cooked food because of the convenience it offers. Also, with the globalization of trade and availability of high speed logistics, food retailers in developed countries are sourcing an year-round supply of fruits and vegetables from developing countries. Thus, both for local consumption as well for export there is a year round opportunity for fruits and vegetables, meat and poultry products and ready to eat processed foods. The processed food industry should introduce innovative new products of high quality at low cost in small package sizes in ready to eat format to cash on this booming opportunity. HLL, ITC, MTR and others have introduced some innovative heat and eat dishes with reasonably good packaging. But there is lots of manual handling and hence food hygiene and quality is suspect. Multinational companies have entered the food value chain in India, Cargill and Conagra in agri-inputs, Tropicana in food processing and Metro in wholesaling. Local companies like Dabur, MTR, ITC, Godrej, and Amul are aggressive across the value chain. Multiple restaurant chains such as McDonalds, Pizza Hut, Dominos, Coffee day, Qwiky's and Saravana Bhavan, and Sagar Chains are growing rapidly. However, the pace is slow in the food sector compared to the other sectors such as IT and Pharma. There are no billion dollar players in India in the food industry where as China and Philippines have several large players with sales exceeding US \$ 1 billion.

THE FOOD SUPPLY CHAIN

India has a huge opportunity to become a leading global food supplier if only it has the right marketing strategies and of course agile, adaptive and efficient supply chain. India has diversity in terms of its population with several religious groups with different food habits and culture. This diversity should be used to advantage to become the "Halal Food Hub", the "Organic food hub", the "Vegetarian food hub" the "Sea food hub" among others. The food supply chain is complex with perishable goods and numerous small stake holders. In India, the infrastructure connecting these partners is very weak. Each stake holder: farmers, wholesalers, food manufacturers, retailers all work in silos. Also, demand forecasting is totally absent and the farmers try to push what they produce in to the market. Data integration, financial flow management, supply-demand matching, collaborative forecasting, information sharing, goods movement synchronization through efficient transport scheduling, are very well practiced in high technology industries with immense benefits. These best practices should find their way in to the food supply chains. Cold chain logistics supply chains should take advantage of technology improvements in data capture and processing, product tracking and tracing, synchronized freight transport transit times for time compression along the supply chain and supply –demand matching.. Also, the supply chain need to be designed and built as a whole in an integrated manner with the processes of new product development, procurement and order to delivery processes well designed and well supported using IT tools and software. The food supply chain can be subdivided into a number of sectors. Agriculture, horticulture, fisheries and aquaculture are the primary producers, the manufacturers who process the food for ready to eat or cook format together with the packaging companies are in the intermediate stage, and the retailers, wholesalers and caterers are in the last stage of the supply chain. At each stage value is added by the new ownership such as processors, distributors, packers, etc. and the cost and profits are part of the business. The food items can go to the final consumer from any of the three stages: from farmers in the form of fresh produce, to

the caterers directly from the manufacturer, and finally from the retailer (small or big) to the consumer. The movement of goods from one stake holder to another is facilitated by the in house or third party logistics service provider. The information management is done by the all the stake holders and their information systems are all interconnected seamlessly. What we described above is the state of food chain in the advanced countries. In India and other developing countries, the state of food chain is more fragmented and primitive we have dealt with it in the earlier sections.

The Cold Chain

Cold chain is a logistic system that provides a series of facilities for maintaining ideal storage conditions for perishables from the point of origin to the point of consumption in the food supply chain. The chain needs to start at the farm level (e.g. harvest methods, pre-cooling) and cover up to the consumer level or at least to the retail level. A well-organized cold chain reduces spoilage, retains the quality of the harvested products and guarantees a cost efficient delivery to the consumer given adequate attention for customer service. The main feature of the chain is that if any of the links is missing or is weak, the whole system fails. The Cold chain logistics infrastructure generally consists of

- Pre-cooling facilities
- Cold Storages
- Refrigerated Carriers
- • Packaging
- • Warehouse and Information Management systems
- • Traceability
- • Financial and Insurance Institutions

Food Packaging

Dairy products, edible oils, farm products, sugar, fruit juices, concentrates, preserves, hot and cold beverages, breakfast foods, biscuits and confectionery, atta, are some major foods of daily necessities where packaging will have excellent potential and growth areas. Package has become the competitive tool to reach the consumer and the task assumes increasing responsibility with more and more of competitive and substitute products being introduced. This has opened the sector for introduction of modern technology for processing and packaging and entry of host of new organizations from all sectors of the economy both domestic and overseas. Cost of packaging ranges anywhere from 10 to 64% of production costs and efforts should be made to reduce these costs through use of manufacturing automation and economies of scale.

Standards

Standardization is a powerful tool for improving supply chain efficiency. There are two kinds of standards in the food supply chain. The first one is the food standard that concerns itself about the content and the manufacturing process and the packaging etc. There are several such standards for dairy, poultry etc. the second standard concerns regarding the logistics and IT systems like standardization of cartons, pallets and IT software so that seamless transfer of goods and information is possible. Standards enable partners across the supply chain to enjoy increased productivity and economies of scale

Food Safety and hygiene

Food safety is a growing concern across the world. There is increasing need to provide greater assurance about the safety and quality of food to consumers. The increase in world food trade and the advent of the Sanitary and Phytosanitary (SPS) Agreement under the World Trade Organization (WTO) have led to increasing recognition and adoption of food safety measures. The capacity of India to penetrate world markets depends on its ability to meet increasingly stringent food safety standards imposed in developed countries. Food standards are expected to acquire greater importance given increasing concerns on food safety on the back of breakout of diseases such as BSE, Avian Influenza, and Bird Flu etc on the one hand, and growing consumer demand for products which are healthy on the other. Compliance with international food standards is a prerequisite to gain a higher share of world trade.

Business model: retail, e-retail, local use, export

The food processing industry supply chain starts at the farm and ends with the consumer. The local consumer could be served through home delivery or through a retailer or a neighborhood kirana store. An international consumer could be served through food malls. Thus the products need to be manufactured for local as well for export. It is important to forecast the demand for each of the channels and serve the customer with in the expected lead time. The service levels and the pricing will determine if the customer returns for his or her next purchase.

Government Policies

Food and Agriculture are important national activities and affect the well being of its population of every country. In formulating the policies of farming, production, processing, distribution and retailing and also in financing these activities the Governments play leading role. This becomes all the more important in view of the globalization of the food industry. Allowing foreign operators for food production, distribution and retailing is a decision of national importance. The decisions need to be consistent all along the supply chain and mutually reinforcing and not contradictory. There are several regulatory measures handled by multitude of departments divided between State and Central governments. While some of this is inevitable but streamlining by looking at the supply chain would be extremely productive. Further, research should be initiated to develop indigenous packaging materials, machines, laboratories for developing new food products and more importantly protocols for storage and processing food raw materials.

PRIVATE SECTOR INITIATIVES

There are several private sector initiatives in the food processing and service sector. A number of companies are actively working on integrating the agriculture supply chain. Here we mention a few of them. These show the feasibility of operating efficient cold

Chains in the India scenario. They could be treated as pilots and other projects can be built emulating them. Here we consider the following cases

- McDonalds-India, a fast food service operator growing its own ingredients such as lettuce, potatoes, etc;

- Amul which is a highly successful cooperative dairy in Gujarat.
- E-Chou pals which is an ITC success story of procurement of produce from small farmers is an example of supply chain management Indian style.

There are other examples such as Bombay dabba walah which is an excellent example of six-sigma forward and reverse logistics delivery. Also, ITC, Mahindra and Rallis together are creating a network of service providers who offer information on weather and prices, credit, transport and assured demand.

OPPORTUNITIES FOR IMPROVING THE FOOD SUPPLY CHAIN

The following are some of the opportunities:

- **Cold chain infrastructure.** Investments in real estate and cold chain infrastructure are capital intensive and will yield slow returns. However, 100% foreign direct investment (FDI) is allowed in this sector. The Infrastructure consists of Coolers, Warehouses, Refrigerated Trucks, Carriers, Shopping malls, etc. One needs to study of the potential risks and the ROI for this activity?
- **Third Party Logistics:** The food supply chain is temperature sensitive and manual handling reduces the product quality and life. Logistics providers with air conditioned trucks, automatic handling equipment and trained manpower will provide end to end
- Support. They can also adapt state of the art techniques such as cross docking that will reduce the transit times and inventory.
- **Food processing industry:** The Government of India allows 100% FDI in this sector. There are incentives for setting up processing plants either in Agri-Export Zones or outside of them. Sourcing of raw materials either fruits and vegetables or flowers or meat is easier with an AEZ since there are already participants with knowledge about the industry standards. There are opportunities to create in India
  - Halal hub (Export to South-East Asia, Middle East)
  - Vegetarian hub (20% of Indian population + overseas)
  - Organic food hub (Europe and USA)
  - Sea food hub

Retail: Retail, one of the largest sectors in the global economy (USD 7 Trillion), is going through a transition phase in India. One of the prime factors for non-competitiveness of the food processing industry is because of the cost and quality of marketing channels. Globally more than 72% of food sales occur through super stores. In India there are 12 million outlets selling food and related items including push carts, wet markets and neighborhood kirana stores. The kirana stores are generally located in small space and have no cold storage facilities. They also have restricted capital resulting in lack of shopping variety. The Indian retail sector is estimated to have a market size of about \$ 180 billion; but the organized sector represents only 2% share of this market. A strong retail front-end can also provide the necessary fillip to agriculture and food processing, and other industries. Currently 100% FDI is not allowed for foreign companies. India

- presents a huge opportunity and is all set for a big retail revolution. India is the least saturated of global markets with a small organized retail and also the least competitive of all global markets.

CONCLUSIONS

India is all set to become the food supplier of the world. It has the cultivable land, all the seasons for production of all varieties of fruits and vegetables, well developed agribusiness system that works in its own way. The business system is tuned to food habits (cooking at home) and convenience (kirana stores) of rural and urban folks of the previous generation. Factors such as rapid growth in the economy, the technological innovations in home appliances such as refrigerators microwave ovens, rise of families with dual incomes and the changing food habits of the population all point to the increasing need for healthy processed food. The supply chain sector is very weak with no process owner and this can spell disaster. The food supply chain needs the attention of the academics, the industry and the Government.

REFERENCES

There are numerous reports on Indian Agriculture and the Food processing industry both from Government sources as well as management consultants. Here only some of the many reports that were referred are cited.

- Cold chain in India- A note on the Present Status & Future Prospects, Federation of
  - Indian Chambers of Commerce & Industry, October 2008
- Vision, Strategy and Action plan for Food Processing Industries, Volume I and
  - Volume II, Prepared by Rabobank, India for the Ministry of Food Processing
- Delivering Simultaneous Benefits To The Farmer And The Common Man: Time To
  - Unshackle The Agricultural Produce Distribution System

વૈશ્વિકીકરણ અને ભારતીય ઉદ્યોગો

-ડૉ. ભાવના એફ. રાંઠ (અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ)

સ્વ. જે. કે. રામ આર્ટ્સ એન્ડ હોમર્સ કોલેજ - વૈરાવળ

પ્રસ્તાવના

દેશના ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે સાત યોજના પૂરી થઈ ત્યાં સુધી આપણે જે પ્રયત્નો હાથ ધર્યા હતાં તે પ્રયત્નો વાસ્તવમાં તૂટક તૂટક અને નાના નાના હતા તેથી દેશનો ઝડપી આર્થિક વિકાસ સાધવામાં સફળતા મળી ન હતી. તેથી આઠમી યોજનાના પ્રારંભ સાથે સરકારને અત્યાર સુધીમાં કરવામાં આવેલ ભૂલોનો ખ્યાલ આવ્યો તેથી દેશના ઝડપી આર્થિક વિકાસના માર્ગને મુક્ત કરવા માટે બીજા આર્થિક નીતિઓમાં પાયામાંથી ફેરફારો કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તે સંદર્ભમાં ૧૯૯૧માં નવી ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત કરીને વિકાસના આખા માર્ગને બદલી નાખવાની ભૂમિકા પૂરી પાડી. આમ આ નવી ઔદ્યોગિક નીતિના અમલને પરિણામે દેશમાં આર્થિક વિકાસને વધુ પ્રોત્સાહન મળી રહે તે હેતુથી આર્થિક સુધારાના એક ભાગરૂપે વૈશ્વિકીકરણની વિચારધારાને અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. જેની વિગતવાર ચર્ચા નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ

"વૈશ્વિકીકરણ એ તે પ્રક્રિયા છે કે જેના દ્વારા વિશ્વની વિભિન્ન અર્થવ્યવસ્થાઓ વચ્ચે સમન્વય સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. કે જેથી વસ્તુઓ અને સેવાઓ, ટેકનોલોજી, મૂડી અને શ્રમનો પ્રવાહ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં અવરોધ રહીત બનીને વહી શકે છે. "

વૈશ્વિકીકરણની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે.

- બે દેશ વચ્ચેના વ્યાપાર અવરોધોને ઓછો કરવા કે જેથી વસ્તુઓ અને સેવાઓનું રોક ટોક વગર આદાન-પ્રદાન થઈ શકે.
- એવી પરિસ્થિતિનું કાયમી ધોરણે નિર્માણ કરવું કે જેથી જુદા જુદા દેશો વચ્ચે મૂડીનો સ્વતંત્ર રીતે પ્રવાહ વહયા કરે.
- એવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું કે જેથી ટેકનોલોજીનો પ્રવાહ અવરોધ રહીત બનીને વહયા કરે.
- એવા વાતાવરણનું નિર્માણ કરવું કે જેથી વિશ્વના જુદા જુદા દેશોમાં શ્રમનો અવરોધ રહિત પ્રવાહ વહયા કરે.

આમ, આર્થિક વૈશ્વિકીકરણએ રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થાઓને આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થા સાથે જોડવાની એક પૂર્ણિયા છે.

ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણનો અમલ

૧૯૯૧ની નવી ઔદ્યોગિક નીતિ દ્વારા વૈશ્વિકીકરણનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તે એક મહાન આર્થિક સુધારા ગણાવી શકાય. આ વૈશ્વિકીકરણનો સ્વીકાર કરવાનું મુખ્ય કારણ આપણા ઉદ્યોગો વિશ્વની બજારો સાથે તાલ મિલાવી શકે અને આપણી સ્પર્ધાત્મક શક્તિ વધે તે હેતુ. આ વૈશ્વિકીકરણની નીતિમાં નીચે મુજબની બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

- વિદેશી હૂંડિયામણ નિયમન ધારો હળવો બનાવવામાં આવ્યો છે.
- ઉચ્ચ અગ્રીમતાવાળા ઉદ્યોગોમાં વિદેશી મૂડીરોકાણની મર્યાદા જે ૪૦% હતી તે વધારીને ૫૧% કરવામાં આવી છે.
- ૫૧% વિદેશી મૂડીરોકાણ થઈ શકે તેવા ઉદ્યોગોની કુલ સંખ્યા ૩૪ની નક્કી કરવામાં આવી છે. આ ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ કરવા માટે સમગ્ર દુનિયાની કંપનીઓને છૂટ આપવામાં આવી છે.
- વિદેશી રોકાણકારો ડિવિડન્ડની રકમ પોતાના દેશમાં લઈ જઈ શકે તેવી છૂટ આપવામાં આવી છે.
- દેશની માર્કેટીંગની પ્રવૃત્તિમાં વિદેશી કંપનીઓની ભાગીદારી આવકારવામાં આવી છે.
- બેંકિંગ ક્ષેત્રે વિદેશી મૂડી ૪૯% અને હોટેલ તથા ટુરીઝમમાં વિદેશી મૂડી ૧૦૦% આવકારવાની છૂટ આપવામાં આવી છે.
- આમા, ૧૯૯૧ની ઔદ્યોગિક નીતિમાં ઉપરોક્ત ફેરફારો કરવા ઉપરાંત ત્યારબાદ વૈશ્વિકીકરણને વિશેષ વેગ આપવા માટે નીચેના પગલાઓ હાથ ધરવામાં આવે છે.
- વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ આપવા માટે ૨૦૦૨-૨૦૦૭ની આયાત નિકાસ નીતિમાં એક બાજુએ નિકાસની પ્રવૃત્તિને પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહીત કરવા કૃષિ પેદાશોની નિકાસ પરના બધા નિયંત્રણોને દૂર કરવામાં આવ્યા છે.
- ભારતીય બેન્કોને વિદેશમાં શાખાઓ ખોલવાની છૂટ આપવામાં આવી છે.
- રાજ્ય સરકારોને નિકનસ વૃદ્ધિ માટે આંતર માળખાકીય મદદ કરવામાં આવી છે.
- વિકાસલક્ષી આયાતોને વિશેષ છૂટકારો આપવામાં આવી છે. મૂડી મૂલક સાધનો અને વસ્તુઓની આયાતોને વિશેષ છૂટછાટ આપવામાં આવી છે.

ભારતમાં વૈશ્વિકીકરણને વિશેષ પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. તેની માહિતી કેટલીક આંકડાકીય માહિતી આધારે જોવા મળે છે. જે નીચે મુજબ છે.

સન ૧૯૯૧માં નિકાસોનું પ્રમાણ ૩૨,૫૫૩ કરોડ રૂ. નું હતું તે વધીને ૨૦૦૪-૨૦૦૫માં ૧૩,૫૦,૦૬૯ કરોડ રૂ. નું થયું છે અને આજ ગાળામાં આયાતોનું પ્રમાણ ૪૩,૧૯૮ કરોડ રૂ. પરથી વધીને ૪,૮૧,૦૬૪ કરોડ રૂ. નું થયું છે. આમ વૈશ્વિકીકરણની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહિત કરવાનું આ સીધું પરિણામ છે.

આમ, ૧૯૯૧ની ઔદ્યોગિક નીતિની જાહેરાત અને ત્યારબાદ તેમાં કરવામાં આવેલ સુધારા વધારાને કારણે વૈશ્વિકીકરણની પ્રવૃત્તિને સારો એવો વેગ મળ્યો છે આથી જ આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ વિકાસ સાધના એક અગત્યના દેશ તરીકે સ્વસકાર થયો છે. વિદેશી વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ થઈ છે. પરદેશીઓને આપણા દેશમાં મૂડી રોકાણ કરવાનું પ્રત્સાહન મળ્યું છે અને આપણા ઉદ્યોગપતિઓની સ્પર્ધાત્મક તાકાતમાં વધારો થયો છે.

પવર્તમાન વૈશ્વિક ધંધાકીય વલણ

લગભગ તમામ રાષ્ટ્રોમાં વૈશ્વિકીકરણનું વલણ મજબૂત બન્યું છે. કેટલીક બહુ-રાષ્ટ્રીય કંપનીઓએ તેઓનું રૂપાંતર વિશ્વ કક્ષાના કોર્પોરેશ તરીકે કર્યું છે. ધંધાકીય પેઢીઓ પોતાની ઉત્પાદન અને માર્કેટિંગકર્તા તરીકેની તેઓની ભૂમિકા વિષે વિચારવાનું બંધ કરીને વૈશ્વિક ઉત્પાદક અને માર્કેટર તરીકે વિચારવાનું ચાલુ કર્યું છે. અને આ પ્રકારના ધંધાકીય એકમોના ટોચના સંચાલકો સમગ્ર વિશ્વ કક્ષાની ઉત્પાદન સવલતો માર્કેટિંગ નીતિઓ, નાણાકીય પ્રવાહો, તર્કસંગત વ્યવસ્થાતંત્રો વિષેનું આયોજન કરતા થયા છે. મહાકાય કોર્પોરેશનના એક્ઝિક્યુટીવોને વિશ્વ કક્ષાની કમગીરી હાથ ધરવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. અને સંચાલકીય કક્ષાના કર્મચારીઓની નિમણૂક અનેક રાષ્ટ્રોમાંથી કરવામાં આવે છે. માલસામાન અને છૂટા ભોગોની ખરીદી ન્યૂનતમ પડતરથી થાય છે. અને જ્યાં સૌથી વધુ વળતર મળે તેમ હોય ત્યાં રોકાણ કરવામાં આવે છે. બહુરાષ્ટ્રીય કોર્પોરેશનોની કુલ આવકનું ધણું ઓછું પ્રમાણ તેઓ પોતાના રાષ્ટ્રમાં ઉત્પાદન કરે છે. જેમ કે નેસ્ટલે કે જે યુરોપની સૌથી મોટી ખાદ્યપદાર્થની ઉત્પાદક કંપની છે. આજે તેની ૪૦૦ કરતાં વધુ ફેક્ટરીઓ સમગ્ર વિશ્વમાં પથરાયેલી છે. તે કુલ વેચાણના માત્ર ૨% જ સ્વીટજલેન્ડના ઘર આંગણામાં બજારમાંથી મેળવે છે.

સાચા અર્થમાં બહુરાષ્ટ્રીય એકમો માત્ર વેચાણની આવક જ અન્ય બજારમાંથી ન મેળવતા પેદાશવિકાસ અને અન્ય પ્રક્રિયાની વ્યવસ્થાઓ પણ બહુરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપે કરે છે. જેમ કે ફિલિપ્સ કંપનીનાં કલર ટી. વી.નું સૌપ્રથમ ઉત્પાદન અને વેચાણ કેનેડામાં કરાયું હતું અને તેની માતૃકંપની યુરોપમાં છે. આમ, વૈશ્વિકીકરણને પરિણામે દરેક એકમે તેની પેદાશનું સ્પર્ધાત્મક સ્થાન સુરક્ષિત બનતાં વૈશ્વિક વ્યૂહરચનાઓ અપનાવે છે.

ભારતીય ઔદ્યોગિક માળખું

જુદા-જુદા પ્રકારની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગોના સમૂહને ઔદ્યોગિક માળખું કહે છે.

ભારતીય ઔદ્યોગિક માળખાને બે રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય :

૧. ઉદ્યોગોનું ક્ષેત્રગત વર્ગીકરણ (Sectoral Classification)

૨. વસ્તુના ઉપયોગ આધારિત વર્ગીકરણ (Use based classification)

આ બંને પ્રકારના ઔદ્યોગિક માળખામાં કઈ કઈ ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ કરતા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તે હવે તપાસીએ.

૧. ક્ષેત્રગત ઔદ્યોગિક માળખું :

ક્ષેત્રગત ઔદ્યોગિક માળખામાં (૧) ખનીજ અને ખાલોને લગતી ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ કરતા ઉદ્યોગો (૨) વીજળીના ઉત્પાદન/વિતરણની પ્રવૃત્તિ કરતા ઉદ્યોગો, અને (૩) મેન્યુફેક્ચરિંગની પ્રવૃત્તિ કરતા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. વસ્તુના ઉપયોગ-આધારિત ઔદ્યોગિક માળખું :

વસ્તુના ઉપયોગ-આધારિત ઔદ્યોગિક માળખામાં (૧) પાયાની વસ્તુઓ (Basic Goods), (૨) મૂડીગત વસ્તુઓ (Capital Goods) (૩) મધ્યમવર્તી વસ્તુઓ (Intermediate Goods) અને (૪) વપરાશી વસ્તુઓ (Consumer Goods)ને લગતા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થાય છે. વપરાશી વસ્તુઓના ઉદ્યોગોમાં (i) ટકાઉ વસ્તુઓ (Durable Goods) અને (ii) બિન-ટકાઉ વસ્તુઓ (Non-durable Goods)નું ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

વૈશ્વિકીકરણના સંદર્ભમાં નવી વિદેશ વેપાર નીતિ

૩૧ ઓગસ્ટ ૨૦૦૭ના રોજ બદલાયેલી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને ૨૦૦૪-૨૦૦૮ની નવી રાષ્ટ્રીય વિદેશ વ્યાપાર નીતિની જાહેરાત કરવામાં આવી છે.

(I) ઉદ્દેશો :

આ નવી રાષ્ટ્રીય વિદેશ વ્યાપાર નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવ્યા છે :

(૧) આગલા પાંચ વર્ષોમાં નિકાસોમાં પ્રતિવર્ષ સરેરાશ ૨૦ ટકાનો વધારો કરીને ૨૦૦૩માં વિશ્વ વ્યાપારમાં ભારતનો હિસ્સો ૦.૭ ટકાનો હતો તે વધારીને ૨૦૦૮માં ૧.૫ ટકાનો કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. આ માટે ૨૦૦૩-૨૦૦૪માં ભારતનો નિકાસ વેપાર ૬૧.૪૮ અબજ ડોલરનો હતો તે વધારીને ૨૦૦૮માં ૧૯૫ અબજ ડોલર સુધી પહોંચાડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

(૨) અર્ધશહેરી અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકોમાં વૃદ્ધિ સર્જનારા નિકાસલક્ષી ઉદ્યોગો સ્થાપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

(II) આ નીતિનાં મુખ્ય પાસાઓ :

આ નીતિમાં જે વિવિધ બાબતોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વિકાસ કેન્દ્રોની સ્થાપના :

જેમાં નિકાસવૃદ્ધિનું મહત્વપૂર્ણ સામર્થ્ય પડેલું છે અને તેની સાથે સાથે તેમાં અર્ધશહેરી અને ગ્રામિણ ક્ષેત્રોમાં રોજગારીમાં વૃદ્ધિ કરવાની ક્ષમતા પડેલી છે. તેને વિકાસ કેન્દ્રો તરીકે ઓળખાવામાં આવે છે. આમાં કૃષિ, હસ્તકલા, હેન્ડલુમ, રત્ન અને આભૂષણ ચામડાં અને જૂતાંઓનો ઉદ્યોગ ક્ષેત્રોનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) હેન્ડલુમ હસ્તકલા :

- નવા હેન્ડિક્રાફ્ટ સ્પેશિયલ ઇકોનોમિક ઝોનની સ્થાપના કરવામાં આવશે.
- ટ્રીમિંગ્સ અને એમ્બેલીશમેન્ટની જકાત મુક્ત આયાત-નિકાસ મૂલ્યના ૫ ટકા કરવામાં આવી છે.
- ટ્રીમિંગ્સ, એમ્બેલીશમેન્ટ અને સેમ્પલ્સની આયાતને સીવીડીમાંથી મુક્ત કરવામાં આવી છે.
- નાના ઉત્પાદકો માટે ટ્રીમિંગ્સ, એમ્બેલીશમેન્ટ અને સેમ્પલ્સની આયાત માટે હેન્ડિક્રાફ્ટ એક્સપોર્ટ કમિશનને સત્તા આપવામાં આવી છે.

(૩) રત્ન અને આભૂષણ :

- સોનું અને પ્લેટિનમને છોડીને અન્ય ધાતુઓ માટે નિકાસના ૨ ટકા મૂલ્ય સુધી શુલ્ક મુક્ત આયાતની મંજૂરી આપવામાં આવી છે.
- ૧૮ કેરેટ અથવા તેનાથી વધુ કેરેટના સોનાની આયાત માટે પુનઃ પૂર્તિ યોજના (Replenishment scheme)ને આધીન આયાતની મંજૂરી આપવામાં આવી છે.
- કોમર્શિયલ સેમ્પલ્સની આયાત મુક્ત રૂપિયા એક લાખની કરવામાં આવી છે.
- એફબીઓ મૂલ્યના ૨ ટકા સુધીની રિજેક્ટેડ જવેલરીની પુનઃ આયાતમાં જકાત મુક્ત આપવામાં આવે છે.

(૪) ચામડાં અને જૂતાંઓ :

- ચર્મ ઉદ્યોગ માટે શુલ્ક મુક્ત આયાતની મર્યાદા વધારીને નિકાસના મૂલ્યનાં ૩% કરવામાં આવી છે.
- ચામડાના ક્ષેત્રમાં કેટલીક વિશિષ્ટ જાતોની શુલ્ક મુક્ત આયાતને વધારીને નિકાસ મૂલ્યના ૫% કરવામાં આવી છે.

- ચર્મ ઉદ્યોગમાંથી નિકળતા કચરાને ઉપયોગમાં લેવા માટે જરૂરી મશીનરી અને ઉપકરણોને આયાત શૂલ્કમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવી છે.

વૈશ્વિકીકરણની ભારતીય ઉદ્યોગો પર અસર :-

વૈશ્વિકીકરણને કારણે ભારતની પ્રગતિના નિર્દેશકોની અન્ય રાષ્ટ્રોની સાથે સતત તુલના કરવામાં આવે છે. વૈશ્વિકીકરણનો આપેલો ઉદ્દેશ વિકાસમાન દેશોની હરોળમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો હોવો જોઈએ. અન્યથા વૈશ્વિકીકરણ આપણને અપથ્ય રહે. વૈશ્વિકીકરણ મુક્ત વ્યાપાર અને મુક્ત બજાર દ્વારા કોઈ પણ રાષ્ટ્રના અર્થતંત્રને દુનિયાના અર્થતંત્ર સાથે સાંકળે છે. આના કારણે આર્થિક સમૃદ્ધિ વધે છે. પરંતુ આ આર્થિક સમૃદ્ધિનો ઉપયોગ લોક કલ્યાણ માટે કરવો કે સામાજિક ન્યાયા કે અસમાનતા નિવારવા માટે કરવો તેનો ખ્યાલ ભારતીય વૈશ્વિકીકરણની નીતિ અપનાવવાથી થયો છે. તેની રજૂઆત નીચેની કેટલીક બાબતો ઉપરથી આવે છે.

સાનુકૂળ અસરો :

- વિદેશી વેપારમાં વૃદ્ધિ થઈ :-

૧૯૯૧ની ઔદ્યોગિક નીતિ દ્વારા વૈશ્વિકીકરણની નીતિનો સ્વીકાર કર્યો આથી વિદેશી વ્યાપારને ખૂબ સારું બળ મળવાનું શરૂ થયું છે. જેમ કે ૧૯૯૦-૯૧માં આપણી નિકાસોનું પ્રમાણ ૩૨,૫૫૯ કરોડ રૂ.નું હતું તે વધીને ૨૦૦૪-૨૦૦૫માં ૩,૫૬,૦૬૯ કરોડ રૂ.નું થયું છે. અને ૧૯૯૦-૯૧માં આયાતોનું પ્રમાણ ૪૩,૧૯૮ કરોડ રૂ.નું હતું તે વધીને ૨૦૦૪-૦૫માં ૪,૮૧,૦૬૪ કરોડ રૂ.નું થયું છે. આમ આર્થિક સુધારાઓએ વિદેશી વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ કરવામાં સારું બળ પૂરું પાડ્યું છે.

- લોકોનાં જીવનધોરણમાં ઉતરોતર સુધારો :-

લોકોનાં જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે કે નહી તે હકીકત પણ અર્થતંત્રનાં વિકાસની પારાશીશી ગણાય છે. લોકોનાં જીવન ધોરણનો આધાર તેઓ કેટલાં પ્રમાણમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ પ્રાપ્ત કરે છે અને વપરાશ કરે છે. તેનાં પર રહેલો છે. જો લોકો પહેલા કરતાં વધુ પ્રમાણમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓનો ઉપયોગ કરતા હોય તો તેઓનાં જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે. તેમ કહી શકાય. આ દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો ૧૯૯૧માં લોકો જેટલા પ્રમાણમાં પ્રાથમિક સુખ સગવડ અને મોજશોખની વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરતાં હતા તેના કરતાં ૨૦૦૫-૨૦૦૬માં આ બધી વસ્તુઓના ઉપયોગમાં સરેરાશ વધારો થયો છે. અને તે સાથે ૧૯૯૧માં લોકોનું સરેરાશ આયુષ્ય પ્રમાણ ૫૮.૭ વર્ષનું હતું તે વધીને ૨૦૦૨માં ૬૬.૯ વર્ષનું થયું છે. તે પણ જીવન ધોરણનાં સુધારાને વ્યક્ત કરે છે. આમ આર્થિક સુધારાઓના પરિણામે લોકોના જીવનધોરણમાં ઉતરોતર સુધારો થયો છે. તે તેનાં આર્થિક સુધારાનું ઉજળું પાસું ગણાવી શકાય.

➤ વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતોમાં વૃદ્ધિ થઈ :-

વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતોમાં વૃદ્ધિ પ્રમાણ આપણે આર્થિક વિકાસનાં ક્ષેત્રે કેટલીક પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ તે દર્શાવે છે. ૧૯૯૦-૯૧માં આપણી વિદેશી હૂંડિયામણની અનામતોમાં પ્રમાણ ૪.૩૮૮ કરોડનું હતું તે વધીને ૨૦૦૪-૦૫માં ૫,૯૩,૧૨૧ કરોડ રૂ.નું થયું છે. જે આપણા આર્થિક સુધારાનું સારું પરિણામ દર્શાવે છે.

➤ મુક્ત વિદેશી મૂડી :-

વિદેશી મૂડી રોકાણને આકર્ષવા વિદેશી ઈક્વીટી મૂડીની મર્યાદામાં વધારો કરાયો છે. વિદેશીઓની ભારતીય ઉદ્યોગોનાં ભાગીદારીતા વધતા આ પાત્રને અદ્યતન ટેકનોલોજી, તકનીકી જ્ઞાન, કાર્યકૃશળતા વગેરેનો લાભ મળવાથી ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન વધવાથી આર્થિક વિકાસને વેગ મળ્યો છે.

➤ મુક્ત વ્યાપાર :-

આઝાદી પછી લગભગ ચાર દાયકા સુધીની ખૂબ વધુ પડતા સરકારી હસ્તક્ષેપવાળી નીતિઓના પરિણામો તો આપણે ભોગવી ચૂક્યા છીએ. આ ગાળામાં ભારતનાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે તેમને આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફાઈથી મુક્ત રખાયા. તે સમયે "શિશુની સંભાળ રાખો, બાળકનું રક્ષણ કરો અને પુખ્ત વયનાને મુક્ત કરો"ના સૂત્રને આપણે અપનાવ્યું હતું પરંતુ જેમ બાળકને લાંબા સમય સુધી રક્ષણ આપવામાં આવે તો તે પાંગળું રહે છે. તેમ વધુ પડતાં સંરક્ષણોએ ભારતનાં ઉદ્યોગોને સુસ્ત બનાવ્યા છે. નવી નીતિમાં મુક્ત આયાતો અને વિદેશી મૂડી રોકાણની નીતિ અપનાવવાથી દેશનાં ઉદ્યોગોને વિદેશી ઉદ્યોગો સામે ટકી રહેવા સમક્ષ બનતાં દેશનાં વિકાસને વેગ મેળવે છે.

➤ અનુકૂળ ટેકનોલોજીનો વિકાસ :-

વરાળથી ચાલતા વહાણો, રેલ્વે અને ટેલિગ્રાફનું આગમન થવાથી પરિવહન અને કમ્યુનિકેશનમાં ટેકનોલોજીકલ ક્રાંતિવાદી જેટ વિમાનો, કોમ્પ્યુટરો, સેટેલાઈટ ઉપગ્રહોની શોધો અને ઉપયોગોને કારણે ભૌગોલિક સીમાઓ પાર કરવામાં થતો ખર્ચ અને વ્યતીત થતો સમય બંને ખૂબ ઘટી ગયા. ઈન્ફોરમેશન ટેકનોલોજી તેની પહોંચ અને ગતિ બંનેની દ્રષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

➤ ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓનાં નવા સ્વરૂપો :-

ઉત્પાદનની સ્થિતિ સ્થાપક પદ્ધતિઓ આવવાથી મહત્વપૂર્ણ કાર્ય ભજવ્યું વૈશ્વિકરણની પ્રક્રિયામાં કંપનીઓની વ્યૂહરચના અને વર્તણૂક પર ઘેરી અસર પાડે છે. ટેકનીકલ પ્રગતિ થતી જાય છે. મોટા જથ્થામાં ઉત્પાદન કરી શકવાના કારણે મોટા ગજાનું અર્થતંત્ર વિકસી શક્યું અને ઉત્પાદન ખર્ચમાં પણ ઘણો ઘટાડો થયો.

આર્થિક આંતરમાળખામાં સુધારો :-

આંતરમાળખામુ એ આર્થિક વિકાસ માટે પાયાની સવલત પુરી પાડતુ માળખું છે. ૧૯૯૧નાં આર્થિક સુધારાને પરિણામે છેલ્લાં ૧૫ વર્ષમાં આંતરમાળખામાં વિકાસને ખૂબજ બળ મળ્યું છે. તેથી તેનો સારો એવો વિકાસ થઈ શક્યો છે.

➤ ટેકનોલોજીકલ પરિવર્તન :-

વૈશ્વિકરણ દ્વારા ઉત્પાદન ક્ષમતા વધારાનું તેમજ શ્રમ પ્રત્યેનો અભિગમ બદલવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો છે. વિવિધ ઉત્પાદનો જેવા કે મોટરકાર, સ્કૂટર, વોશિંગ મશીન, ટેલીફોન્સ, ટેલીવિઝન, રેફ્રિજરેટર્સ, એરકુલર્સ જેવા દરેક ક્ષેત્રમાં ભારતમાં હવે નવી અને વધુ સારી પેદાશો બનવા લાગી છે. અર્થતંત્રનું વાતાવરણ ગ્રાહક તરફેણમાં પલટાઈ ચૂક્યુ છે. અને વેચનારમાંથી ઈજારશાહીનાં દિવસો પૂરા થવાની તૈયારી છે. જે વૈશ્વિકરણને આભારી છે.

– વૈશ્વિકરણની નીતિ અપનાવીને આપણે સ્મિથે દર્શાવેલા સૂક્ષ્મ વિભાજનના અને વિશિષ્ટકરણનાં લાભ મેળવી શકવા સક્ષમ થયા છીએ.

– વૈશ્વિકરણને પરિણામે ભારતમાં વિદેશથી વિશેષ આવડતવાળા તજજ્ઞો, સંચાલકો અને નિયોજકો ભારતમાં આવવા આપણા સ્થાનિક ઉદ્યોગોને તેમનાં જ્ઞાન, અનુભવ, સંચાલન, તકનીકી જાણકારી વગેરેનો લાભ મળવાપાત્ર થયો છે.

પ્રતિકૂળ અસરો

➤ બરોજગારીનો પ્રશ્ન નિર્મૂળ થઈ શક્યો નથી :-

આપણા આયોજન સમક્ષ બરોજગારી કે જે આપણો પાયાનો પ્રશ્ન છે તેને નિર્મૂળ કરવાનો છે. આર્થિક સુધારો દ્વારા રોજગારીની તકોમાં ઝડપી વધારો થશે તેવી આશા જન્મેલ પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ થયું નથી. વિદેશી કંપનીઓએ શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિને બદલે પોતાની પસંદગીની મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન પદ્ધતિ અપનાવી હોવાથી રોજગારી સર્જનમાં નોંધપાત્ર સુધારો થયો નથી. આમ આર્થિક સુધારાઓ બરોજગારને દૂર કરવામાં સફળ થયા નથી તે તેની નિષ્ફળતા ગણાવી શકાય.

➤ પ્રાદેશિક સમતૂલા દૂર થઈ શકી નથી :-

આર્થિક સુધારાનો એક હેતુ પ્રાદેશિક અસમતૂલા દૂર થાય તે રીતે નવા ઉદ્યોગોને સ્થાપવાનો હતો. પરંતુ વાસ્તવમાં ખાનગી ક્ષેત્રના ઉત્પાદકોએ ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે પછાત પ્રદેશ કરતાં વિકસિત પ્રદેશને અને ગામડા કરતાં શહેરને જ વધુ પસંદગી આપી છે. તેથી પ્રાદેશિક અસમતૂલા દૂર થઈ શકી નથી. આજની તારીખે કુલ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિનાં ૮૦ ટકા તો આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, પં. બંગાળ અને તામીલનાડુ, મધ્યપ્રદેશ, બિહાર અને કર્ણાટક જેવા ૯ રાજ્યોમાં જ કેન્દ્રિત થઈ છે. વળી આ નવ

રાજ્યોમાં પણ વિકાસ સપ્રમાણ રીતે થયો નથી. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, પં. બંગાળ અને તામીલનાડુનો ફાળો અન્ય રાજ્યો કરતાં સવિશેષ છે.

➤ ઉદ્યોગોની ઉત્પાદન શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ શક્ય બન્યો નથી :-

આર્થિક સુધારાનો હેતુ રાષ્ટ્રનાં ઉદ્યોગોની ઉત્પાદન શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાનો હતો. પરંતુ વીજળીની અછત, કાચા માલની અછત, અપૂરતી પરિવહન સુવિધા, ઘટતી જતી માંગ જેવા અનેક પરિબલો ઉદ્યોગોને પોતાની ઉત્પાદન શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવામાં બાધા નાખી રહ્યા છે. તેથી વાસ્તવમાં ઘણો ઉદ્યોગો આજે પણ તેમની સ્થાપિત ઉત્પાદન શક્તિનાં માત્ર ૪૫% થી ૬૦% જેટલું જ ઉત્પાદન કરે છે. આ એક અક્ષમ્ય રાષ્ટ્રનાં મૂલ્યવાન સાંધનોનો દુર્લભ છે જે એક નિષ્ફળતા ગણાવી શકાય.

➤ નિકાસોમાં અવરોધો :-

ઔદ્યોગિક રષ્ટ્રો ઈચ્છે છે કે એશિયાનો વિકાસશીલ દેશો બજારયુક્ત અર્થવ્યવસ્થા અપનાવે કારણ કે આ વ્યવસ્થા હેઠળ બજાર ખુલ્લા બનતાં હોવાથી પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોને એશિયાનાં બજારોમાં પગ પેસારો કરવાની તક મળે. પરંતુ સાથે સાથે આ વ્યવસ્થા થકી ભારત સહિતનાં અન્ય એશિયન દેશો વૈશ્વિક અર્થકરણમાં ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવાતા થાય. તેઓ મોભાનું સ્થાન મેળવે એ હકીકત પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્રોને રુધે છે. આથી ભારતની નિકાસો સામે જાતજાતનાં અવરોધો ઊભા કરાય છે. દા. ત. અમેરિકામાં સ્થાનિક ઉદ્યોગો માટે નુકશાનકારક સાબિત થાય તેવી આયાત પર નિયંત્રણ મુક્તા (જેવા કે સુપર ૩૦૨) છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી અમલમાં છે. આમ મુક્ત વ્યાપાર અને ઉત્પાદનનાં તુલનાત્મક લાભની ચર્ચા-ઠરાવો તો ઘણા જ થાય છે. પરંતુ તે સલાહ માત્ર અન્ય રાષ્ટ્રો માટે જ હોય છે. ડમ્પિંગ, પર્યાવરણ તેમજ અન્ય ટેકનિકલ મુદ્દાઓ સામે ધરીને ભારતીય નિકાસોને રુધવાના પ્રયાસો થાય છે.

➤ પર્યાવરણ પ્રશ્ન :-

વૈશ્વિકરણથી પર્યાવરણીય પ્રશ્નો ઉદભવે છે. પશ્ચિમનાં ઔદ્યોગિક દેશોમાં જે ઉદ્યોગોને મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી તેવા ફાર્માસ્યુટિકલ્સ જેવા ઉદ્યોગો ભારતમાં લાવવામાં આવ્યા છે ને તેના કારણે માનવ જીવન ઉપર ખતરો ઊભો થયો છે. તથા પાણી અને હવાનાં પ્રદુષણનાં પ્રશ્નો ઊભા થયા છે.

➤ ભ્રષ્ટાચાર :-

પરવાના નાબૂદી પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ કાર્યમાં રહેલા ભ્રષ્ટાચારને દૂર કરવાનો હતો. પરવાના નાબૂદીને કારણે કયા સ્થળે ઉદ્યોગ શરૂ કરવાથી અર્થતંત્રને ફાયદો થશે. દેશનાં કયા ભાગમાં રોજગારી વધારવાની જરૂર છે. ઉદ્યોગો ધ્વારા ઉત્પાદિત ચીજવસ્તુઓની માંગ કેટલી છે. અર્થતંત્રનાં સ્વાસ્થ્ય માટે કઈ ચીજવસ્તુનાં ઉત્પાદનની આવશ્યકતા વધુ છે. વગેરે જેવાં માપદંડો કે જેમને ઉદ્યોગોની

સ્થાપના પહેલા ગણતરીમાં લેવા જરૂરી હોય છે તે માપદંડોની પરવાના નાબૂદીનાં કારણે અવગણના થયેલી જોવા મળે છે.

➤ સૂચનો :- ઉપરોક્ત મુજબ વૈશ્વિકરણની અસરોની ચર્ચા પરથી કહી શકાય કે વૈશ્વિકરણની કેટલીક સારી અને કેટલીક પ્રતિકૂળ અસરો રહેલી છે. ભારતનો ઉદ્દેશ વિકાસમાન દેશોની હરોળમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો રહેલો હોય તે સંદર્ભમાં કેટલાંક નીચે મુજબનાં સૂચનો કરી શકાય.

(૧) જ્યારે આપણે વિદેશી ટેકનોલોજી અને ઈક્વીપમેન્ટ પ્રાપ્ત કરતાં હોઈએ ત્યારે આપણે આપણી કાર્યદક્ષતા, સ્પર્ધા અને પારદર્શકતાની નવી નીતિને વધુ વફાદારી સાથે અનુસરવી જોઈએ કે જેથી વિદેશી અને ભારતીય ઉત્પાદકોને સ્પર્ધાની સ્થાન તક મળે અને ભારતીય ગ્રાહકોને શ્રેષ્ઠ ગુણવત્તાનાં ઉત્પાદનનાં સેવા શક્ય હોય તેટલાં સસ્તા ભાવે મળે.

(૨) સ્થાનિક સ્તરે કુગાવાને અંકુશમાં નહી લેવાય તો નિકાસ વૃદ્ધિનાં આપણા તમામ પ્રયાસો ધૂળમાં મળશે કારણ કે ગુણવત્તામાં અન્ય દેશોની હરિકાઈ કરે તેવું આપણું ઉત્પાદન હશે તો પણ ઉચા ભાવને કારણે તે વેચાશે નહી.

(૩) વિશ્વ વ્યાપારનો અડધા ઉપરનો હિસ્સો વેપારી નિકાસકારોનો છે અને તેથી ભારતમાં વૈશ્વિકરણની સફળતા માટે માત્ર ઔદ્યોગિક નિકાસકારોને જ નહીં પરંતુ વ્યાપારી નિકાસકારોને પણ પ્રોત્સાહન આપવું જરૂરી છે. આવા નિકાસકારો દેશનાં નાના એકમોમાંથી માલ બનાવડાવીને તેની નિકાસ કરી નાના એકમોને પણ નિકાસની તક પૂરી પાડી શકાય તેમ છે.

(૪) આધુનિક મૂડી પ્રચૂર ટેકનોલોજી દેશમાં બેકારી વધારવાનો જ ભય સેવાય છે. તેનાં સંદર્ભમાં સૈદ્ધાંતિક સૂચન કરી શકાય કે નિકાસ માટે આપણે આધુનિક ટેકનોલોજી અપનાવવી જોઈએ. પરંતુ સ્વદેશમાં જેની વપરાશ થતી હોય તેવા ઉત્પાદન માટે શ્રમ-પ્રચૂર ટેકનોલોજી વપરાય તે જરૂરી છે. આના પરિણામે ભલે માલની ગુણવત્તા થોડી નીચી રહેશે પરંતુ રોજગારી તો વધશે જ.

(૫) ભારત સરકાર સ્વદેશી કંપનીઓને વધુ પડતું સરક્ષણ પૂરું પાડે તે જરૂરી નથી. પરંતુ સાથે સાથે તે પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે વિદેશી ઉદ્યોગોની તરફેણ કરવામાં ઉત્સાહમાં આપણે ભારતનાં ઉદ્યોગોને અન્યાય ન થવો જોઈએ અર્થાત "ઘરનાં છોકરા ઘંટી ચાટે ને પડોશીને આટો" વાળી નીતિએ આપણે અપનાવવી ન જોઈએ.

(૬) ઉત્પાદકીય તેમ જ સેવા ક્ષેત્રોમાં જરૂરી કૌશલ્ય હાંસલ કરવા ચોકકસ પ્રકારની સંસ્થાઓ ઉભી કરવાની આવશ્યકતા છે. આ ઉપરાંત વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અને ખાસ કરીને નિકાસ આધારીત ચીજવસ્તુઓ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાનું કૌશલ્ય પૂરું પાડી શકે તેવી ખાસ સંસ્થાઓ જેવી કે ડાયમંડ કટીંગ, ઝવેરાતની ડિઝાઈન, ગારમેન્ટ ડિઝાઈન વગેરે ઉભી કરવી જોઈએ. આ સંદર્ભમાં સરકારે સક્રિય રસ દાખવવો જોઈએ.

(૭) સંશોધન અને વિકાસ કેવા ક્ષેત્રોમાં સરકાર અને ઉદ્યોગો વચ્ચે પૂર્ણ સહકાર હોય તે જરૂરી છે. કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં આ સંશોધનો ઘણાં ખર્ચાળ હોય છે. પરંતુ તે સફળ થાય તો જે તે કંપની ઉપરાંત સમગ્ર સમાજ માટે હિતકારક પુરવાર થાય છે. આથી ઉદ્યોગો અને સરકારનો સંયુક્ત પ્રયાસો ધ્વારા અસરકારક સંશોધન વ્યવસ્થા વિકસાવવાની જરૂર છે.

(૮) નિકાસ માટે પ્રોત્સાહન પુરુ પાડવા ઉદ્યોગોને સબસીડી આપવી તે કામ ચલાઉ રીતે સ્વીકારી શકાય પરંતુ લાંબાગાળાનાં દ્રષ્ટિકોણથી જોતાં સબંધકર્તા ઉદ્યોગો આપમેળે જ ગુણવત્તા અને કિંમતની દ્રષ્ટિએ હરિકાઈ યુક્ત બને તેવી પરિસ્થિતિ સર્જવી જોઈએ.

(૯) વિશ્વ બજારમાં ટકી રહેવા સરકારે વેપારીઓને તેમજ ઉદ્યોગપતિઓને જાપાનની સરકારની માફક પ્રોટેક્શન આપવાની જરૂર છે. જો જાપાને ૨૦/૩૦ વર્ષ પહેલાં પૂર્ણ ઉદારીકરણની નીતિ અપનાવી હોત તો આજે તેમની ટોચેટો અને નિસાન મોટરકારો વિશ્વ બજારમાં ટકી ન હોત. આજે જાપાને જે પ્રગતિ કરી છે તે માટે સરકારની સિલેક્ટીવ પ્રોટેક્શનની નીતિ જવાબદાર છે. ભારતનાં ઉદ્યોગો વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં ઉતરી શકે તેટલાં સબળ અને સધ્ધર બને ત્યારબાદ જો પૂર્ણ ઉદારીકરણની નીતિ અપનાવાય તો તેઓ સ્પર્ધામાં ટકી શકશે. આ સંદર્ભમાં એક વાત આપણે સ્પષ્ટ કરી દેવી પડશે કે વિકાસની ક્ષમતા વાળા ઉદ્યોગોને જો રક્ષણ પૂરું પડાય તો તે કેટલાં વર્ષ પૂરું પડાશે. નિશ્ચિત મુદત સુધીમાં આવા ઉદ્યોગો એ પગભર અને વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં ટકી શકે તેવા થઈ જ જવું પડશે.

ઉપસંહાર

એક વાત સ્પષ્ટ છે કે આર્થિક સુધારાનાં ભાગ રુપે વૈશ્વિકરણનો પગલાં ધ્વારા ખરેખર લોકશાહીનાં મૂલ્યોનું પ્રતિ સ્થાપના કરવામાં આવ્યું છે. તેથી આ નીતિ ખરેખર ક્રાંતિકારી અને આવકાર પાત્ર છે. તે હકીકતનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. કારણ કે તેના અમલને કારણે ૨૧મી સદીનાં પ્રારંભ સાથે ભારત દેશ એક વિકાસ સાધતા દેશમાંથી એક વિકસિત દેશ તરફ પ્રમાણ કરવાં સક્ષમ બન્યો છે.

અંતમાં એટલું જ કહી શકાય કે જો ભારતે હજુ પણ ભારતીય ઉદ્યોગોને વૈશ્વિક સ્પર્ધામાં ઝૂકાવવા વધુ સક્ષમ બનવું જ પડશે. ભારતને સેવાક્ષેત્ર, પગરખાં અને ચામડાની બનાવટો, દાગીનાં, કપડાં અને ફેશનની ચીજવસ્તુઓ વગેરેનાં સંદર્ભમાં વ્યાપાર કરાય તો વધુ લાભ થાય તેમ છે. આમાંની મોટા ભાગની ચીજવસ્તુઓ નાના પાયાનાં ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન કરાય છે. અને તેથી ભારતે આ ઉત્પાદનને અન્ય દેશોમાં મોકલી શકે તેવી કંપનીઓની સ્થાપના કરવાની જરૂર છે.

આ ચર્ચાનું સમાપન મહાત્મા ગાંધીનાં વિચારો ધ્વારા કરીએ તો કહી શકાય કે ગાંધીજીનાં મત પ્રમાણે "મારા વિકાસ માટે જે જરૂરી છે તે વિશ્વનાં કોઈ પણ ભાગમાંથી હું ખરીદીશ અને મારા વિકાસમાં ખલેલ પહોંચાડે તેવી વસ્તુ ગમે તેટલી આકર્ષક હોય તો પણ હું તે કોઈની પણ પાસેથી નહીં ખરીદું."

કુદરત તરફ પાછા વળો

-ગિરીશ સતાસિયા-બગસરા

પર્યાવરણ સંબંધી ચર્ચા કરવાનું થાય ત્યારે પર્યાવરણ સંજ્ઞા-સંકલ્પના, એ વિશેની સમજણ ખરા અર્થમાં ક્યાં અને ક્યારે વિકસી એ જોવાની સહજ જિજ્ઞાસા જન્મે. સામાન્ય રીતે પર્યાવરણ સંજ્ઞા અર્વાચીન છે. પ્રાચીન સમયમાં સંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયો હોય એવા કોઈ ઉલ્લેખ મળતા નથી. માનવજાતની આસપાસ રચાયેલા સજીવ-નિર્જીવ એવા કુદરતી આવરણની સમતુલાને પર્યાવરણ કહી શકાય. ડૉ.ટી.એન. ખાંસલ પર્યાવરણ વિશે લખતા કહે છે, 'તમામ ઈન્દ્રિયોની જિંદગી અને વિકાસને અસર કરે તેવી તમામ શરતો અને પ્રભાવોનો કુલ સરવાળો એ પર્યાવરણ છે.' એજ રીતે જાણીતા પર્યાવરણવિદ્ બિપિનભાઈ જોષી એમના એમના 'પર્યાવરણ શાસ્ત્ર' નામના પુસ્તકમાં નોંધે છે કે, 'સજીવ અને નિર્જીવ ઘટકો વચ્ચેનું આદાન-પ્રદાન પ્રાકૃત પરિસ્થિતિમાં જળવાઈ રહે તેને પર્યાવરણ કહે છે' આ સૃષ્ટિની રચનામાં દરેક તત્વો પરસ્પરાવલંબી છે. એટલે દરેક તત્વ પોતાની યોગ્યતામાં રહી પોષણ મેળવે, દરેક તત્વ કેટલાક ફેરફાર પામીને પણ પોતાનું મૂળરૂપ જાળવી રાખે ત્યાં સુધી કોઈ સમસ્યા ઉભી થતી નથી. પરંતુ ભોગેજોગે કોઈ તત્વ અન્ય તત્વના વૃદ્ધિ વિકાસ કે અસ્તિત્વમાં મોટો વિક્ષેપ ઉભો કરે, એક તત્વ બીજા તત્વનો હાસ કરવા સુધીની સીમા સુધી પહોંચી જાય ત્યારે પર્યાવરણમાં જબરો ગૂંચવાડો જન્મે છે અને તે છે પ્રદૂષણ. ઉદાહરણથી આ વસ્તુની પ્રતીતિ થશે. જેમ કે ઋતુઓ એમની નૈસર્ગિક પ્રકૃતિ જાળવી રાખે. તે સામાન્ય સ્થિતિ ગણાવી શકાય. શિયાળમાં ઠંડી પડે, વર્ષાઋતુમાં વરસાદ વરસે; હવા, પાણી, પ્રકાશાદિ પોતાનું અસલ રૂપ સાચવી રાખે તે શ્રેષ્ઠ પર્યાવરણની નિશાની છે. એમની સામે ઋતુઓ વિપરિત રૂપ ધરે ત્યારે ગરબડ પર્યાવરણ પર્યાવરણની વિરોધી સ્થિતિનો સંકેત આપી જાય છે. પ્રકૃતિગત તત્વોમાં કોઈ બાધા યા અવરોધ ઉભો થાય ત્યારે તે પૃથ્વી પરની સમસ્ત જીવસૃષ્ટિને પારાવાર નુકશાન પહોંચાડે છે.

સૃષ્ટિ રચના કેવી રીતે થઈ તેનો ઉત્તર આપવા કેટકેટલી મથામણો થઈ છે. તેમાં વિજ્ઞાનની હકીકતને સ્વીકારીને માણીએ તો અબજો વર્ષની રાસાયણિક, જૈવિક તથા સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ પછી સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં આવી છે. નિહારિકામાંથી અલગ થયા પછી પૃથ્વી પર રાસાયણિક પરિવર્તન જોરે ફોસ્ફરસ, લોહ, નિકલ જેવા તત્વો ધરતીમાં સ્થિર થયાં, ચરબી, પ્રોટીન સ્ટાર્ચ જેવા જીવ સર્જક અંશો અવતર્યા, જૈવિક ફેરફારોને પ્રતાપે બેક્ટેરિયામાંથી ફૂગ, એકાંગી, દ્વિઅંગી, ત્રિઅંગી, પુષ્પધારી, બીજધારી એમ વિવિધ

બેક્ટેરિયામાંથી ફૂગ, એકાંગી, દ્વિઅંગી, ત્રિઅંગી, પુષ્પધારી, બીજધારી એમ વિવિધ વનસ્પતિઓનું નિર્માણ થયું તેવી જ રીતે અમીબામાંથી સર્વપ્રથમ પેશીવાળા જીવથી લઈને મેરુ દંડી, ઉભયજીવી, સરિસૃપ, સૃષ્ટિનો જન્મ થયો. તેમાં જડ-ચેતન વચ્ચેનું સરસ એકમેકને પૂરક એવું વર્તુળ રચાયું, હવા, પાણી, પ્રકાશ ને જમીન પર વૃક્ષ, વનસ્પતિ નિર્ભર થયાં, છોડ આદિ પર તૃણાહારી જીવ અવલંબિત બન્યા, તૃણાહારી ઉપર માંસાહારી અને સર્વસૃષ્ટિ ઉપર માનવ અધિકારી બન્યો.

આટલી સરસ મજાની સૃષ્ટિની દશા આજે એકવીસમી સદીમાં આપણે જેટલી ધારીએ એવી સારી નથી. જેમને આપણે કુદરત અથવા પ્રકૃતિથી ઓળખીએ છીએ તે તેનું અસલ રૂપ ગુમાવતી જાય છે. એમનો એક વિકૃતિ ચહેરો સમસ્ત માનવજાતના અસ્તિત્વ સામે મોં ફાડીને ખડો થયો છે. જોકે અહીં એ વસ્તુની સ્પષ્ટતા કરવી ઘટે કે પ્રકૃતિમાં આવતા બદલાવના મુખ્ય બે પરિબળો છે એક કુદરતસર્જિત અને બીજું માનવસર્જિત. પહેલામાં પ્રકૃતિ સ્વયં પરિવર્તન સાધતી રહે છે. પરિવર્તનશીલ સ્વભાવને કારણે એ વખતોવખત પડખું ફેરવતી રહે છે, જેમના કારણે ઘણી વિપદાઓ ઉભી થાય છે. જ્યારે એમની સામે બીજા પ્રકારે જે ફેરફારો જન્મે છે તે અત્યંત ગંભીર અને ઘાતક સાબિત થાય છે. માનવીએ પોતાની વિશિષ્ટ બુદ્ધિ, સંવેદના તથા અભિવ્યક્તિના બળે વિકાસની જબરી છલાંગ ભરી, વિજ્ઞાન, યંત્ર, ઉદ્યોગની મદદથી સુખ-સગવડતા મેળવ્યાં, ભૌતિક સુખની આંધળી દોટમાં તે પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ વિસ્મરી ગયો. કુદરતી સંપત્તિનો ભરપૂર રીતે માત્ર લાભ ઉઠાવ્યો. આ વિશે ગાંધીજીનું એક કથન નોંધનીય છે કે, ‘પ્રકૃતિ મનુષ્યની જરૂરિયાત સંતોષે છે, તેના લોભને નહિ.’ સરવાળે પ્રકૃતિનું એક વિકૃત રૂપ માનવજાત દિવસે-દિવસે અનુભવી રહી છે.

ધરતી અને સૂરજની વચ્ચે ઓઝોનનું પડ છે. તે પૃથ્વીની ઉપર દસ થી પંદર કિલોમીટર વચ્ચે સમતાપ મંડળમાં આવેલું એક વિરલ છત્ર છે તે અંતરીક્ષમાંથી આવતા હાનિકારક કિરણોને અવરોધે છે. પ્રદૂષણના કારણે આ છત્રમાં છિદ્રો પડી ગયા છે. ધરતી પર જીવનની સુરક્ષા ઓઝોનના કારણે છે. તે ક્ષતિગ્રસ્ત થવાથી જીવન સામે જોખમો વધી ગયા છે. સાંપ્રતકાલીન જગતમાં આજે કોઈને કોઈ ખુણે છાશવારે, ભુકંપ, ચક્રવાત, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, હીમપ્રપાત, અતિતાપ, અલનીના જેવી આપત્તિઓ પ્રગટે છે. નીતનવા અનેક જીવલેણ રોગ જન્મે છે. ઉત્તર-દક્ષિણ ધ્રુવના બર્ફિલા વિસ્તારો, વધતા તાપમાનને કારણે પીગળી રહ્યા છે, ધરતીના પેટાળમાંથી ગેલ ઓઈલનું થતું દહન, મોટા મોટા બંધોના કારણે જમીન ઉપર વધતું દબાણ, પાણીનો વિજળીનો આડેધડ ઉપયોગ, સમસ્યાઓની સૂચિ કરવા

જઈએ તો ઘણી લાંબી થઈ શકે છતાં વર્તમાન માનવ જાતની સૌથી મોટી વિટંબણા પર્યાવરણની કથળી રહેલી પરિસ્થિતિ છે.

‘પ્રભુ જો રૂઠશે, કોઈ સહારો કામ નહિ લાગે,
પ્રલય જાગી જશે ત્યારે કિનારો કામ નહિ લાગે.’

ઉપરોક્ત પંકિત આ વિશે ઘણું કહી જાય છે. છેલ્લા કેટલાંક વર્ષોથી જગત આ બાબતોથી ગંભીર બન્યું છે ખરું પર્યાવરણ સંબંધી ચર્ચા-વિચારણા ને સેમિનાર યોજાય છે. પશુ, પક્ષી, પ્રાણીને વૃક્ષોને સુરક્ષિત જાહેર કર્યા છે. નષ્ટ પામેલી યા પામતી જતી જીવસૃષ્ટિનું પુનઃનિર્માણ કરવા તથા ટકાવી રાખવા વૈજ્ઞાનિક ઢબે પ્રયાસો આદરવામાં આવે છે, પ-જૂનના દિવસે વિશ્વ પર્યાવરણ દિવસથી ઉજવવામાં આવે છે. આટઆટલું છતાં પર્યાવરણની સમસ્યા તો જ્યાં ત્યાં જ રહી છે.

મનુષ્યને આ આપતમાંથી બચવા હવે ખૂબ જ ઓછો સમય રહી ગયો છે. અને આવનારા વિનાશકારક પરિણામથી બચવા તેણે કુદરત તરફ પાછા વળવું જ પડશે. પ્રકૃતિએ તો કુદરતનું રૂપ છે. તેની પૂજા-અર્ચના કરવાના બદલે તેની સામે જોખમો ઉભા કરવામાં આવે તો ઈશ્વર એક દિવસ રૂઠવાનો જ છે.

“ Service sector in india & role of foreign direct investment ”

- UPADHYAY PARIMAL M.

(M.Com.,M.ED.,SET)

K.K.Shastri Govt.Comm.College.A'bad.

Introduction:-

Indian economy was in deep crisis in 1991 when foreign currency reserves had dwindled to almost \$1 billion; inflation had roared to an annual rate of 17 percent :fiscal deficit was very high, foreign investor and NRIs had lost confidence in Indian economy, with the introduction of economic reforms in1991,the era of liberalization and globalization of the economy began. Controls began to give way to the policy of deregulation and decontrol. the new economic reform ,popularly known as Liberalization, Privatization and Globalization (LPGmodal) aimed at making the Indian economy a faster growing economy ,globally competitive .The series of reform undertaken with respect to industrial sector, and trade as well as financial sector aimed at making the economy more efficient and competitive. Liberalization and globalization of word economies has opened the doors for foreign investment transfer of goods, capital and human resources from one country to another country. As a result, the planned economy has been transformed into a market driven economy.The activities under the purview of the service sector are diverse in nature. The important sub-sectors are trading .transportation ,and telecommunication ,financial, real estate ,IT and IT – enabled services and business service within the ambit of the service industry. Now services sector ,community social and personal services si the largest and fastest growing sector in India. After recording a growth rate of 5.40 percent annum during 1981-1991, there was further acceleration in GDP growth to 7.70 percent annum during 2001-2012.

Service Sector and the Indian Economy:-

The contribution of the services sector in India GDP has increased a lot in the last years. The services sector contributed only 4.20 percent to the Indian GDP in 1951-61. Furhter ,the Indian service sector's share in the country's DP has increased from 7.3 percent in 1991-2001 around 9.5% in 2001-11. It implies that increase in GDP growth rate was possible because of increase in contribution of service sector growth over the periods .The rapid economic growth has entailed a significant structure changes in the Indian economy such the share of agriculture in the GDP has declined in 2010-11.There

has been a sharp increase in the share of services in the GDP from 8.5 percent to 9.6 percent in the same period. If the structural composition has been gained by the service sector.

Table 1 : GDP growth rate at constant price (Sectoral growth)

Year	Agriculture	Industry	Services	GDP
2003-04	10.0	6.0	8.5	8.5
2004-05	0.0	8.5	9.1	7.5
2005-06	5.8	8.1	10.6	9.5
2006-07	4.0	10.7	113.2	9.7
2007-08	4.9	7.4	10.9	9.0
2008-09	1.6	2.6	9.7	6.7
2009-10	0.4	8.2	9.6	8.6

Source :CSO

As per classification of central Statistical Organization ,the services sector includes four broad categories, namely (A)trade ,hotels, and restaurants (B) transport, storage and communication ;(C) financing ,insurance ,real estate ,and business services; and (D)community ,social and personal services .Among there ,financing ,insurance ,real estate and business services; and trade ,hotels and restaurants are the largest groups accounting for 16.7 percent and 16.3 percent ,respectively ,of the national GDP at factor cost as current price in 2009-10. The community ,social and personal services category accounts for a 14.4 percent share , will transports, storage, and communication accounts for a 7.8 percent share. Construction has a share of 8.2 percent .In developed countries majority of GDP is contributed by services sector. In developing countries like Indian ,the share of services has been increase in terms of GDP. Presently about 55 % of the GDP is contributed by services sector in Indian and if the construction is considered ,the contribution of services sector in Indian GDP will more than 60%.

Table 2: share of different services in GDP at factor cost (Current prices)

Sector	2004 05	2005 06	2006 07	2007 08	2008 09	2009 10
(a) Trade, hotels & Restaurants	16.3	16.7	17.1	17.1	16.9	16.3
(b) Transport, Storage & Communication	8.4	8.2	8.2	8.0	7.8	7.8
(c) Financing, Insurance, real estate & Business services	14.7	14.5	14.8	15.1	16.1	16.7
(d) Community ,Social & personal services	13.8	13.5	12.8	12.5	13.3	14.4
(e) Construction	7.7	7.9	8.2	8.5	8.5	8.2
Total Services (excluding construction)	53.0	52.9	52.9	52.7	54.1	55.2
Total Services (including construction)	60.7	60.8	61.1	61.2	62.6	63.4

Source: Economic survey,2010-11

India's emergence as one of the fastest growing economies in the 1990 is largely attributed to the rapid growth of its services sector. The sector grew in this decade at an average of 7.9 percent per annum (table 1) Consequently ,the contribution of services to gross domestics production has been more than 60 percent per annum since 2000. The Indian economy has moved from agriculture-based economy to knowledge based economy which is primarily represented by the service sector. This growth of the services sector is accompanied by increasing foreign direct investment (FDI) approvals in the services sector.

FDI and its role :-

According to the definition of IMF ,Foreign Direct Investment includes equity capital, intercompany debt transactions ,short-term and long term loans, reinvestment earring of foreign companies, financial leasing ,trade credits ,grants, non –cash acquisition of equity ,venture capital by foreign investors, control premium, non competition free etc. Foreign Investment through Global Depository Receipts (GDR)/American Deposit Bonds (FCCBs)are also treated as foreign investment. At the macro level FDI is an non –debt-creating source of additional external finances and, at the micro-level ,FDI is expected to boost output, technology ,skill levels, employment and link with other sectors and regions of the host economy. the aim of FDI is to supplement the domestic capital and technology. The FDI is a type of investment that involves the injection of foreign funds into an enterprise that operates in a different country of origin from the investor. The exchange of such investment flows benefits both the home country and the host country .FDI facilitates international trade and transfer of knowledge, skills in the Indian economy. The foreign Direct Investment is now a part of future of Indian economy. Indian companies etc,. allowed to raise equity capital in the international market through the issues of GDR/ADR/FCCBs.

There is a significant change in the sectoral composition of FDI in India since the beginning of the liberalization period. It is resealed that the majority of FDI inflow in the pre –liberalization era were directed to the manufacturing sector and it was quite high – nearly 85 percent of total FDI in 1990.However,with linearization, the FDI inflows received by services and infrastructure sector have risen amazingly. This has brought the share of manufacturing sector down to 21 percent I n 2009.since1990,the service sector has emerged as a major sector receiving FDI with the share of more than 60 percent of total FDI in 2011.

The growing Indian market, regulatory reforms and availability of skilled work force and democratic government have been important factors in boosting FDI inflows to this sector in India. The inflow of FDI to service sector has helped the development of

several industries in the services sector of the Indian economy, such as financial and Non-financial ,Telecommunication ,Hotel & Tourism, and so on.FDI inflows to services sector has been phenomenal in the past few years. Since the liberalization of the Indian economy in 1991. The country has experienced a huge increased in the inflow of foreign investment. The floe of FDI in service sector has increased enormously from rs.1235 crore in 2003-04 to 15,539 crore in 2010-11.However,the inflow of FDI across sub-sectors has not been uniform and it can be evidenced that there is a bias towards few sectors as compared to others. The service sector in India has tremendous growth potential and ,as a it attracts huge foreign Direct Investment .The top five sub sectors attracting FDI inflows are Services Sector(financial &non financial),Telecom munication, Computer Software & Hardware ,Construction(roads & highways)Housing & Real Estate, telecommunication sector has massive FDI inflows during 1990-1991 to 2010-2011.According to the United Nations Conference on trade and Development (UNTAD) the foreign direct investment flows into India dropped by over 31 percent in 2010-11.

Table 3 : FDI inflows in major Services Sector

(Amount in Crore Rs.)

Sector	03-04	04-05	05-06	06-07	07-08	08-09	09-10	10-11
Services Sector(financial &non financial)	1,235	2,106	1,460	21,047	26,589	28,411	20,776	15,539
Telecommunication	532	588	168	5.155	5.103	11.723	12,338	7,546
Computer Software & hardware	NA	NA	NA	11,786	5,623	7,329	4,351	3,571
Construction (road& highways)	NA	NA	NA	4,424	6,989	8,792	13,516	5,077
Housing &real Estate	NA	NA	NA	2.121	8,749	12,621	13,586	5,149

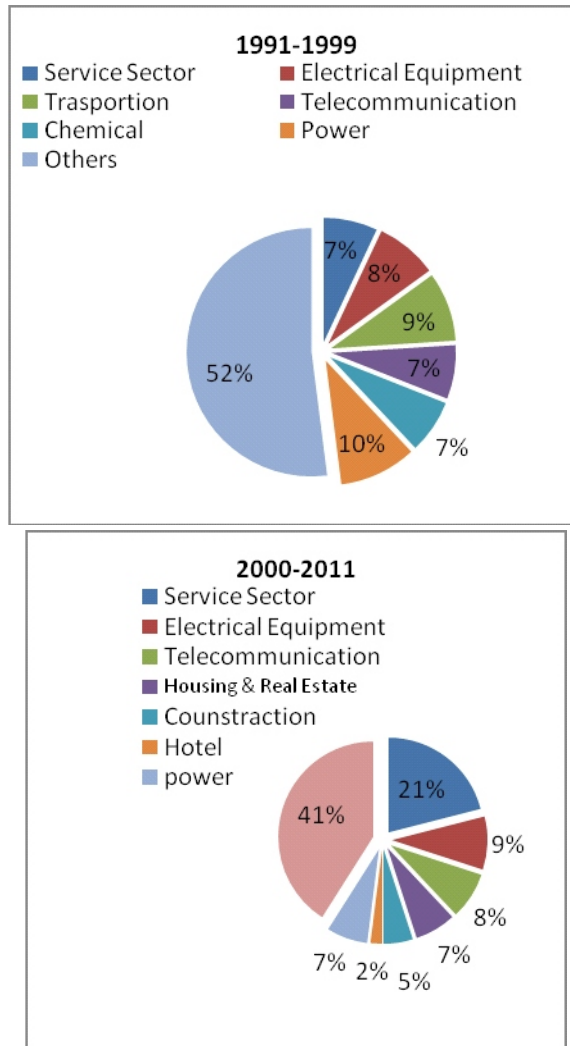
NA- Not available ,Source: Department of industrial and Promotion, Ministry of Commerce and industry, GOI

Service sector has ranked among the top ten sector attracting FDI since 1991.During 2010-11.the highest FDI equity inflows were received by the services sector, amounting to 18 percent if the total FDI inflows, followed by telecommunication (8%) ,power sectors, housing &real estate, metallurgical industries, construction activates (6%) ,computer software 7 hardware

Figure1 : sector wise FDI inflows

Figure 2: sector wise FDI inflows

During the last two decades i.e. during the post-liberalization period, the sector –wise inflows of FDI have undergone a sea change .Figure 1 and 2 show the variation in the sector ranks based on their share in total FDI inflows during 1991-99 and 2000-2011.During 200-2011,some new sub-sectors like computer software & hardware ,construction activities and housing &real estate, power have attractive significant FDIs. Computer software and hardware sector were not taken independently till the year 2003 and till then it was merged under the head electrical. It was taken separately since2004.It accounted for major share of 9 percentage in the cumulative FDI inflows for the period 2000-2011 and ranked the second highest to attract FDI. The e-commerce activities which come under the computer software & hardware also enjoy the permission of 100% FDI under automatic route. FDI in sectors/activities under automatic route does not require any prior approval either by the government or the Reserve Bank of India, FDI, under the automatic route, does not require any approval, it only involves

intimation to the Reserve bank. in 2005, the limit of FDI in telecom services was increase from 49 percent to 74 percent .FDI up to 49 percent is permissible under automatic route but FDI in the licensee company/Indian promoters/Investment companies including their holding companies shall require approval of foreign investment promotion Board(FIPB),if it has a bearing on the overall ceiling of 74 percent ,i.e. the latter case will be through Government route .For the period 1991-99 it added 7 percent ,and for the period 2000-11 it added 8 percent to the respective FDI cumulative inflows.

There is a significant increase in the telecom sector in India during the two periods due to the growing demand and participation of private players in this sector.

The Electrical equipment industry, transportation and chemicals managed to be among the top rankers during 1991-99 but these sectors have lost their importance during 2000-2011.100 percent FDI is allowed under automatic route in the power sector except the automatic energy. The power sector has attracted considerable FDI during the period 1991-99 and accounted for 10 percent share of total FDI inflows during this period. During the period 2000-2011 there is a considerable decrease in FDI inflows in the power sector to the extent of 5 percent of the total inflows of FDI.

The Housing 7 real estate and construction industry are among the new sectors attracting large FDI inflows that came under top five sectors in attracting maximum inflows of foreign investment .Housing and real estate sector was opened to FDI in 2005.this sector includes development of township, Housing ,built-up infrastructure and construction development projects.hte government allows FDI up to 100% in this sector under automatic route subject to fulfillment of certain conditions as laid down by the FDI policy of Government of India. Over the last few years the construction industry too attractive considerable FDI. For the period 200-2011 ,both the housing and real estate sector and construction activities receives 7 percent (each) of the total FDI inflows.

Contributing Countries of FDI:-

The present study shows that ,Mauritius has been the largest investor in India During 1991-20045 and 2000-2011, Out of total FDI inflow in India, Mauritius based firms invested 35.35 percent in 1991-2005 and 41.90 percent in 2000-2011.Though USA was in 2nd position with 16.49percent of total foreign investment in 1991-2005.its investment came down to 7.36 percent in 2000-2011.Whereas FDI from Singapore has increased from 3.06percent (1991-2005) to 9.18 percent during 2000-2001. Out of total FDi ,investment from Cyprus has been increase remarkably from 0.30percent in 1991-

foreign investment are coming to India from different countries. It is important to mention that most of the foreign investment from Mauritius, USA, UK, Germany are coming for service sectors like power, telecommunication, infrastructure etc. The Double Taxation Avoidance Agreement (DTAA) between India and Mauritius facilitates more foreign investment in India from Mauritius than any other countries. India ranked 4th position in terms of FDI inflows in 2009. (World Investment Report 2011, UNCTAD) after USA, China and UK.

Conclusion :-

The present study concludes that FDI inflows have shown significant growth in the post-liberalization period, specially in service sector. The service sectors like telecommunication, IT & ITes, insurance and finance are becoming more prominent to attract FDI in India. The government has lifted sector caps for FDI since the introduction of LPG model in 1991 in a phased manner. Removal of restriction on FDI inflows in the service sector like hospital and health, education may also be considered. There is a huge scope of foreign investment in these sectors which in turn, will help the growth of the Indian economy.

Reference :-

The FDI policy (2011), Department of Industrial Policy and Promotion, Ministry of Commerce and Industry, Government of India (effective from 1st April 2011)

Annual report (2010-11), Department of Industrial Policy & Promotion, Ministry of Commerce and Industry, Government of India.

Critical issues in India's Service-led growth (working paper no.171)(2005) by Rawal Janki, Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi.

“Corporate Governance Failures: Some Evidences”

**-PIYUSH H. JADAV
M.COM., M.ED., M.PHIL.,
SLET(COMMERCE)**

=====

ABSTRACT:

Key words: Corporate Governance, Satyam, Enron, Wal-Mart, Xerox, Cadbury.

Corporate governance is the set of processes, customs, policies, laws, and institutions affecting the way a corporation is directed, administered or controlled. Corporate governance also includes the relationships among the many stakeholders involved and the goals for which the corporation is governed. The principal stakeholders are the shareholders, management, and the board of directors. Other stakeholders include labor (employees), customers, creditors (e.g., banks, bond holders), suppliers, regulators, and the community at large.

This article reveals various reasons for failure of Corporate Governance; Corporate Governance consists of, various examples of Corporate Governance Failures like Enron, Satyam, Cadbury, Wal-Mart, Xerox and why Corporate Governance failed in such big organizations. Article also describes various mechanisms of Corporate Governance like (1) Company's Act (2) Security law (3) Discipline of capital market (4) Nominees on company board (5) Statutory audit (6) Codes of conduct etc. Some factors that influence the Corporate Governance like Ownership Structure, Structure of Company Board, Financial Structure, Institutional Environment etc. Various systematic problems in Corporate Governance and Recent Corporate Governance failures are illustrated in this paper.

Corporate Governance is a multi-faceted subject. An important theme of corporate governance is to ensure the accountability of certain individuals in an organization through mechanisms that try to reduce or eliminate the principal-agent problem. A related but separate thread of discussions focuses on the impact of a corporate governance system in economic efficiency, with a strong emphasis shareholders' welfare. There are yet other aspects to the corporate governance subject, such as the stakeholder view and the corporate governance models around the world.

There has been renewed interest in the corporate governance practices of modern corporations since 2001, particularly due to the high-profile collapses of a number of large U.S. firms such as Enron Corporation and Worldcom. In 2002, the U.S. federal government passed the Sarbanes-Oxley Act, intending to restore public confidence in corporate governance.

Factors influencing corporate governance

1. The ownership structure

The structure of ownership of a company determines, to a considerable extent, how a Corporation is managed and controlled. The ownership structure can be dispersed among individual and institutional shareholders as in the US and UK or can

be concentrated in the hands of a few large shareholders as in Germany and Japan. But the pattern of shareholding is not as simple as the above statement seeks to convey. The pattern varies across the globe.

Our corporate sector is characterized by the co-existence of state owned, private and multinational Enterprises. The shares of these enterprises (except those belonging to a public sector) are held by institutional as well as small investors. Specifically, the shares are held by

- (1) The term-lending institutions
- (2) Institutional investors, comprising government-owned mutual funds, Unit Trust of India and the government owned insurance corporations
- (3) Corporate bodies
- (4) Directors and their relatives and
- (5) Foreign investors. Apart from these block holdings, there is a sizable equity holding by small investors.

2. The structure of company boards

Along with the structure of ownership, the structure of company boards has considerable influence on the way the companies are managed and controlled. The board of directors is responsible for establishing corporate objectives, developing broad policies and selecting top-level executives to carry out those objectives and policies.

3. The financial structure

Along with the notion that the structure of ownership matters in corporate governance is the notion that the financial structure of the company, that is proportion between debt and equity, has implications for the quality of governance.

4. The institutional environment

The legal, regulatory, and political environment within which a company operates determines in large measure the quality of corporate governance. In fact, corporate governance mechanisms are economic and legal institutions and often the outcome of political decisions. For example, the extent to which shareholders can control the management depends on their voting right as defined in the Company Law, the extent to which creditors will be able to exercise financial claims on a bankrupt unit will depend on bankruptcy laws and procedures etc.

Mechanisms of corporate governance

In our country, there are six mechanisms to ensure corporate governance:

(1) Companies Act

Companies in our country are regulated by the companies Act, 1956, as amended up to date. The companies Act is one of the biggest legislations with 658 sections and 14 schedules. The arms of the Act are quite long and touch every aspect of a company's existence. But to ensure corporate governance, the Act confers legal rights to shareholders to...

- (1) Vote on every resolution placed before an annual general meeting;
- (2) To elect directors who are responsible for specifying objectives and laying down policies;
- (3) Determine remuneration of directors and the CEO;
- (4) Removal of directors and
- (5) Take active part in the annual general meetings.

(2) Securities law

The primary securities law in our country is the SEBI Act. Since its setting up in 1992, the board has taken a number of initiatives towards investor protection. One such initiative is to mandate information disclosure both in prospectus and in annual accounts. While the companies Act itself mandates certain standards of information disclosure, SEBI Act has added substantially to these requirements in an attempt to make these documents more meaningful.

(3) Discipline of the capital market

Capital market itself has considerable impact on corporate governance. Here in lies the role the minority shareholders can play effectively. They can refuse to subscribe to the capital of a company in the primary market and in the secondary market; they can sell their shares, thus depressing the share prices. A depressed share price makes the company an attractive takeover target.

(4) Nominees on company boards Development banks hold large blocks of shares in companies. These are equally big debt holders too. Being equity holders, these investors have their nominees in the boards of companies. These nominees can effectively block resolutions, which may be detrimental to their interests. Unfortunately, the role of nominee directors has been passive, as has been pointed out by several committees including the Bhagwati Committee on takeovers and the Omkar Goswami committee on corporate governance.

(5) Statutory audit

Statutory audit is yet another mechanism directed to ensure good corporate governance. Auditors are the conscious-keepers of shareholders, lenders and others who have financial stakes in companies.

Auditing enhances the credibility of financial reports prepared by any enterprise. The auditing process ensures that financial statements are accurate and complete, thereby enhancing their reliability and usefulness for making investment decisions.

(6) Codes of conduct

The mechanisms discussed till now are regulatory in approach. They are mandated by law and violation of any provision invite penal action. But legal rules alone cannot ensure good corporate governance. What is needed is self-regulation on the part of directors, besides of course, the mandatory provisions.

Systemic problems of corporate governance

- Demand for information: A barrier to shareholders using good information is the cost of processing it, especially to a small shareholder. The traditional answer to this problem is the efficient market hypothesis (in finance, the efficient market hypothesis (EMH) asserts that financial markets are efficient), which suggests that the shareholder will free ride on the judgements of larger professional investors.
- Monitoring costs: In order to influence the directors, the shareholders must combine with others to form a significant voting group which can pose a real threat of carrying resolutions or appointing directors at a general meeting.
- Supply of accounting information: Financial accounts form a crucial link in enabling providers of finance to monitor directors. Imperfections in the financial reporting process will cause imperfections in the effectiveness of corporate governance. This should, ideally, be corrected by the working of the external auditing process.

Recent Corporate Governance failures:-

As we have discussed before, the creation of corporate regulation is often linked to perceived failures of corporations and their management to behave in the way society expect them to. Corporate governance is not an exception to this trend, and, as with accounting, different countries may well experience difficulties at different times. For example, the development of British codes of best practice, which began with the Cadbury Committee, can be related to governance scandals such as **Polly Peck and Coloroll** in the late 1980s and early 1990s. However, the wave of corporate scandals, mostly in the USA, at the turn of the century has been marked not only by the number of cases but also by the effect they have had on investor confidence and market values worldwide.

The combined impact of various US corporate scandals caused the **Dow Jones Index** to drop from a high for 2002 of 10,632 on 19 March to 7,286 on 9 October, wiping out trillions of dollars in market value. Investor confidence in the fairness of the system and the ability of corporations to act with integrity was ebbing. According to a poll in July 2002, 73 per cent of respondents said that Chief Executive Officers (CEOs) of large corporations could not be trusted (Conference Board, 2003). Amongst the many negative effects of this was a worsening of the pension funding crisis caused by the dramatic drop in the value of pension fund assets. It also increased the cost of capital and caused a virtual cessation in new securities offerings. The International Federation of Accountants (IFAC) claims that while there has been a lot of strategic guidance for business, there has been too little said about the need for good corporate governance. These authors emphasize the fact that successful companies were visionary companies, with a long track record of making a positive impact on the world. They did more than focus on profits; they focused on continuous improvement. They took a long-term view and realised that they were members of society with rights and responsibilities. However, the long-term view is something of a rarity in many companies.

A critical factor in many corporate failures was:

Poorly designed rewards package

- Including excessive use of share options (that distorted executive behaviour towards the short term)
- The use of stock options, or rewards linked to short-term share price performance (led to Aggressive earnings management to achieve target share prices)
- Trading did not deliver the earnings targets, aggressive or even fraudulent accounting tended to occur. This was very apparent in the cases of Ahold, Enron, WorldCom and Xerox (IFAC, 2003).

Adelphia manipulated its earnings figures for every quarter between 1996 and 2002 to make it appear to meet analysts' expectations. Some of the better known cases of financial irregularities are summarized in following table.

Company	Country	What went wrong
Ahold	NL	Earnings overstated
Enron	USA	Inflated earnings, hidden debt
Parmalat	Italy	False transactions recorded
Tyco	USA	Looting by CEO, improper share deals, evidence of tampering and falsifying business records
WorldCom	USA	Expenses booked as capital expenditure
Xerox	USA	Accelerated revenue recognition

In terms of corporate governance issues, Ahold, Enron and WorldCom all suffered from

- Questionable ethics
- Behaviour at the top
- Aggressive earnings management
- Weak internal control
- Risk management
- Shortcomings in accounting and reporting

Corporate governance failure at Enron

Every time you turn a stone, another worm creeps out. That seems to be the story of the Enron debacle. Not a day goes by without a new expose of wrong doing in the company that one begins to wonder if there is anything in our systems and structure of an enterprise that can prevent such a catastrophe.

Enron is an excellent example where those at the top allowed a culture to flourish in which secrecy, rule-breaking and fraudulent behaviour were acceptable. It appears that performance incentives created a climate where employees sought to generate profit at the expense of the company's stated standards of ethics and strategic goals (IFAC, 2003). Enron had all the structures and mechanisms for good corporate governance. In addition, it had a corporate social responsibility task force and a code of conduct on security, human rights, social investment and public engagement. Yet

entities (SPEs); the audit committee allowed suspect accounting practices and made no attempt to examine the SPE transactions; the auditors failed to prevent questionable accounting.

The use of questionable accounting and disclosure practices, their approval by the board and their verification by the auditors arose from a variety of forces, including:

- Pressure to meet quarterly earnings projections and maintain stock prices after the expansion of the 1990s
- Executive compensation practices
- Outdated and rules-based accounting standards

complex corporate financial arrangements designed to minimize taxes and hide the true state of the companies, and the compromised independence of public accounting firms.

Corporate governance failure at Wal-Mart

It has co-filed a shareholder proposal over concerns that Wal-Mart Stores Inc, the US supermarket group, is failing to comply with its own governance standards. Karina Litvack, head of governance and sustainable investment.

- Despite strong policies on paper, Wal-Mart has struggled to implement its standards across its US business.
- 'Weaknesses in internal controls have eroded the company's reputation as an attractive employer and are adding fuel to the fires of Wal-Mart's critics.
- Its failure to deliver on these policy commitments is inhibiting Wal-Mart's ability to expand into new domestic markets.
- Over 'the past several years', it has become increasingly concerned by signs of failure in internal controls that have led to government investigations and class action lawsuits by employees.
- Allegations include requiring employees to 'work off the clock' -- during breaks and after shifts -- systematic discrimination against women, and alleged questionable tactics to prevent workers from voting for union representation.
- It got off to a promising start in 2005 with expectations of a dialogue with the independent directors on the audit committee. But when this simply withered on the vine, Wal-mart had little choice but to bring concerns about internal controls, labour violations and the erosion of the company's reputation to fellow shareholders.
- Company was not interested in engaging in a productive discussion about how it builds and supports a compliance culture and, as a result, they have joined an international group of large filers led by the New York City Employees' Retirement System to file a shareholder proposal.

Corporate Governance failure at Satyam

It is one of Corporate India's worst unfolding chapters, What could be the reason behind such a huge collapse? The top level management failed to estimate the

unnoticed. Corporate governance is a field which constantly investigates how to secure and motivate efficient management of corporations. It has begun as a corporate governance issue back in December has now turned into a major financial scandal for the ages in India. The shares of Satyam Computer Services has plummeted more than 90% in trading at the NYSE today, a stark reminder that investors must always cover their backs or else get racked even by the big names in the industry. NYSE today halted trading in Satyam Computer at its bourses in the US as well as in Europe after the Chairman disclosed financial bungling at the Indian IT major.

A business will always have two sides, its not necessary to gain profits everytime, but to sustain in the market the integrity is vital. Every day in some or the other place there is a merger or an acquisition happening, but due to the projected image the co-players in the market are dropping out their plans of taking over Satyam.

Undoubtedly there will be intense focus directed at the other Indian IT Services companies as well. The Satyam corporate governance failure may also make its competitors bolder in terms of acquiring market share created by its fallout, provided the industry can regain the trust of the same investors that Satyam has deceived.

From this necessarily brief review of the evidence, and particularly of the sources of failure in financial firms, draw some tentative conclusions. It is important to recognise, however, the evidence base for firm recommendations on corporate governance in financial institutions is thinner than one would like, and certainly not robust enough to offer a standardised set of recommendations valid at all times and in all places.

Principal conclusions are:

- **First**, that people are more important than processes. Many of the failed firms, or near failed firms which we have encountered, had Boards with the prescribed mix of executives and non-executives, with socially acceptable levels of diversity, with directors appointed through impeccably independent processes, yet where the individuals concerned were either not skilled enough for, or not temperamentally suited to, the challenge role that came to be required when the business ran into difficulty.
- **Secondly**, and in spite of first conclusion, there are some good practice processes worth having. Properly constituted audit committees, and Board risk committees can play an important role, as long as they are prepared to listen carefully to sources of advice from outside the firm.

Third, and this is a foundation stone of the FSA's approach, a regulatory regime built on senior management responsibilities is absolutely essential. In some of the cases we have wrestled with, senior management did not consider themselves to be responsible for the control environment and indeed, in the old pre FSA regime, were able successfully to claim that they were not responsible even if the business failed. So our regulation is built on a carefully articulated set of responsibilities up and down the business. It is important that they are not unrealistic. We do not expect the CEO to check in the bottom drawers of each of his traders for unbooked deal tickets. But we

जनसंचार माध्यमों में राष्ट्रभाषा हिन्दी की स्थिति

-श्री वाजुभाई सी.चौहाण (M.A.B.ED.NET)

(पीएच.डी. छात्र)

क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्ण वर्मा कच्छ विश्वविद्यालय,
भुज (कच्छ) गुजरात

❖ 1 भूमिका :-

संचार हर प्राणी की बुनियादी एवं स्वाभाविक प्रकृति की जरूरत है। हम अपनी जानकारीयों, भावनाओं, विचारों वगैरेह का आदान-प्रदान करते हैं इसमें भाषा एक महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। आधुनिक मानव समाज के विकास के साथ संचार माध्यमों के तीव्र विकास का अन्योन्याश्रय संबंध रहा है। आज मीडिया जगत में पाँव रखने जा रही नयी पीढ़ी को यह जानकर हैरानी होती है कि दो दशकों में संचार के साधनों में कितना बदलाव आया है।

❖ 2 जनसंचार (Mass Communication) :-

'मास' शब्द लैटिन भाषा के missa से बना है। सार्वजनिक प्रार्थना हेतु प्रत्येक रविवार को गिरजाघरों में इकट्ठा होने की क्रिया को "संडे मास" के नामसे जाना जाता था।

किसी यंत्र या जन माध्यम के जरिए जब संदेश को एक बहुत मिश्रित जनसमूह तक भेजा जाये तो वह जनसंचार है। जैसे रेडियो, टी.वी., अखबार पुस्तक। वस्तुतः यह जनसंचार माध्यमों के जरिये समूहसंचार का हि विस्तार है।

❖ 3 जनसंचार का विकासक्रम :-

जनसंचार का प्रारंभ अखबारों के उदय के साथ माना जाता है। लेकिन प्रिंट मीडिया के विकास से पहले परंपरागत रूपों में जनसंचार मौजूद था। व्यापक लोगों तक किसी सूचना को पहुँचाने के लिए ढोल-नगाड़े, आग आदि संकेतों का उपयोग होता था। संचार की आवश्यकताओं के विकास के साथ ही संचार के रूपों एवं उपकरणों का भी विकास होता गया।

❖ 4 आधुनिक जनसंचार के प्रमुख माध्यम :-

आधुनिक जनसंचार के प्रमुख माध्यम आकाशवाणी, दूरदर्शन, फिल्में, समाचार पत्र, पत्रिकाएँ एवं इंटरनेट हैं।

❖ 5 जनसंचार के माध्यम और राष्ट्रभाषा हिन्दी :-

जनसंचार के माध्यम के रूप में राष्ट्रभाषा हिन्दी का प्रयोग कोई नई बात नहीं है। विश्व भाषा हिन्दी का व्यापक प्रयोग जनसंचार माध्यमों की आज अनिवार्य आवश्यकता बन गई है। हिन्दी के बिना आज हिन्दुस्तान में

जन-जन तक पहुँचना सम्भव नहीं है। शब्द-भण्डार, व्याकरण और साहित्य सभी दृष्टियों से अत्यन्त समृद्ध प्राचीन भाषा हिन्दी का आज के इस युग में महत्त्वपूर्ण स्थान है। जनसामान्य को उपयोगी सूचनाएँ एवं खबरें देने के लिए सदियों से सरकार एवं व्यापारी वर्ग इसी भाषा का प्रयोग करते हैं। आम जन तक संदेश हिन्दी में प्रसारित किये जाते हैं।

❖ 5.1 हिन्दी के अखबार टोप पर :-

आज हम देख रहे कि अंग्रेजी में एक भी नहीं जब की हिन्दी में कई अखबार टोप पर हैं। दैनिक जागरण, दैनिक भास्कर, पंजाब केसरी, अमर उजाला हैं। फिल्मी मोगेजिन, टूडे, फिल्म फेयर आदी हिन्दी ही भारतीय भाषा है तो उनका विकास लगातार हो रहा है और उसकी माँग लगातार बढ़ रही है। हिन्दी पत्र-पत्रिकाओं द्वारा भी उन्नति हो रही है। भारत सरकार के समाचार-पत्रों के पंजीयक नयी दिल्ली द्वारा वर्ष -2001 के अनुसार पंजीकृत पत्र-पत्रिकाओं की कुल संख्या 51,960 थी। आज अन्तिम प्रकाशित सूचना के अनुसार यह संख्या 60,374 तथा हिन्दी में प्रकाशित पत्र-पत्रिकाओं की संख्या 24,000 दर्शायी गयी है।

❖ 5.2 इलेक्ट्रॉनिक मीडिया में हिन्दी का भविष्य :-

जनसंचार माध्यमों में हिन्दी के प्रचार-प्रसार में आकाशवाणी और दूरदर्शन का बहुमूल्य तथा उपयोगी योगदान है। सूचना एवं प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार की रिपोर्ट 2008-09 के अनुसार दूरदर्शन 30 चैनलों का संचालन कर रहा है। प्रोग्राम जो हम सब देखते हैं - 'कौन बनेगा करोड़पति'; ये हिन्दी की कामयाबी का प्रोग्राम है। हिन्दी में हर वर्ष सैकड़ों फिल्में बनती हैं, एवं टेलीविज़न हेतु सैकड़ों हिन्दी धारावाहिकों का निरंतर निर्माण किया जा रहा है।

❖ 5.3 इंटरनेट पर हिन्दी का स्वरूप :-

इंटरनेट जो भी है तो इसमें विकास के लिए हिन्दी के विकास के लिए इस सारी चुनौतियों है जो टेकनीकी चुनौतियों हैं। उनके साथ ही हिन्दी लोग चुनें और उसके लिए आज कुछ सरल किया जा सकता है। गुगल में 'एच' के बाद 'आई' लिखने से पूरा हिन्दी शब्द और उससे जुड़े वाक्य बन जाते हैं।

हिन्दी प्रकृति में जुटे हिन्दी प्रेमी वैज्ञानिकों ने एक और अदभुत सफलता प्राप्त की है। तैयार किए गए फ्टवेयर के अनुसार किसी भी प्रादेशिक, देशी, विदेशी भाषा में जो भी टाईप किया जाएगा, वह दूसरे कम्प्यूटर में स्वयं ही हिन्दी में टाईप हो जायेगा।

आज इंटरनेट मानव जीवन का आकर्षक और जरूरी अंग बनकर रह गया है। कुल इंटरनेट प्रयोगकर्ताओं में 44 प्रतिशत ने हिन्दी वेबसाइटों के प्रति उत्साह जताया है।

❖ उपसंहार

वस्तुतः आज जनसंचार के माध्यमों द्वारा राष्ट्रभाषा का प्रचार-प्रसार एवं विकास हो रहा है वह सराहनीय है। हिन्दी भाषा बिना जनसंचार माध्यमों किसी काम के नहीं और जनसंचार माध्यमों बिना हिन्दी भाषा सीमटकर एक संक्षिप्त दायरों में रह जायेगी।

- 1 जनसंचार - सिद्धांत और अनुप्रयोग
- विष्णु राजगढ़िया
- 2 नए जनसंचार के माध्यम और हिन्दी
सम्पादक -सुधीश पचौरी
-अचला शर्मा
- 3 मैसुर हिन्दी प्रचार परिषद पत्रिका

દેશી રાજ્યોનું વિલિનીકરણ નવાનગર (જામનગર) નું જોડાણ

કેવલીયા ભાવિન હસમુખભાઈ (એમ.ફીલ)

Email ID : Bkevaliya@gmail.com

દેશી રાજ્યોના વિલિનીકરણની વિકટ સમસ્યામાં સરદારની વિચક્ષણ બુદ્ધિ અને ત્વરીત નિર્ણયશક્તિએ અદભુત કાર્ય છે. હૈદરાબાદ, જૂનાગઢ જેવા કેટલાંક ઉદાહરણો તો જગજાહેર છે. જ્યારે કેટલાંક પ્રસંગો તો એ સમયે ભારતના ભાવિ નક્શા માટે ખૂબ મહત્વના ગણિ શકાય એવા અવિસ્મરણીય છે. એમાનો એક પ્રસંગે જામનગરનો છે.

: જામનગરને પાકિસ્તાન સાથે જોડવાની યોજના :

જામનગરના રાજવી જામસાહેબની સૌરાષ્ટ્રની રાજઘરાનાઓમાં ઉચી પ્રતિષ્ઠા અને માન હતાં. વિલિનીકરણના પ્રશ્નમાં કેટલાક રાજવીઓ જામસાહેબનાં સંપર્કમાં રહેતા. કેટલાકે તો જામસાહેબ જે નિર્ણય લે તેને અનુસરવાની ખાતરી પણ આપી હતી. આઝાદી પછી રાજ્યોના વિલિનીકરણની પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થયો ત્યારે કેટલીક ખોટી માહિતિમા આધારે જામસાહેબ પાકિસ્તાનમાં જોડાવા ઉત્સુક હતા આ હેતુ માટે તેઓએ જિન્હાને મળવાનું નક્કિ કર્યું. ખાનગી વિમાનમાં દિલ્હીથી કરાંચી જવાનો કાર્યક્રમ પણ મુકકર કર્યો. પરંતુ તેઓ કરાંચી જવા ઉપડે તે પહેલાં સરદારશ્રીને આ માહિતી મળી.^૧

સરદારશ્રીએ તરત જ જામસાહેબના નાના ભાઈ મેજર જનરલ હિંમતસિંહજીને બોલાવ્યા. તેઓ પાંચેક મિનિટ સરદારને મળ્યા અને તુરત એરપોર્ટ જવા રવાના થયા. ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે એમની સાથે મહારાજા જામસાહેબ હતાં. સરદાર તેઓને એક કમરામાં લઈ ગયા અને આશરે અડધો કલાક સુધી જામસાહેબ સાથે વાતચીત કરી, અને એ અડધા કલાકની મસલતે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત-ભારતનો નક્કશો પલટાવી દિધો. સરદારે જામસાહેબને પાકિસ્તાનમાં ન જોડવાની સલાહ આપી એને સૂચક પરિણામો ત્યાંથી પાછા ફર્યા ત્યારે એમની સાથે મહારાજા જામસાહેબ હતાં. સરદાર તેઓને એક કમરામાં લઈ ગયા અને આશરે અડધો કલાક સુધી જામસાહેબ સાથે વાતચીત કરી, અને એ અડધા કલાકની મસલતે સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત-ભારતનો નક્કશો પલટાવી દિધો. સરદારે જામસાહેબને પાકિસ્તાનમાં ન જોડવાની સલાહ આપી એને સૂચક પરિણામો વિશે વાકેફ કર્યા એના ભાવિ ભયસ્થાનો અંગે માહિતગાર કર્યા. જામસાહેબ પરિસ્થિતિ પામી ગયા.

ખૂલ્લા દિલે સરદાર સાથે ચર્ચા કરી અને અંતે ભારત સાથે જ રહેવાનો મક્કમ નિર્ધાર વ્યક્ત કર્યો. જો જામસાહેબ પાકિસ્તાન સાથે જોડાયા હોય તો કેટલાંક રાજ્યો પણ એમને અનુસર્યા હોત, પરંતુ સરદારની ત્વરીત નિર્ણયશક્તિએ અને અડધા કલાકની ચર્ચાએ જામસાહેબના વિચાર તથા વલણમાં પરિવર્તન થયું. એના પરિણામે ભારતનો નક્કશો બદલાતો અટક્યો. એ મુલાકાત પછી જામસાહેબ કાયમ સરદારના ભારે પ્રશંસક અને ચાહક બની ગયા. સરદારની ત્વરીત નિર્ણય શક્તિએ કેવાં-કેવાં ઐતિહાસિક પલટાઓ થયા તેનું આ એક અણમોલ ઉદાહરણ છે.^૨

: જામજૂથ યોજના :

ભાવનગર રાજ્યે તો જવાબદાર સરકારની રચના કરી દીધી હતી. ઘાંગઘાના રાજવીએ પણ સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્રની રચનાને ટેકો આપ્યો હતો. બીજા રાજ્યોએ હજુ નિર્ણય લીધો ન હતો. પરંતુ નવાનગર, મોરબી અને ગોંડલ જેવાં બીજા મોટા રાજ્યો જે નિર્ણય કરે તેનો સ્વીકાર કરવાનો તેમની તૈયારી હતી. જામનગરનું રાજ્ય બાકીના રાજ્યોમાં સૌથી મોટું અને શક્તિશાળી હતું. તેના રાજ્યો દિગ્વિજયસિંહજી સૌરાષ્ટ્રના નાના-મોટા રાજ્યોનું એક જૂથ રચવાની ‘જામજૂથ નામે જાણિતી યોજના’ અંગે વિચારી રહ્યાં હતાં. પ્રજાના આગેવાન શ્રી ઢેબરે આ યોજનાનો વિરોધ કર્યો હતો. સરદાર પટેલે પણ તે અંગે અસંમતિ તથા નારાજગી દર્શાવ્યા હતા. અંતે દિગ્વિજયસિંહને પણ ખ્યાલ આવી ગયો કે જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપ્યા વિના છૂટકો નથી. વળી સરદાર પટેલે હ્યદયની વિશાળતાથી તેમનું દિલ જીતી લીધું અને તમનો માન મરતબો જળજવાશે તેવી ખાતરી આપી. તેથી જામસાહેબ દિગ્વિજયસિંહજીએ સંમતિ આપતા બીજા રાજ્યો પણ સૌરાષ્ટ્રના સંયુક્ત રાજ્યમાં સંમત થયા.^૩

: જોડાણ યોજના :

કાઠિયાવાડમાં અનેક નાના અને છૂટા છવાયા રાજ્ય હોવાના લીધે એનાં વહિવટમાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી તેથી ઈ.સ. ૧૯૪૩ માં ‘એટેચમેન્ટ સ્કીમ’ દ્વારા હિંદી સરકારે એ નાના રાજ્યોને નજીકના મોટા રાજ્યો સાથે વહિવટનો સરળતા માટે જોડી દિધાં આ પગલાં સામે નાનાં રાજ્યોમાં ઘણો અસંતોષ થયો હતો છતાં ૧૯૪૪માં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે કાયદો કરીને એ યોજનાને કાયમી મંજૂરી આપી દીધી હતી.^૪

: સંયુક્ત સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય અને નવાનગરનું જોડાણ :

અખંડ સૌરાષ્ટ્રની સ્થાપનાનો ભવ્ય સમારંભ જામનગરમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

પ્રજાનો અપાર ઉત્સાહ રાજપ્રમુખ, ઉપ.રાજપ્રમુખ અને સરદારશ્રીની હાજરીમાં સોગંદવીધી.

ઘન્ય સૌરાષ્ટ્ર ઘરણી ‘આજે સાચે જ ઘન્ય બની છે’ અખંડ સૌરાષ્ટ્ર મહાન સ્વપ્નની આજે સિદ્ધી થઈ છે. સેંકડો વર્ષોથી ગરીબાઈ અને આપજુદીની નાગચુડમાં જકડાયેલાં લાખો માનવીઓની મુક્તિનો યુગ આજથી પ્રારંભ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રની સેંકડો સીમાડાઓ આજથી ભુંસાયા છે અને સેંકડો વર્ષ પછી પ્રજાના સાચા પ્રતીનીધીઓના બનેલા લોકરાજની રાહબરી તળે ૪૦ લાખ પ્રજાજનોએ પોતાના પ્રાણપ્યારી ભૂમીની નવરચના માટેનો કલ્યાણયાત્રાનો પ્રારંભ કર્યો છે.^૫

રાજકોટમાં આવેલા બ્રિટિશ કોઠીમાં ૨૨-૧-૧૯૪૮ના સૌરાષ્ટ્રના બધાં રાજવીઓએ સૌરાષ્ટ્રનું સંયુક્ત રાજ્ય રચવા અંગેના કરારપત્ર ઉપર સહિઓ કરી. આ કરારપત્ર ૧૮ કલમો અને ૨ પરિશિષ્ટ હતાં. કરારપત્ર ઉપર સલામીવાળા અને બિનસલામીવાળા રાજ્યોના રાજવીઓએ જ સહી કરવાની હતી. જ્યારે નાના રાજ્યો અને જાગીરોના શાસકોએ તો કબૂલાત ઉપર સહી કરવાની હતી. આ કબૂલાત દ્વારા તેઓ પોતાની જાગીરો અને તાલુકાઓને સૌરાષ્ટ્રના સંયુક્ત રાજ્યમાં વિલિન કરવા સંમત થયા હતાં. આ પ્રદેશનો વહિવટ ત્યારે પ્રાદેશિક કમિશનર હસ્તક હતો. વળી આ કબૂલાત દ્વારા તેમણે પોતાના પ્રદેશોનો વહીવટ સૌરાષ્ટ્રના સંયુક્ત રાજ્યના રાજ પ્રમુખને સોંપી દેવાની પ્રાદેશિક કમિશનરને સતા આપી હતી.^૬

કરારપત્ર અનુસાર સૌરાષ્ટ્રના સંયુક્ત રાજ્યના વડા અને ઉપ-વડાના હોદાનું નામ ‘રાજ પ્રમુખ’ અને ‘ઉપ રાજપ્રમુખ’ રાખવામાં આવ્યું હતું. જામનગરના જામસાહેબને આ નવા રાજ્યના રાજપ્રમુખ તરીકે પાંચ વર્ષ માટે નીમવામાં આવ્યા હતાં. પછીની તેમનો આ હોદો આજીવન કરાયો હતો. ઉપપ્રમુખ તરીકે ભાવનગર રાજવી કૃષ્ણકુમાર સિંહજીને નીમવામાં આવ્યા હતા. ઉપરાંત સલામતીવાળા રાજ્યોના પ્રતિનિધિ તરીકે ઘાંગઘાના રાજવી મયુરઘવજસિંહજી ચૂંટાયા હતા. રાજ પ્રમુખને મુંબઈ પ્રાંતના ગવર્નર જેટલો પગાર આપવાનું નક્કી થયું હતું. બંધારણ સભાની પ્રથમ બેઠક ૨૪-૧-૧૯૪૯ના રાજકોટમાં ‘કોનોટ હોલ’ (હાલનું નામ અરવિંદભાઈ મણિયાર હોલ) માં મળી હતી.^૭

આ કરારપત્ર ઉપર સૌ પ્રથમ સહી સંયુક્ત રાજ્યના સૂચીત પ્રથમ રાજ્યપ્રમુખ એવા

જામસાહેબે કરી પછી બીજા રાજવીઓએ કરી. તેઓ જે અનેક પેઢીઓથી ભોગવતા હતા તે વારસો ગુમાવતા રાજાઓના દૃઢ હૃદય હૃદયમયાવી નાખતી વેદના દ્રષ્ટિગોચર થઈ. શ્રી વિ.પી. મેનન નોંધે છે કે રાજકોટમાં રાજવીઓની તીવ્ર મનોવેદનાનું જે દ્રશ્ય પ્રગટાયું તેની બરાબરી કટક કે નાગપુર આવા જ પ્રસંગ સાથે પણ થઈ શકે નહિં. આ કરારપત્ર ઉપર સહી કરતાં પહેલાં સાલિયાણાના પ્રશ્ને મડાગાંઠ ઉભી થઈ હતી. પરંતુ તેનો કૂનેહ પૂર્વક તેનો કૂનેહ પૂર્વક ઉકેલ લાવવામાં આવ્યો. તદ્દનુસાર રાજ્યની છેલ્લા ત્રણ વરસની સરેરાશ આવકના પ્રથમ પાંચ લાખની આવકના ૧૫ ટકા પછીના ૫ લાખની આવકના ૧૦ ટકા અને દસ લાખથી વધારેનો આવક ઉપર સાડાસાત ટકાં પરંતુ વધુમાં વધુ ૧૦ લાખ રૂપિયા સાલિયાણાની રકમ તરીકે આપવાનું નક્કિ કરાયું હતું સૌરાષ્ટ્ર ના રાજાઓને અપાયેલા સાલિયાણા ભારતમાં બીજા કોઈ પ્રદેશના રાજાઓને અપાયેલા સાલિયાણા કરતા વધુ હતા. આ સાલિયાણા કરમુક્ત હતાં. ઉપરાંત તેમની ખાનગી મિલકત, મકાન, મહેલો વગેરે જાળવી રાખવામાં આવ્યા.^૮

નવા રાજ્યનું મુખ્ય મથક જામસાહેબ જામનગરમાં અને ઢેબર તથા પ્રજાકીય આગેવાનો રાજકોટમાં રાખવા માગતા હતાં. તેમાં એવો માર્ગ કાઢ્યો કે રાજપ્રમુખ જામનગરમાં રહે પરંતુ રાજ્ય નું વહીવટી વડું મથક રાજકોટમાં રહે. આમ, વિલીનીકરણની પ્રક્રિયામાં ‘જામજૂથ યોજના’ ‘સાલિયાણાનો પ્રશ્ન’ તથા રાજ્યના વડાના હોદાનું નામ તથા નવા રાજ્યના મુખ્ય મથક અંગે કેટલાંક અવરોધો હતા. પરંતુ તેનો કુનેહપૂર્વક ઉકેલ લાવી નવા રાજ્યની રચનાની પ્રક્રિયાને વેગવંતી બનાવાઈ હતી અને તેને અંતિમ સ્વરૂપ અપાયું.^૯

સૌરાષ્ટ્રના સંયુક્ત રાજ્યની રચના અંગે શ્રી વી.પી. મેનને દિલ્હી જઈ ગાંધીજી સાથે ૨૭-૧-૧૯૪૮ના વાત કરતાં તેમણે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. વળી આ નવા રાજ્યોના વહિવટ કુશળતાથી ચલાવવા માટેના કુશળ માણસો શોધવાનું કામ સરદાર પટેલને સોંપવું પડશે એમ ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું. સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોના એકીકરણનું તેમનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થતું જોઈ તેઓ ખુશ થયા હતાં. સૌરાષ્ટ્રના પ્રજાકીય નેતાઓ એવા શ્રી ઉ.ન. ઢેબર અને રસિકલાલ પરીખ તથા સૌરાષ્ટ્રના પ્રાદેશીક કમિશનર શ્રી નીલમ બૂચ ગાંધીજીને સંયુક્ત રાજ્યના ઉદઘાટન સમારંભમાં હાજરી આપવાનું નિમંત્રણ આપવા ૩૦-૧-૧૯૪૮ના દિલ્હીમાં બિરલા હાઉસમાં ગયા હતા.

પરંતુ ગાંધીજીની સાચું પ્રાર્થનાનો સમય થઈ ગયો હોવાથી પ્રાર્થના પછી મળવાનું રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ પ્રાર્થનામાં ગાંધીજીની હત્યા થતા આ નેતાઓ સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લઈ ત્યાંથી

શોકમગ્ન બની પાછા ફર્યા હતા. ^{૧૦}

–: સંદર્ભો:

- (૧) ખમાર પ્રભાકર સરદાર પટેલ, સરફરોશી પુસ્તકશ્રેણી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૫, પૃ. ૧૦૧
- (૨) એજન. પૃ. ૧૦૧
- (૩) જાની એસ. વી., સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, દર્શક ઇતિહાસ નિધિ, અમદાવાદ, ૨૦૦૩ પૃ.૫૫૩
- (૪) શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર અને પરીખ પ્રવિણચંદ્ર ચિમનલાલ (સંપાદન), ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ગૃંથ ૯) ભો. જે. અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૧૭૯
- (૫) ભદ્ર હિતેનભાઈ અને જોષી જોગીનભાઈ (સંપાદન), ઇતિહાસ નું દર્પણ જામનગરને અર્પણ, ગૌતમ તાળા મેયર, જામનગર, ૨૦૦૪ પૃ. ૩૨
- (૬) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૫૫૩
- (૭) એજન. પૃ. ૫૫૩
- (૮) આઝાદીની લડતમાં સૌરાષ્ટ્ર, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૧૨૨
- (૯) સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૫૫૪
- (૧૦) એજન. પૃ. ૫૫૪

MOBILE COMMERCE

- BHUPEN CHAVDA

---

1. Introduction

The term e-commerce signifies business processes on the Internet, such as the buying and selling of goods and services. There is a distinction between B2B (business-to-business) and B2C (business-to consumers) markets. In the first case, the business process is carried out between businesses and in the other case it is carried out between business and end consumers.

The Internet and all kind of telecommunications have been gradually more common in many daily life aspects since the 1990s. In 2005, there were about 964 million Internet users and 2,168 million mobile phone users globally (Internet Telecommunication Union (2007)

The expansion of the Internet and related technologies moved us to a range of new opportunities for business, providing businesses with new ways to conduct trade and exchange and communicate information through the progress and expansion of the e-commerce market (OECD, 2001). Therefore, a new type of communication service using Internet before our eyes by mobile device, and that lead to the emerging of new opportunities and to carry out different digital contents or services, called mobile commerce (m-commerce) (SERI, 2003). Belonging only to a specific individual, a mobile device let users to access service more compactly as well as to have more modified services than those of the wired Internet.

However, many features such as cell phone ring tone download, music streaming or download, photo and video file transfer and download, mobile game download, e-mail service, search service, video streaming, and GPS service, were introduced not long before mobile phones were created according to the frequency of uses. The most frequently used services are mostly related to make download or location-based service easier.

The article will also cover some of the benefits of m-commerce and how we can improve it.

2. Benefits of mobile commerce.

a) Mobile commerce involves all kind of electronic transactions by the use of mobile phone.

- b) By the use of mobile commerce enterprises can improve and widen their market reach, cut down on cost and give customers better service
- c) Users can benefit from m-commerce by the convenience the m-commerce provide to them and organizing personal data
- d) Examples of m-commerce are mobile parking meter payments and buying ringtones and games online. Those kind of services are recognized as Micropayments: any transaction cost lower than Rs.10
- e) High value purchases such as land, houses and cars will be more convenient in the future.

3. Issues that concern M-commerce in terms of security and privacy.

The most important element when we are dealing with m-commerce is security issues and how we can make it safe for customers to feel comfortable when using mobile phones, so in order to attract as many customers we need to insure the quality of the security level provided.

However, it's absolutely crucial to insure the safety of all kind of m-commerce transaction special those that involve money transactions, therefore there are three main arias that this article will cover and elaborate.

A. Security issues related to the network technologies.

This article will first look at, the challenges that face the security network technologies issues.

GSM stand for Global System Mobile commerce, GSM's are the most used and the most common in the world especially in Europe, they are also considered to be the most important element of mobile commerce now a days. GSM's where first produced in the 1990s starting with a small market and very limited because it was not very handy back then, and also because it was very slow and above all that the device would not run without a computer which made it very inconvenient for customers to use it everywhere.

As technology developed GSM and cell phones became more and more popular and more services were provided, such as SMS, wireless application protocols, HSCSD, and GPRS.

GSM is responsible for the security of the mobile station when linked to a network, examples:

- i. IMSI confidentiality.
- ii. IMSI data confidentiality on physical connections.

iii. Connectionless user data confidentiality.

iv. Signalling information element confidentiality.

The Wireless Local Area Network, which is known as (WLAN), operates in the unlicensed 2.4GHz, and most mobile phones have this function and it is also becoming very popular .

However during the default mode WLAN is not secured which makes the device easy to corrupt, so a certain level of security was needed and that is why the IEEE invented WEP (Wired Equivalent Privacy) in order to solve the following problems:

i. Authentication to protect the association to an AP.

ii. Integrity protection to MAC frames.

iii. Confidentiality to MAC frames.

B. Layer Security Transport

In this part the article will look at end-to-end security issues that concern mobile devices. Layer security transport gives more security to the wire Logic, by this technology SMS and Packet data service was improved.

4. Solutions on how to solve the main issues of mobile commerce.

i. Security transaction over the web browser: when a customer is using mobile transaction through a web browser the customer is protected by inactivity lock out, this technology logs out the user automatically when the connection is lost.

ii. USSD: this technology will make sure that all kind of transaction been made does not fall on the wrong hands and it is very powerful.

5. Discussion

Mobile commerce information security and privacy issues are a very important fact, which needed to be considered by mobile, m-commerce and other electronic commerce developers. Consumers are very aware of those issues; therefore it will directly have an influence the services provided by business such as money transactions and other services Technology has significantly evaluated from 'E-decade' to 'M-decade' (Wagner, 2005). There are about three billion subscribers using mobile phones worldwide. On the other hand, there are only one billion users to the Internet, this enormous wide spread of mobile phones technologies and the significant number of mobile devices which is increasing rapidly, will provide more opportunities for mobile commerce. Mobile

commerce was first found in 1997 in Finland, it was enhanced in a vending machine to serve Coca-Cola by using SMS.

6. Conclusion

In conclusion, the article has looked at some of the most sensitive areas of the new mobile commerce such as, bank transaction systems because it engages with large amounts of money every day. Therefore the system used for transactions has to be absolutely secure and to be free of corruption as mentioned earlier in the article; business will lose customers if the mobile security system is not secure enough. On the other hand the article also discussed the variety of ways of how our mobile commerce works and how it has been improved through the years. It also showed the kind of protocols that have been developed in order to make our mobile commerce safe and secure.

“ A REVIEW OF CARBON TAX SYSTEM IN PRESENT WORLD ECONOMY ”

- Dr. Chandramauli R. Dave
(M.A.,M.Phil.,Ph.d.)

ABSTRACT

This paper deals with the compatibility of trade measures used in cap-and-trade and carbon tax systems in developed countries with the provisions of the WTO and UNFCCC. After a critical examination of the American Clean Energy and Security Act, 2009 of the U.S., it finds that unilateral measures such as targeting only China and India and levy of import duties or requirement of allowances for imports of carbon-intensive products into the US from only certain countries, would violate WTO Articles dealing with Most Favored Nation, National Treatment and Environmental Exceptions. Some trade measures in the cap-and-trade and carbon tax systems violate the principles of equity and common but differentiated responsibilities according to the respective capabilities of state contained in the UNFCCC. It concludes with a negotiation strategy for India in the forthcoming COP 15 meeting at Copenhagen.

Introduction:-

The Kyoto Protocol (KP), an international agreement linked to the United Nations Framework Convention of Climate Change (UNFCCC), set binding targets for 37 industrialized countries and to the European Community for reducing greenhouse gas (GHG) emissions to an average of 5.2 per cent of 1990 levels over five-year period 2008-2012. The KP was adopted on 11 December 1997 and entered into force on 16 February 2005. 184 Parties of UNFCCC have ratified the KP. Under this treaty, countries must meet their targets by way of three market-based mechanisms, namely, emissions trading (the carbon market), clean development mechanism and joint implementation.

The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), in its 4th Assessment Report, stressed that warming of the climate change system is “unequivocal”. It considered different scenarios for climate change mitigation. One scenario with a stabilization target of 445-490 ppm of CO₂e to limit global warming to less than 2 C requires global GHG emissions reduction by 50-85 per cent relative to emissions levels in 2000 by the year 2050. Another scenario with a stabilization target of 535-590 ppm of CO₂e to confine temperature increase between 2.8 C and 3.2 C by 2050 requires global emissions to be between 30 per cent lower and 5 per cent higher than the emissions levels in 2000. The Stern Review on the Economics of Climate change (2006) notes that climate change is the greatest and widest ranging market failure ever seen and reports that the benefits of strong, early action on climate change considerably outweighs the costs.

The Conference of Parties to the UNFCCC, in the Decision (CP-13-Bali Action Plan), in response to the Fourth Assessment Report of the IPCC called for enhanced

national/international action of mitigation of climate change. It is anticipated that the UN Climate Change Conference to be held at Copenhagen during December 7-18,2009 would come with a long-term cooperative enhanced action now, up to and beyond 2012 for mitigation of climate change, adaptation to climate change and transfer of climate friendly technologies to developing countries. Many countries have proposed action plans or indicated their positions on the Conference. The United States, which has not ratified the Kyoto Protocol, has introduced the American Clean Energy and Security Act of 2009, with binding GHG emissions targets and cap-and-trade system as a cost effective means of achieving the emissions targets.

The UNFCCC and the KP have exempted developing countries from GHG emissions targets, based on the Rio principle of common but differentiated responsibilities of states according to their respective capabilities and their need for social and economic development. But some developed countries recommend GHG emissions reduction targets for developing countries on the ground that their current emissions are increasing at a faster rate and would soon exceed the annual emissions level of developed countries. Their national legislations or action plans contain proposals for import duties or other trade restrictions on products coming from countries without commitments on GHG reductions, export subsidies for domestic industries, and financial assistance to developing countries conditional on their satisfying existing international legal agreements and agreeing to GHG reduction commitments. Some of the proposals may be incompatible with the WTO rules and objectives and principles of the UNFCCC.

The note deals with two important market-based instruments for mitigation of climate mitigation, namely cap-and-trade system and carbon tax system. Both contain trade measures to achieve goals such as solving the free-rider problem, addressing competitiveness concerns, preventing carbon leakage and punishing countries with no binding GHG emissions commitments. Section 2 considers trade measures and provisions relating to developing countries in the US cap-and-trade system envisaged in the Waxman-Markey Bill, 2009. Section 3 deals with carbon tax approaches to achieve GHG reduction. Section 4 examines the compatibility of the trade measures for achieving GHG reduction with the WTO rules. Section 5 assesses these provisions in the context of the objectives and principles of the UNFCCC. The last section contains suggestions for India's negotiation strategy in the forthcoming COP meeting as Copenhagen.

Carbon Tax

A carbon tax is based on the carbon content of fossil fuels. A national carbon tax was introduced in Finland in 1990. Some European countries, Canada and California state in USA levy the tax on fossil fuels. UK and Germany have climate charge levy. A carbon tax should be set at a level that internalizes the cost of environment damage, so that the prices reflect the environmental social costs, so many countries levy carbon tax at high level however, the prevailing carbon taxes are generally below the social costs.

Imposition of a carbon tax raises the unit production costs of carbon-intensive products. When the products are internationally traded and one group of countries levies carbon taxes and other countries have no carbon taxes or lower rates of carbon taxes,

concerns are being raised in the countries levying carbon taxes about loss in competitive advantage and “carbon leakage”. Hence, these countries want a global carbon tax regime, and if it is not feasible then they desire levy of import duties on goods imported from countries with no carbon tax or low carbon tax. The purpose is to create a “level playing field”.

WTO Compatibility of Trade Measures

The trade measures contained in the Waxman-Markey Bill and the proposal for carbon taxes on imports from countries with no GHG reduction commitment raise issues about the compatibility of the trade measures with WTO rules and their adverse impacts on developing countries’ exports.

A trade measure that applies to both imports and domestic products is unlikely to violate WTO rules as long as it does not discriminate against imports or against imports from particular countries. The GATT rules do not prevent the US from imposing on the importation of any product a charge equivalent to an internal tax in respect of like domestic product or in respect of an article form which the imported product has been manufactured or produced in whole or in part. The justification is based on the destination principle to ensure trade neutrality.

It is not clear whether or not a tax on inputs which are not physically incorporated into the final product can be adjusted in the order. The GATT Superfund case, the Dispute Panel found that a US tax on certain substances which was imposed directly on products was eligible for BTA.

UNFCCC and Unilateral acknowledgement that change in the earth’s climate and its adverse effects are a common concern of mankind. It notes that the largest share of historical and current global emissions of GHG has originated in developed countries, that per capita emissions in developing countries are still relatively low and that the share of emissions originating in developing countries will grow to meet their social and development needs.

The Bali Action Plan of 2007 which made a commitment to a shared vision for long-term cooperative action recommended nationally appropriate mitigation actions by developing country parties in the context of sustainable development, supported and enabled by technology, financing and capacity building, in a measurable, reportable and verifiable manner.

Many provisions in the Waxman-Markey Bill are not compatible with the objectives and principles of the UNFCCC, namely equity and common but differentiated responsibilities of countries according to their respective capabilities. As the atmosphere is global common, every country has access to the common on the basis of emissions. There are many countries with per capita GHG emissions even higher than that of US, but as they are small countries and as the Bill’s focus is on absolute emissions rather than per capita emissions, they are not affected by the trade measures. Further, such unilateral

measures create roadblocks in achieving an equitable solution to the problem of global public bad.

India's Negotiation Strategy

The rationale for a common global price for carbon either through a global carbon tax system or a worldwide emission trading scheme is based on the notion of static economic efficiency. The principles of UNFCCC are based on equity, common but differentiated responsibilities of states according to their respective capabilities and sustainable development. To achieve an equitable and efficient solution, the issues of historical responsibility for the current stock of GHG emissions, recognition of the atmosphere as a global common and the right to social and economic development must be addressed.

India's position is that, as the atmosphere is a global common, there is a case for per capita entitlement (GOI,2008). The climate modeling studies sponsored by the Ministry of Environment and Forests reveals that India's per capita GHG emissions in 2030-2031 would be between 2.77 tones and 5.00 tones of carbon, most likely under 4 tones of carbon which is lower than the global per capita emissions of 4.22 tones of carbon in 2005.

India address the problem of dealing with cumulative GHG emissions. Many developed countries have national policies for correcting past environmental damages. Applying the same we need a Superfund to pay for the mitigation and adaptation expenses I developing countries due to the past damages resulting from Annex 1 Parties reflecting UNFCCC principles of equity and common but differentiated responsibilities and the need for ecorestoration of the global common. The annual contributions can come from their national budgets and revenues realized from carbon taxes or sale of permits in the cap-and-trade system. The fund should be utilized for:

1. acquisition and transfer of climate-friendly technologies to developing countries on concessional terms,
2. climate change adaptation programmes in developing countries,
3. development of renewable energy sources, and
4. covering incremental costs of shifts form carbon-intensive to low carbon-intensive production in developing countries.

The US and a few other developed countries argue that by 2015,developing countries' emissions are approximately 50 billion tones of carbon. But, as a bargaining strategy, to overcome the anticipated deadlock in the Copenhagen negotiation, to ensure access to climate-friendly technologies and financial support and to demonstrate India's willingness to address the common concerns of mankind, India may support voluntary reductions in GHG emissions for development countries in a phased manner based on their nationally appropriate mitigation action plans.

“A REVIEW OF STATISTICAL MODELLING IN MARKET RESEARCH”

-DESAI YOGESH K.
M.Com(stat), M.Phil., LLB

Abstract

This paper is an attempt to understand the various statistical model used in the marketing research. Statistics played a major role in market research. The various statistical tolls helps in conducting research program on the basis of availability of data. Mathematical modeling is a key element of quantities marketing and helps companies around the globe in making important marketing decisions about launching new products & managing existing one

Statistical modeling in market research

Mathematical modeling is a key element of quantitative marketing and helps companies around the globe in making important marketing decisions about launching new products and managing existing ones. Most mathematical models used in marketing research are either purely statistical or include elements of statistical models.

We look at the field of market modeling from a view-point of a professional statistician with twenty years of experience on designing and using statistical models in market research. We start with distinguishing the following types of statistical models used in market research:

- (1) Direct simulation models;
- (2) Standard statistical models;
- (3) Models of consumer purchase behavior;
- (4) Dynamic models for modeling competition, pricing and advertising strategies;
- (5) Statistical components of inventory and other management science models.

Let us briefly consider these types of models separately.

1. Direct simulation models. These are specialized models based on attempts to directly imitate the market (for example, via the behavior of individual customers) using a synergy of stochastic and deterministic rules. These models were popular 20-30 years ago but are less popular now. The reasons are the lack of predictive power, huge number of parameters in the models and impossibility of their validation.

2. Standard statistical models. All standard statistical models and methods can be used in market research. Most commonly, the following statistical models are used:

- ? various types of regression,
- ? ARIMA and other time series models,
- ? Bayesian models,
- ? models and methods of multivariate statistics; especially, structural equation and multinomial response models, conjoint, factor and principal component analyses.

3. ***Models of consumer purchase behavior.*** Several types of statistical models are used for modeling consumer purchase behavior including brand choice. The following three basic models (and some of their extensions) have proved to be the most useful: Mixed Poisson processes, the Dirichlet model and Markovian models.

The mixed Poisson process model assumes that a customer makes his/her purchase according to a Poisson process with some intensity where is random across the population. In the most popular model, called Gamma-Poisson, has Gamma distribution (with two unknown parameters); this yields that the number of purchases for a given period is the Negative Binomial Distribution. Typical questions, which the Poisson process model answers, is the forecasting of the behavior of the market research measures (like penetration, purchase frequency and repeat buying measures) in the form of the so-called growth curves. Extensions of the mixed Poisson models cover the issues like the zero-buyer problem (some zero-buyers do have a positive propensity to buy but some other don't), seasonality of the market and the panel flow-through.

The Dirichlet model is a brand-choice model. It assumes that customers make their brand choice independently with certain propensities; these propensities are different for all customers and are independent realizations from the Dirichlet distribution which parameters are determined by the market shares of the brands. In Markovian brand-choice models, the propensity to buy a given brand for a random customer may vary depending on either the previous purchase or other market variables. These models are more complicated than the mixed Poisson process and Dirichlet models but in some circumstances are easily applicable and sometimes are able to accurately describe some features of the market.

Of course, the models above are unrealistic on the individual level (e.g. few people have the Poisson process pattern as their purchase sequence). However, these models (and especially the mixed Poisson model) often fit data extremely accurately on the aggregated level (when the time period considered and the number of customers are sufficiently large). These models can be classified as descriptive (rather than 'prescriptive') and help in explaining different aspects of market research dynamics and some phenomena related to the brand-choice.

4. Dynamic models for modeling competition, pricing and advertising strategies.

There is extensive literature on this subject. The majority of the models are so-called differential games or simpler models still written in terms of differential equations. The models are deterministic and the statistical aspect only arrives through the assumption

that the data contain random errors. Statistical modeling part is therefore negligible in these models. Alternatively, in some Markovian brand-choice models mentioned above, there is a option of inclusion market variables (e.g. promotion) into the updating rule for the buying propensities. These models are proper stochastic models but they are often too complicated (have too many parameters) and therefore difficult to validate.

5. Statistical components of inventory and other management science models.

Inventory and other management science models applied in market research are typically standard models of Operations Research. Despite these models often have a large stochastic component, they do not represent anything special from the statistics view-point. Statistical models are used for the following purposes:

- (a) forecasting the market behavior of a new brand to prepare its launch;
- (b) managing existing brands.

In case (a), the models are usually based solely on standard statistical models, type 2 above. Sometimes, other types of models (especially, large simulation models, type 1) are used too. A lot of specific market research data are often collected to feed these models. These data includes market surveys, various types of questionnaires and focus group research in direct contact with customers. All available market data, for example economic trends and specific industry sector reports, is used too. In case (b), the models are used for making decisions about pricing, promotion and advertising strategies, production and inventory management etc. All available statistical models and methods are used to help managers to make their decisions. While reading academic papers and books on marketing research, one can get an impression that mathematical and statistical modeling in marketing is a mature subject with many models developed and used constantly for helping market research managers in working out their decisions. Indeed, there are many models available (some of them are quite sophisticated).

However, only a small number of them are really used in practice: the majority of practical models can be reduced either to a simple regression or sometimes to another standard model among those mentioned above. One of the reasons for this gloomy observation is the fact that managers rarely want a description of the market. Instead, they want 'a prescription'; that is, a number (with a hope that no confidence interval is attached to this number) which would lead them to a right decision. Another reason is the fact that only a very few models used in market research satisfy the following natural requirements for a good statistical model: (a) simplicity, (b) robustness to the deviations from the model assumptions, (c) clear range of applicability, and (d) empirical character, which means that the models have to be built with the data (and data analysis) in view and with the purpose of explaining/fitting/forecasting relevant data.

Despite huge amounts of market data is available to analysts, these data are typically messy, not reliable, badly structured and become outdated very quickly. Development of reliable statistical models dealing with such data is hard. The progress in understanding all these issues and tackling them by means of the development of

appropriate models and making them correctly applicable is visible but it is justifiably slow.

References:-

- [1] International Journal of Research in Marketing (2000), v. 17, No. 2-3 (Special issue on Marketing Modeling on the Threshold of the 21st Century)
- [2] Wierenga B.,ed. (2008) Handbook of Marketing Decision Models, Springer.
- [3] Wittink D.R., Lee°ang P.S.H. and Wedel M., Naert P.A. (2000) Building Models for Marketing Decisions, Kluwer Academic Publishers, Boston, MA.
- [4] Mort D. (2001) Understanding statistics and market research data,
- [5] Zikmund W.G.,Babin B.J.(2009) Exploring marketing research, South-Western Educational Publishing, Florence KY.

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની નફાકારકતા અને તેને અસર કરતા પરિબળો

— ડૉ. રાજેશ એ. મુલચંદાણી

(એમ.કોમ., પીએચ.ડી.)

પ્રાધ્યાપક કોમર્સ વિભાગ

સ્વ જે.કે.રામ કોલેજ વેરાવળ.

૧. પ્રસ્તાવના :-

નફો એ ધંધાનો મુખ્ય ચાલક બળ હોવા છતાં ધંધામાં નફો કઈ રીતે ઉદ્ભવે છે તેનો એક જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. કારણ કે નફો અનેક પરિબળોની મિશ્ર અસરથી જન્મે છે. તેના પર કેટલાક દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પરિબળો અસર કરતાં હોય છે. જેમ કે આવકમાં થતો વધારો નફામાં વૃદ્ધિ કરે છે તો પડતરમાં ઘટાડો થવાથી પણ નફો વધે છે. સામાન્ય ખ્યાલ પ્રમાણે નફો એટલે "આવકનો ખર્ચ પરનો વધારો" એવો થાય છે. પરંતુ ઘણી વખત આવકમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો હોવા છતાં એકમ નુકશાન કરતો હોય એવું પણ બને છે. સરકારની સહાયક નીતિઓ અને કરવેરામાં રાહતો પણ નફો વધારે છે.

આથી આ એક પાસા પરથી નફાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થઈ શકે નહીં. પરંતુ આવકની સાથોસાથ ખર્ચને પણ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. ઘણાં એકમો નફો કરતાં હોય છે. પરંતુ તેના ખર્ચોનો પ્રમાણ ખૂબ વધારે હોવાથી તેની નફાકારતામાં ઘટાડો થાય છે. તો ઘણી વખત ધંધાકીય એકમો માટે આવક સ્થિર બની જાય છે. ત્યારે તે એકમો કરકસર યુક્ત સંચાલન દ્વારા પડતર ઘટાડી નફાને વધારી શકે છે. આથી નફાની વૃદ્ધિ માટે આવક વૃદ્ધિ અને પડતર ઘટાડો બન્ને અસરકારક સાબિત થાય છે.

ઉપરોક્ત હકીકતોને ધ્યાનમાં રાખી પ્રસ્તુત સંશોધનમાં હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની નફાકારકતાનાં અભ્યાસમાં નફાને અસર કરતાં વિવિધ પરિબળોનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. નફો એટલે શું?

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં નફો એટલે કરેલ રોકાણોની વ્યાજ આવક તથા અન્ય આવકોમાંથી ઉછીની મૂડી પર વ્યાજ અને અન્ય ખર્ચ તથા ધંધાનાં સંચાલન અંગેના તમામ ખર્ચ બાદ કરતા રહેતો આવકનો વધારો."

૩. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં વિવિધ નફા અંગેનાં ખ્યાલો

"નફા" શબ્દને જુદા-જુદા હિસાબનીશોએ, અર્થશાસ્ત્રીઓએ પોતાનાં ઉપયોગની દ્રષ્ટિએ વ્યાખ્યાયિત કર્યો છે. આમ તો નફા માટે અનેક ખ્યાલો રજૂ થયા છે. પરંતુ કેટલાક ખ્યાલો વિશે કોઈ ચોક્કસ ગાણિતિક પદ્ધતિઓ આપવામાં આવી નથી. પરંતુ તે વિવિધ ખ્યાલો પૈકી 'હિસાબી નફાનો ખ્યાલ' તથા 'આર્થિક નફાનો ખ્યાલ' ને સર્વ સ્વિકૃતિ મળી છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં નફાને કેન્દ્રસ્થાને લેવામાં આવ્યું હોવાથી અહીં માત્ર હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં જુદા-જુદા નફા અંગેનાં ખ્યાલોની ચર્ચા કરવામાં આવે છે. જે નીચે મુજબ છે.

૩.૧. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં હિસાબોમાં ધ્યાને લેવામાં આવતો નફો

ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા થતો મહેસુલી આવકનો કુલ પડતર પરનો વધારો એટલે 'હિસાબી નફો' સામાન્ય રીતે હિસાબી નફો એ ચોક્કસ સમયગાળા વચ્ચે થયેલ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ખર્ચ કરતાં આવકનો વધારો સૂચવે છે. આથી "નફો એટલે ખર્ચને પહોંચી વળ્યા બાદ રહેતો વધારો". હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓમાં કુલ આવકમાં સંચાલકીય આવક તથા અન્ય આવકોનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે તેની કુલ પડતરમાં ઉછીની મૂડી પર ચૂકવેલ વ્યાજ, કર્મચારીઓનાં પગાર, કમીશન, કર્મચારી કલ્યાણ ખર્ચ, કંપનીનાં કાર્યાલયો અંગે ખર્ચ, ધંધાકીય મિલકતો પરનો ઘસારો, ધિરાણ વિતરણ ખર્ચ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓમાં કરવામાં આવેલ ધિરાણ પર મળતી વ્યાજ અને અન્ય આવકો તથા કુલ પડતર વચ્ચેનો ગાળો એટલે "નફો" ગણવામાં આવે છે. આથી ધિરાણમાંથી ઉપજેલ આવકમાંથી તમામ વ્યાજ તથા અન્ય પરોક્ષ ખર્ચ બાદ કરતાં રહેતાં વધારાને સંચાલકીય નફો કહેવામાં આવે છે. સંચાલકીય નફો એ કરવેરા પહેલાનો નફો છે. તેમાંથી કરવેરા બાદ કરતાં વધતી રકમને વહેંચણી પાત્ર નફો કહેવાય છે.

૩.૨. હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓ ના સંદર્ભમાં આર્થિક નફો

હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓમાં ભવિષ્ય અંગેના નિર્ણયો લેવા માટે ઘણી વખત હિસાબી નફા ઉપરાંત આર્થિક નફાનાં ખ્યાલનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આર્થિક નફો એટલે "ચોક્કસ સમય દરમિયાન કુલ આવકમાંથી સ્પષ્ટ અને ગર્ભિત બન્ને ખર્ચ બાદ જતાં રહેતો આવકનો વધારો" આર્થિક નફાની ગણતરી માટે કંપનીની કુલ આવકોમાંથી તમામ સ્પષ્ટ ખર્ચ જેમ કે ઉછીની મૂડી પરનો વ્યાજ અને અન્ય ખર્ચ, કર્મચારી પગાર, કમીશન અને કલ્યાણ ખર્ચ કંપનીનાં કાર્યાલયો અંગેનાં ખર્ચ તથા ધંધાની મિલકતો પરનો ઘસારો વગેરે બાદ કર્યા પછી રહેતાં વધારામાંથી ગર્ભિત ખર્ચ પણ બાદ કરવામાં આવે છે. ગર્ભિત ખર્ચમાં માલકીમૂડી પર વ્યાજ, માલિકીની મિલકતોનો ભાડુ, માલિકોનો પગાર વગેરે જે ખરેખર ખર્ચ નથી તેની ગણતરી કરવામાં આવે છે. આથી આર્થિક નફાની ગણતરી માટે નીચે મુજબનું સૂત્ર આપી શકાય છે.

આર્થિક નફો = કુલ સંચાલકીય આવકો – (કુલ સંચાલકીય પડતર + ગર્ભિત ખર્ચની પડતર)

આથી એમ પણ કહી શકાય કે હિસાબી નફામાંથી ગર્ભિત ખર્ચની પડતર બાદ કરતાં આર્થિક નફો પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થશાસ્ત્રમાં હિસાબી નફાને કાચા નફા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે આર્થિક નફાને "શુદ્ધ નફો" કહે છે.

૩.૩. હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓ માં ધંધાકીય નફો

ધંધાકીય નફો એટલે માત્ર ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ નફો અહીં અન્ય બિનધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ નફાને ગણતરીમાં લેવામાં આવતું નથી. હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધિરાણ આપી વ્યાજ સ્વરૂપે આવક કમાવાની છે. આથી કંપનીએ કરેલ ધિરાણ રકમ પર મેળવેલ વ્યાજ અને તેને લગતી અન્ય ફી આવકોમાંથી ઉછીની મૂડી પર વ્યાજ અને ધંધાકીય ખર્ચ બાદ કરતાં રહેતાં વધારાને ધંધાકીય નફો કહે છે. બી રીતે કહીએ તો "કંપનીનાં કુલ નફામાં બિનધંધાકીય આવકો બાદ કરી બિનધંધાકીય ખર્ચ ઉમેરી મળતાં નફાને ધંધાકીય નફો કહેવાય છે." આ નફાની ગણતરી પાછળનો મુખ્ય હેતુ ધંધાની ખરી નફાકારકતા જાણવાનો છે. કારણ કે બિનધંધાકીય આવકો નિશ્ચિત હોતી નથી આથી ક્યારે બિનધંધાકીય આવકોનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી ધંધાની નફાકારકતા વધુ દેખાય છે. પરંતુ ધંધાકીય નફાની ગણતરી દ્વારા ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓની સાચી નફાકારકતા જાણી શકાય છે.

૩.૪. હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓ માં સામાજિક નફો

એકરોન અને કલર્કે રજૂ કરેલ સામાજિક હિસાબી અભિગમ મુજબ ધંધાકીય એકમ દ્વારા સમાજને મળતા લાભોનો સામાજિક પડતર કરતાં વધારો એટલે સામાજિક નફો. હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં જોતાં તેઓ સમાજને કેટલાક લાભો પૂરા પાડે છે. જેમ કે આ કંપનીઓ સમાજમાં રોજગારીની નવી તકો ઉભી કરે છે. લોકોના વન ધોરણ સુધારવા હાઉસીંગ ફાઈનાન્સ પૂરું પાડે છે. શહેર સુધારણા અને વાતાવરણ શુદ્ધિ માટેનાં કાર્યક્રમો ઘડે છે. સરકારને કરવેરા અને આવકવેરાની ચૂકવણી કરે છે તથા રોકાણકારોને વ્યાજ અને ડિવિડન્ડની ચૂકવણી કરે છે.

૪. નફાકારકતા

નફો એ કોઈ ધંધાકીય એકમની ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન આવકનો ખર્ચ પરનો વધારો દર્શાવે છે. પરંતુ તેનાથી આગળ વધી નફાકારકતાની વાત કરીએ તો નફાકારકતા ધંધાની સમગ્ર કાર્યક્ષમતા દર્શાવે છે. નફાકારકતા દ્વારા ધંધાની નફો કમાવાની ક્ષમતા જાણી શકાય છે. અને તેના આધારે ભવિષ્ય અંગેનાં નિર્ણયો લઈ શકાય છે.

૫. નફાકારકતા અને કાર્યક્ષમતા

નફાકારકતા અને કાર્યક્ષમતાને સમાન ગણવામાં આવતું હોય છે. પરંતુ તે બન્ને એકબીજાથી ભિન્ન છે. નફાકારકતા એ ધંધાની કાર્યક્ષમતા નક્કી કરતું એક મહત્વવનું પરિબળ છે. જે ધંધાની અને તેના સંચાલકોની કાર્યક્ષમતાનું માપન કરે છે. આમ છતાં નફાકારકતામાં થયેલ વધારાથી કાર્યક્ષમતામાં વધારો થયો છે એવું અંતિમ પરિણામ આપી શકાય નહિ. ક્યારેક એવું પણ બને સંતોષકારક નફાને લીધે ધંધાની બિનકાર્યક્ષમતા છુપાઈ જાય છે. અને ઘણી વખત બિનનફાકારકતા હોવા છતાં ધંધાની કાર્યક્ષમતા ખૂબ સારી જોવા મળે છે. ધંધાનાં રોકાણકારોને તેમના કરેલ રોકાણો પર યોગ્ય વળતર-માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે. ઉપરાંત નફાકારકતા પરથી નફો એ કોઈ ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાન ધંધાની સફળતા કે નિષ્ફળતાનું પરિણામ હોવાથી તેની ભૂતકાળ અને ભવિષ્ય સાથે સરખામણી થઈ શકતી નથી. જ્યારે નફાકારકતા એ ધંધાની કમાવવાની ક્ષમતામાં વધારો, ઘટાડો કે સ્થિર પરિસ્થિતિનું માપન કરે છે. તેના આધારે ધંધાની આજની પરિસ્થિતિની ભૂતકાળ સાથે સરખામણી કરી ધંધાની પ્રગતિ જાણી શકાય છે. સંચાલકોની કાર્યક્ષમતાનાં માપન માટે પણ નફાકારકતા જાણવી ખૂબ ઉપયોગી ધંધાનાં લેણદારો ધંધા માટે પોતાની શાખ નીતિ ઘડે છે. શેર હોલ્ડરો નફાકારકતા પરથી પોતાના રોકાણો પર યોગ્ય વળતર મળે છે કે નહિ તે અંગેનાં નિર્ણયો લઈ શકે છે.

૬. ઉત્પાદકતા અને નફાકારકતા.

ધંધાકીય એકમની કાર્યક્ષમતા માપન માટે જુદા-જુદા અભિગમો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. જેમાં આંકડાકીય તથા ગુણાત્મક બન્ને પ્રકારનાં માપોનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્પાદકતા અને નફાકારકતા આવા જ બે સ્વતંત્ર અભિગમો છે. જે ધંધાકીય એકમની કાર્યક્ષમતાનું માપન કરે છે. આમતો ઉત્પાદકતા એટલે દાખલ કરેલ કાચા માલનાં અમુક જથ્થા પર પ્રાપ્ત થતો તૈયાર માલનો જથ્થો. આથી આ અભિગમ મોટાભાગે ઉત્પાદન કરતાં ધંધાકીય એકમોમાં જ ઉપયોગી છે એવું માનવામાં આવે છે. પરંતુ હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં પણ આ અભિગમનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં ઉત્પાદકતા એટલે કંપનીએ કરેલ કુલ ધિરાણમાંથી પ્રાપ્ત થતી સંચાલકીય આવકનો પ્રમાણ ઘણી કંપનીઓ ઓછું ધિરાણ કરી વધુ આવક કમાતી હોય છે. તો ઘણી કંપનીઓની આવકો તેના ધિરાણનાં પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછી હોય છે. ફાઇનાન્સ કંપનીઓ જુદી-જુદી વ્યક્તિઓને વિવિધ વ્યાજનાં દરોએ ધિરાણ આપતી હોય છે. જે આપવામાં આવેલ ધિરાણનાં જોખમ પ્રમાણનાં આધારે નક્કી થતાં હોય છે. આથી જુદ-જુદા વ્યાજનાં દરોએ કરવામાં આવેલ ધિરાણનાં પરિણામે દરેક કંપનીની ઉત્પાદકતા જુદી-જુદી જોવા મળે છે.

૭. નફાકારકતાનું મહત્વ.

નફો એ ધંધાનો દેખાવ આંકવા માટેનો એક ઉત્તમ સાધન છે. પરંતુ ચોક્કસ સમયગાળા દરમિયાનનાં નફા પરથી ધંધાની પ્રગતિનાં માપદંડો મેળવી શકાતા નથી આથી ધંધાની પ્રગતિનાં માપન માટે નફાકારકતાનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. આધુનિક સંચાલન ધંધાનાં નફા અને કમાણીને મહત્તમ

બનાવવા કાર્યશીલ છે કે નહિ તે જાણવા નફાકારકતા ઉત્તમ સાધન છે. જેમ ધંધાની નફાકારકતા વધુ તેમ તેની સંચાલકીય કાર્યક્ષમતા પણ વધારે હોય છે. નફાકારકતાનાં વિશ્લેષણ દ્વારા ધંધાની પરિસ્થિતિનો સંપૂર્ણ ક્યાસ કાઢી શકાય છે. ધંધાનાં સંચાલકોએ કેટલાક નિર્ણયો લેવા જેવા કે, ધંધાનું વિસ્તૃતિકરણ, મૂડીમાં વધારો, બોનસ કે ડિવિડન્ડની વહેંચણી વગેરે માટે નફાકારકતા જાણવી તેનું મૂલ્યાંકન કરવું ખૂબ જરૂરી છે. ઘણી વખત બે ધંધાકીય એકમોનો વેચાણ અને નફો સમાન હોવા છતાં તેઓએ કરેલ રોકાણોનાં પ્રમાણમાં નફાકારકતા મૂલવીએ તો તેઓની નફો કમાવાની ક્ષમતા જુદી-જુદી હોઈ શકે આથી નફાકારકતાનો અભિગમ નફાની ગણતરી કરતાં વિશાળ છે.

૮. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની નફાકારકતાને અસર કરતાં પરિબળો.

૮.૧. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની કુલ ધિરાણનાં પ્રમાણમાં સંચાલકીય આવકો.

સંચાલકીય આવક એટલે ધંધાકીય એકમની મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવતી આવક મેન્યુફેક્ચરીંગ કે ટ્રેડીંગ કરતાં એકમો માટે મુખ્ય પ્રોડક્ટનાં વેચાણની આવક સંચાલકીય આવક ગણવામાં આવે છે. પરંતુ હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓ કોઈ ભૌતિક વસ્તુઓનું વેચાણ કરતી નથી તેની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ધિરાણ કરી વ્યાજ સ્વરૂપે આવક કમાવાની છે. આથી કરેલ ધિરાણ પર વ્યાજની આવક તેના માટે સંચાલકીય આવક ગણાય છે. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની કુલ આવકોમાં વ્યાજની આવકોનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે હોય છે. છેલ્લા દાયકામાં દેશમાં ગૃહધિરાણની માંગમાં ખૂબ વધારો થયો હોવાથી હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય આવકમાં પણ ખૂબ વધારો થયો છે.

૮.૨. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની કુલ ધિરાણનાં પ્રમાણમાં સંચાલકીય પડતર.

હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની કુલ ધિરાણનાં પ્રમાણમાં સંચાલકીય પડતર. કોઈપણ કંપનીનાં નફા પર જેટલી અસર તેની આવકનાં પ્રમાણની હોય છે તેટલી જ અસર તેની પડતરની પણ હોય છે. કંપની આવક અને પડતર બન્ને વચ્ચે સમતુલા જાળવી શકે તો જ તે નફો કમાવી શકે છે. જ્યારે કંપની માટે આવકનું પ્રમાણ વધારવું શક્ય ન હોય ત્યારે કરકસરયુક્ત સંચાલન દ્વારા પડતર ઘટાડી નફામાં વધારો કરી શકાય છે. ઘણી વખત દેખીતી રીતે કંપનીઓ નફો કરતી હોય છે. પરંતુ તેમાં બિનજરૂરી ખર્ચાઓને લીધે તેની પડતર જરૂર કરતાં વધારે હોય છે. જેથી કંપનીની ખરેખર ક્ષમતા કરતાં નફો ઓછો મળે છે. આથી પડતર પરનો અંકુશ નફો વધારે છે.

સામાન્ય રીતે હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની સંચાલકીય પડતરમાં કર્મચારીઓનાં ખર્ચાઓ જેવા કે તેમનો પગાર, બોનસ, કમીશન, પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં ફાળો, તેમની તાલીમનો ખર્ચ, કાર્યાલયોનાં ખર્ચા, જેમ કે કાર્યાલયનું ભાડુ, વેરા, વીજળી ખર્ચ, ટેલીફોન ખર્ચ, મરામત અને અન્ય જાળવણી ખર્ચ તથા અન્ય પરોક્ષ ખર્ચાઓનો સમાવેશ થતો હોય છે.

૮.૩. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓ દ્વારા કુલ ઉછીની મુડીનાં પ્રમાણમાં ચૂકવવામાં આવતું વ્યાજ અને અન્ય ચાર્જ.

વ્યાજ અને અન્ય ચાર્જ. ધિરાણ પ્રવૃત્તિસાથે સંકળાયેલ દરેક કંપનીની કુલ પડતરમાં સંચાલકીય પડતર તથા ફાઇનાન્સીયલ પડતરનો હિસ્સો ખૂબ વધારે હોય છે. ફાઇનાન્સીયલ પડતર એટલે કંપનીએ લીધેલ ઉછીની મૂડી પર ચૂકવવું પડતું વ્યાજ ખર્ચ તથા આ મૂડી પ્રાપ્ત કરવા ચૂકવવા પડતા અન્ય ચાર્જ સામાન્ય

રીતે ધિરાણ કરતી સંસ્થાઓમાં તેની કુલ મૂડી પૈકી મોટો હિસ્સો ઉછીની મૂડીનો હોય છે. આથી કંપની દ્વારા ચૂકવવામાં આવતાં વ્યાજ અને અન્ય ચાર્જની પડતર તેની નફાકારકતા માટે ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓની કુલ મૂડી પૈકી ઉછીની મૂડીનું પ્રમાણ ખૂબ વધારે હોય છે. આથી કંપનીઓની નફાકારકતાનો આધાર આ ઉછીની મૂડી પર ચૂકવેલ વ્યાજ અને કંપનીઓએ કરેલ ધિરાણમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ વ્યાજ આવક વચ્ચેનાં ગાળા પર રહે છે. જેમ આ ગાળો વધુ તેમ કંપનીની નફાકારકતા વધુ જોવા મળે છે. પરંતુ કંપનીની જરૂરિયાત મુજબની ઉછીની મૂડી કોઈ એક જ પ્રાપ્તિસ્થાનેથી મેળવવી શક્ય નથી. આથી કંપનીઓ જુદા-જુદા પ્રાપ્તિસ્થાનોમાંથી વિવિધ વ્યાજનાં દરોએ આ મૂડી મેળવે છે. આથી કંપનીનાં ઉછીની મૂડી માળખા પર તેનો વ્યાજ ખર્ચ આધાર રાખે છે.

૯. સારસંક્ષેપ

કોઈપણ કંપનીની નફાકારકતાનો આધાર તેની આર્થિક સ્થિતિ પર રહે છે. જેમાં તેની કુલ આવકો, ખર્ચા, મિલકતો, ધિરાણ, રોકાણો દરેક બાબત અસર કરતી હોય છે. કંપનીનું સંચાલન કરવા માટે અનેક ખર્ચાઓ કરવા પડે છે. જો યોગ્ય કરકસર યુક્ત સંચાલનથી ઓછા ખર્ચે વધુ સારી રીતે વહીવટ કરી શકાય છે. જો વહીવટ સુયોગ્ય રીતે થાય તો કંપનીઓની આવકોમાં પણ આપોઆપ વધારો થાય છે. હાઉસીંગ ફાઇનાન્સ કંપનીઓનાં સંદર્ભમાં ખાસ કરીને ધિરાણ મેળવવા અને ધિરાણ આપવા અંગેના ખર્ચા મુખ્ય છે. અને કરેલ ધિરાણો પર મળતું વ્યાજ એ મુખ્ય આવકો ગણાવી શકાય.

‘શ્યામ રંગ સમીપે’ એક અધ્યયન

– ડૉ. નયના એમ સાગઠીયા

(એમ.એ., બી.એડ્., નેટ, પી.એચ.ડી.)

બહુશ્રુત સર્જક પ્રતિભા ધરાવતા ઘણાબધા સર્જકોમાં રમણલાલ ચિ. શાહે પણ બહોળા પ્રમાણમાં સાહિત્ય-સર્જન કરેલું છે. તેમનું દરેક પ્રકારનું સાહિત્ય સમાજના લોકોને સામાજિક, ધાર્મિક, વ્યવહારિક, શૈક્ષણિક તેમ દરેક ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી નીવડે છે. તેમણે જીવનચરિત્રો, નિબંધો, પાઠ્યસંક્ષેપ, જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મનો પરિચય આપતી પરિચય પુસ્તિકાઓ, અનુવાદ તેમજ પોતે કરેલા પ્રવાસના વર્ણનો, વિવેચનો ઉપરાંત સંશોધન-સંપાદન ક્ષેત્રે પોતાની કલમને સતત ચાલવી છે. આવું બળકટ સાહિત્ય આપનાર રમણલાલે નવ એકાંકી નાટિકાઓનો સંગ્રહ પ્રગટ કરેલો છે. જેને ગુજરાત સરકાર તરફથી એવોર્ડ પણ મળેલ છે.

તેમના કહેવા પ્રમાણે નાટિકા લખવાની પ્રવૃત્તિ કોલેજકાળ દરમિયાન શરૂ કરેલી. ૧૯૫૫માં ‘કુમાર’ ના તંત્રી પૂ.શ્રી બચુભાઈ રાવતને ‘સ્વપ્નનાનો સુમેળ’ નામની પોતાની નાટિકા બતાવી અને તેમણે એ ‘કુમાર’માં છાપી. તેમના સતત પ્રોત્સાહન અને પ્રેરણાથી બીજી નાટિકાઓ લખતી ગઈ અને તેમાંથી ‘શ્યામ રંગ સમીપે’ નામનો એકાંકી સંગ્રહ ગુજરાતી સાહિત્યને મળ્યો.

રમણલાલ ચિ. શાહના આ એકાંકી સંગ્રહમાં નવ એકાંકી સંગ્રહીત છે. તેમના ૩ નાટકો એક પ્રવેશમાં પૂર્ણ થાય છે. તો છ નાટકોમાં ત્રણ પ્રવેશ છે. ત્રણથી વધુ પ્રવેશ તેમના એકાંકીમાં જોવા મળતા નથી. જે તેમના એકાંકીની ખાસિયત બને છે.

તેમના એકાંકીની વિગતે વાત જોઈએ તો ‘ઊંટે કર્યા ઢેકા’, ‘કસોટી’ અને ‘અસિધારા’ એકાંકીમાં એકજ પ્રવેશ છે. જ્યારે ‘શ્યામ રંગ સમીપે’, ‘સ્વપ્નાનો સુમેળ’, ‘કાશીનો સંઘ’, ‘મામાને ઘેર’, ‘વહીવટનો વારસો’ અને ‘કવિતા કીર્તિ અને કામિની’ વગેરે એકાંકીઓને ત્રણ પ્રવેશમાં પૂર્ણ કરે છે.

‘કાશીનો સંઘ’ એકાંકીમાં દરેકપાત્ર કંઈક મોટી વ્યક્તિ બનવા માંગે છે. કંઈક નવું મેળવવા ઝંખે છે. પ્રસ્તુત એકાંકીમાં સ્ત્રી કેવી સ્વાર્થી હોય છે, તેની ઝાંખી થાય છે, તો સામે છેડે પુરુષ પણ હમેશાં સ્વરૂપવાન સ્ત્રીની પાછળ દોડતો હોય તેવું આ એકાંકીમાં જોવા મળે છે. વર્ષા નામનું સ્ત્રીપાત્ર પોતાની ડૉક્ટર બનવાની ઘેલણને પૂર્ણ કરવા ગરીબ અક્ષયને છોડી નિશીથ જે પૈસાદાર ઘરનો છોકરો છે તેને જીવનસાથી તરીકે અપનાવે છે. નાના કામ કરી કોઈ મોટી ડિગ્રી ન મેળવી શકાય તેવું આ એકાંકીનું પાત્ર

નિશીથ કહેવા માંગે છે. પરંતુ, મન મક્કમ હોય તો તેવું પણ થઈ શકે છે, તે અક્ષયના પાત્ર દ્વારા સાબિત થાય છે. એટલે કે નવયુવાનો કેવા-કુવા સ્વપ્ન સેવતા હોય છે, તેને પૂર્ણ કરવા કેવા કાર્યો કરતા હોય છે તે અહીં જોઈ શકાય છે. અક્ષય હિંમતથી કામ લેવાવાળું પાત્ર છે. જે પોતાની જાત મહેનતથી આગળ વધે છે અને ઉચ્ચ અભ્યાસ કરે છે. ત્યારે વર્ષા પોતાની ભૂલ માટે પશ્ચાતાપ પણ કરે છે.

પ્રસ્તુત સંગ્રહના એકાંકીઓ લગભગ કોલેજમાં ભણતા યુવાનો છે જે પોતાના જીવનને ક્યાંકને ક્યાંક ગોઠવવા મથતા હોય છે. એકાંકીઓ ગંભીર છે, કોમેડીમાંથી ક્યારે શાંત અને ટ્રેજડીમાં પરિણમે તેની ખબર રહેતી નથી. તો સાથોસાથ એકાંકીમાં સંઘર્ષ પણ જોવા મળે છે.

તેમના ‘સ્વપ્નાનો સુમેળ’ એકાંકીમાં આધુનિક યુગમાં જેમ એક સંપૂર્ણ અધ્યયન મેળવેલી વ્યક્તિ રોજે-રોજ નોકરી માટે અલગ-અલગ ઓફિસોમાં આંટા-ફેરા કર્યા કરે છે, તેવું ‘સ્વપ્નાના સુમેળ’નું પાત્ર મહાસુખ છે. અહિં આધુનિકતાના દર્શન થાય છે. વિનાયક જેવી વ્યક્તિ જે કોઢવાળી મંદાકિનીને પોતાના જીવનસાથીના રૂપમાં સ્વીકારે છે. તો જીતેન્દ્ર જેની સગાઈ મંદાકિની સાથે થઈ હતી તે મંદાકિનીને તેના કોઢને કારણે છોડી દે છે. મિત્રો કેવા હોવા જોઈએ ? તેનો બોધ પણ આ એકાંકીઓમાંથી મળે છે. દરેકના સ્વપ્ન અલગ-અલગ હોય છે. વિચારો અલગ હોય અને દરેકની કામ કરવાની રસરુચિ પણ અલગ હોય તે બાબત આ એકાંકીમાં દર્શાવેલ છે.

‘ઊંટે કર્યા ઢેકા’ એકાંકીમાં આજના સમાજ પર રીતી-રિવાજો પર કટાક્ષ કર્યો છે. કોલેજીયન યુવકો પોતાની કોલેજના મહોત્સવમાં માત્ર મજા કરવાના હેતુથી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા ઈચ્છતા હોય તેવું આ એકાંકી પરથી કહેવાયું છે. પ્રો. પંડયા નામનું પાત્ર આવા વિદ્યાર્થીને સાંખી લેતા નથી.

‘શ્યામ રંગ સમીપે’ અને ‘મામાને ઘેર’ એકાંકીમાં લગ્નની વાતને સર્જક પ્રાધાન્ય આપે છે. કંચન નામની શ્યામ વર્ણની છોકરી સાથેની સગાઈ નલિનકાન્ત નામની વ્યક્તિ તોડી નાખે છે. ગોરા વર્ણ પ્રત્યે લોકોને જે લગાવ હોય છે તે પાછળથી પસ્તાવો કરાવે છે. તે આ એકાંકી પરથી જણાય છે. શ્યામ વર્ણમાં રહેલી હૃદયની આંતરિક સુંદરતાને ચકાસવાનો ગુણ અહિં બતાવાયો છે. અહિંયા નલિનકાન્ત અને પ્રભુતાને છેલ્લે પસ્તાવો થાય છે. અહિં એકાંકી સુખાન્ત છે. પણ સંઘર્ષની સાથે કરુણ રસમાં વહેતું અને શાંતરસની પરિસ્થિતિમાં પરિણમતું એકાંકીને જોઈ શકીએ છીએ. અત્યારના સમયમાં માનવી શ્યામ વર્ણની વ્યક્તિથી દૂર ભાગતો આપણે જોઈએ છે.

આધુનિક સમાજમાં લોકો પૈસાના બળે નોકરી મેળવતા થયા છે. અહીં આ બાબત લેખક ‘વહીવટનો વારસો’ એકાંકીમાં નિરૂપે છે. આજની લાગવગશાહી અને પૈસા લઈને નોકરી આપવાની

કવિ કવિતા લખવા કેવા-કેવા પ્રતિકો વાપરતા હોય છે. કલ્પનાના ઘોડાઓ દોડાવતા હોય છે. તે 'કવિતા કીર્તિ અને કામિની' નામના એકાંકીમાં દર્શાવેલ છે. ઘણા સર્જકો અર્થપ્રાપ્તિ માટે સર્જન કરતા હોય છે. એવું જ રશ્મિના પાત્રમાં જોવા મળે છે. ઘણી વખત લોકો સાહિત્ય ચોરીને કીર્તિ કમાવવા ઈચ્છતા હોય છે તે બાબત પર કટાક્ષ કરવામાં આવ્યો છે.

'અસિઘારા' માં પતિ અને પત્નીની નાની બાબત ઘણી વખત ભયંકર સ્વરૂપ લઈ શકે છે તે દર્શાવેલ છે.

રમણલાલ ચિ શાહના એકાંકીઓ તખ્તા પર ભજવાય ગયેલા એકાંકીઓ છે. સંશોધક, સંપાદક, વિવેચક, પ્રવાસ લેખક, ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીમાં એક સર્જક છુપાયેલો હતો, તે આ એકાંકીઓને વાંચતા ખ્યાલ આવે છે.

Important Of Laughing Yoga in Current Era

- Gopal Joshi,
B.P.E., B.P.ED., M.P.ED.

- **Abstract**

Human is suffering from many problems in present. In every step of our life we meet with new problem. The cases of suicide and murder are rising rapidly. The world needs peace. Laughing is the most important thing in this world. Yoga is Indian invention which belongs to Physical, Mental and Social fitness. Laughing Yoga keeps fit emotionally besides above factors. Laughing yoga is a gym for our soul because we become emotionally strong. Laughing yoga is also useful for stress management. If we smile, the world will smile with us. On this concept no any problems will be faced by us. Very famous line in Gujarati, “Hase Tenu, Ghar Vase.” It means if some one laughs, his expectation will be fulfilled. That’s the magic of laughing yoga; we can handle every thing smoothly.

- **Introduction**

Did you know that laughter yoga has direct and important health implications? Researchers have identified that those who do laughter and fitness yoga in combination, enjoy good mental and physical health. Fitness yoga takes care of your body and keeps it in the best of health while laughter yoga has the unique property to make you feel good and upbeat. This happens because laughter incites the brain to release a feel-good hormone that has an overall implication on your health. Practicing fitness yoga and laughter yoga on a daily basis, is one sure shot way to look good and feel great at all times.

Laughter yoga, also called hasya yoga or sometimes, laughter yoga has become popular in the modern world due to its immense benefits. Laughter yoga is an effective stress buster for people living in bustling cities. Usually, deadlines at work, pressures on performance and the material possessions one is judged by in society, all add to the stress and have an adverse effect on health. Stress can increase blood pressure, cause digestive problems, diabetes and heart problems. It also causes skin problems and hair fall in some. Laughter yoga is an easy and effective solution for stress and other health problems. There is nothing complicated about it and it can be done anywhere.

Today the benefits of laughter and fitness yoga are widely known. More and more people switch to yoga from other forms of exercise. It is not uncommon to see people in parks, laughing away in the early morning hours resounding with Ha-Ha-Ha. Although to an onlooker it may seem funny, for those who practice it, there's plenty to gain. Laughter yoga can help alleviate hypertension, heart problems, stomach ailments and diabetes. It makes you feel at peace with yourself and enhance positive vibes in your persona.

- **Laughter Yoga- A Gym of Soul**

Yoga, once practiced only in India and other eastern nations, is rapidly becoming popular in the United States. Of course, there are a number of detractors who refuse to believe in its curative powers, but they are far outnumbered by millions of others who have benefited from the practice of yoga and have made it the center of their physical and spiritual well being. There are a number of Yoga centers offering coaching in different yoga forms. Most of them offer classes for general health and well being of their patrons and there are some that offer classes to treat particular health issues. There are different yoga forms like Hatha Yoga, Ashtanga Yoga, Power Yoga, Iyengar Yoga, and several others. But all yoga forms without exception improve the general health of the practitioner.

Yogic forms lubricate the joints and tendons and ligaments and increase the flexibility of the body. Yoga is perhaps the only exercise technique that massages the body's internal organs including those that hardly ever get any stimulation. This stimulation spurs the body's immune system and strengthens it against diseases. One of the benefits of yoga is that it endows the practitioner with an uncanny sense of awareness that warns him/her against an impending health disorder. Yoga, by completely detoxifying the body, delays aging, increases energy, and bequeaths the person with a remarkable zest for life.

One of the easiest and most effective forms of yoga is "Hasya" yoga or laughter yoga. It's said that laughter is the best medicine and is considered to be nature's way of realizing pent up energy. A hearty laughter releases in the body a cocktail of hormones and chemicals. These hormones reduce negative emotions of stress and tension, lower high blood pressure, and boost the immune system. Laughter is the gentlest form of exercise. But when you practice laughter Yoga you will find every inch of your body vibrating with your laughter. One of the immediate benefits of laughter yoga is a clear breathing, which is especially beneficial for those suffering from asthma and other respiratory complications.

- **Yoga Is Medicine For Stress Management**

Stress can be described as the physical body's reaction to an overpowering and overwhelming mental stimulus. Having to deal with difficult and challenging situations tend to overwhelm us. As our lives become more hectic and fast, stress levels too increase, resulting in several psychological and disorders. Stressful situations narrow one's ability to think clearly and work effectively. People with high blood pressure tend to emotionally crack up. Practicing yoga can help a lot in stress management and balances your nervous system. Yoga bequeaths you with a sense of calmness and gives you control over your life.

One of the most effective stress management therapies is laughter yoga. A typical laughter session consists of different laughter exercises, which help the individual discover an innate 'spark' within themselves, and this lets the laughter loose. Laughter yoga is a physical technique that utilizes a perfect combination of lighthearted, empowering, and tension-releasing laughter drills, followed by yogic breathing techniques, gentle stretching, and rhythmic hand clapping, and chanting of the laughter mantra. The mantra of Ho Ho Ha Ha is chanted in unison. In laughter clubs, these exercises end with a powerful cool down laughter meditation, in which laughter flows out of the body like a river. Laughing Yoga has a number of health benefits and one of them is stress management.

- **Yoga: A Way to Keep Your Body Fit**

Today, yoga is very popular among both men and women. Although yoga was once practiced mainly in the East, now there are many Western practitioners. Yoga has three main techniques. They are

(1) **Asanas or poses:-** The various yogic poses give your body flexibility and improve blood circulation.

(2) **Pranayama or breathing:-** Pranayama is actually a breathing technique which is an effective way to energize, harmonize and tranquillize the body, spirit and mind.

(3) **Meditation:-** Meditation is an important way in managing stress and it curtails overreaction, emotional outbursts and temper tantrums.

When these three techniques are done together in sync the health benefits to the mind, soul and body are tremendous. There are many types of yoga like iyengar, kundalini, bikram, ashtanga, power,

authority on yogic practice. These eight limbs are to be practiced in sequence to achieve its spiritual end.

Yoga is considered the best practice to eliminate stress. Different yogic practices like hath yoga and laughter yoga are thought to be the best cure for stress. In laughter yoga it is thought that, laughter fills your lungs and body with oxygen, deep-clears your breathing passages and exercises your lungs. Stress is reduced, blood pressure drops, depression is lifted, your immune system is boosted & more.

- **Anger Management for Healthy Life**

Everyone should possess a healthy body because with it comes healthy mind and healthy spirit. So, it becomes very crucial to take care of your health which is a foundation of your healthy living. One of the barriers in the way of healthy living is anger. The reason behind anger could be any; it could be out of personal tensions or work pressure. But it is very necessary to work upon the anger so as to achieve a healthy mind and keep oneself fresh and energetic long life.

Anger and Its Hazards:

It is very straightforward fact that for a healthy living, it is required to control anger. Anger is generally considered to be a result of frustration. It badly affects the mental health as the mind stops thinking wisely, and which also gets reflected in the personality. So, it is very necessary to control the negative aspects and try to maintain a proper balance. If a person exercises anger management then he can easily control anger and can react wisely rather than getting tensed or angry. Here, laughter yoga plays a very vital role.

- **Conclusion**

Some of the important benefits of yoga are as listed:

- It increases the flexibility in the body and makes you strong.
- It is the only source through which the whole body gets a massage.
- It helps to build a strong mind and tones all the muscles of the body.

Laughter yoga is one of the most effective exercises for human being. We all know that laughing is the best medicine which not only tones up the body but mind as well. Laughing yoga helps to relieve all the stress and gives positive vibrations and energy to get away from all mental pressures. Pranayama is another useful exercise which is an exercise to control energy through breathing process.

"સાથે મળીને એકલા ગાવાનું ગદ્ય અને વાંચવાનું ગીત."

(સુરેશ દલાલ 'અસ્તિત્વ' કાવ્યસંગ્રહ)

Sunita B. Kanzariya

(M.A.,M.PHIL, B.ED,NET-SLET)

DEPARTMENT OF GUJARATI

SHRI R.R. LALAN COLLEGE BHUJ-KACHCHH

મુંબઈમાંથી 'કવિતા' દ્વિમાસિક દ્વારા કાવ્યોનો મબલક ફાલ કવિતા રસિકો સુધી પહોંચાડીને કવિતાને લોકપ્રિય કરવામાં સુરેશ દલાલનો ફાળો મહત્વનો છે. એમના 'એકાંત', 'તારીખનું ઘર', 'અસ્તિત્વ' – કાવ્યસંગ્રહો છે. 'ચલકચલાણું', 'મિલ્લું', 'ધીગામસ્તી', 'ઈટાકિટતા', જેવા બાળકાવ્યો તો પુરુસ્કૃત થયાં છે. 'માટીની મમતા', 'ચાંદીની લૂં – જેવા અનુવાદો પણ આપ્યા છે. ઉપરાંત સંપાદનોને પ્રકીર્ણ સાહિત્યો આપણને મળે છે. 'અસ્તિત્વ' સુરેશ દલાલના આઠ દીર્ઘકાવ્યોનો સંગ્રહ છે દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ અને હિરોસીમાને નાગાસાકી પર નાખવામાં આવેલા અણુબોમ્બથી લાખો નિદોર્ષ લોકો મૃત્યુ પામ્યા. આ નિદોર્ષ લોકો મોત પછી માનવને ઈશ્વર પર શ્રદ્ધા ઓછી થતી ગઈ. ઈશ્વર નામનું તત્ત્વ પૃથ્વી પર કે ગમે ત્યાં હોત તો આ નિદોર્ષ લોકોને બચાવ્યા હોત પણ, ઈશ્વર મરી ગયો છે. – આવી ઘટનાથી સમગ્ર માનવજીવન બદલાય ગયું. પોતે કોણ છે ? પોતે આવું શું કામ કરે છે ? પોતે આવો જન્મ શા માટે લીધો ? જીવનનો ઉદ્દેશ્ય શું છે ? – આવા પ્રશ્નો તેના મનમાં સતત ઉદ્ભવ્યા. આ સમાજ જીવનની અસર સીધી સાહિત્ય પર પડે છે. જેના લીધે સાહિત્યમાં અસ્તિત્વવાદ, અતિવાસ્તવવાદ, અસંગતિવાદ, શૂન્યવાદ, દાદાવાદ, પ્રતિકવાદ, વાસ્તવવાદ... વાદો આવ્યા. માણસ જેવો છે એવો દેખાતો નથી. દરેક માણસ એક મોહરું પહેરી ફરે છે. આ મોહરાને ઉતારવામાં આવે તો જ ખરું માણસત્ત્વ બહાર આવે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિક સાહિત્યનો પ્રારંભ મુખ્યત્વે સુરેશ જોશીના સાહિત્યથી જોવા મળે છે. આ સુરેશ જોશીને સુરેશ દલાલના સાહિત્યમાં પણ ઉત્તમ આર્વિભાવ પામ્યો છે. 'અસ્તિત્વ' કાવ્યસંગ્રહનું પ્રથમ કાવ્ય જે 'સાથે મળીને એકલા ગાવાનું ગદ્ય અને વાંચવાનું ગીત'– નો સાર કંઈક આવો છે.

આજનો માણસ સમૂહથી અલિપ્ત થતો જાય છે. સમૂહમાં હોવા છતાં પોતે માત્ર સમૂહમાં હોવાનો ઢોંગ કરે છે. કાવ્યમાં આરંભે જ માણસની એકલતામાં વધારો કરતાં – મોટો ખંડ, ઘોળી દિવાલ, ખાલી ખુરશી, ટીપાય પર સુનમુન પડેલું ટાઈમ મેગેઝિન, દિવાલ પરના ચિત્રો, થાકેલા સીલિંગફેન, ફૂલ વિનાનું

ફલાવરવાઝ, ડિરેક્ટ લાઈન વિના પડી રહેલો ફોન, દિવાલ પર થીજી ગયેલા સૂર્યના કિરણો – આવી લાંબીલય યાદી આપીને, બધાની વચ્ચે ખૂણે પડેલા સોફામાં બેઠેલા માણસની એકલતામાં સતત વધારો કરતા પદાર્થો મુકયા છે. જે માણસને વધારે દુઃખી કરે છે.

માણસ પોતાના અંદર અંદર સતત ગુંચવાયા કરે છે. હું શું કરું છું? માણસ નિષ્પ્રવૃત્તમય બની ગયો છે. તે વિચારે છે. કદાચ ઈશ્વર પાસે પોતે મરી ગયા પછી જઈશ નહીં. તે દીધામાં છે. જો ઈશ્વર પાસે જઈશ તો તે મને પુછશે મેં આપેલા હાથનો તે શું કર્યું? વાણીનું તે શું કર્યું? આવા પ્રશ્નોના મુંઝાયા પછી વિચાર કરે છે.

"પણ હું પ્રભુ કને જઈશ ખરો?"

જો ઈશ્વર માણસ જેવો જ હોય તો? જેમ એક માણસ બીજા માણસને છેતરે તેમ છેતરશું માણસને છેતરવાનું કસબ અમને કોઠે પડી ગયો છે. માણસ પોતાના હૃદયમાં કંઈક હોય છે. કંઈક બોલે છે. આંખ ખુલી રાખી દષ્ટિ બંધ રાખે છે. કલાએ માણસના જીવનને સમૃદ્ધ કરનાર અનુભવના રહેતા પોકળ ફેશન બની જાય છે.

માણસ મૂળમાંથી ઉખડી ગયા પછી એના સુખ-દુઃખના સંવેદનો રહેતા નથી તેમાં માણસ એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાંથી કે લગ્નમાંથી ઉઠામણામાં જાય છે. એક પાડોશી મૃત્યુ પામ્યા હોય તો તે બીજો પાડોશી સ્વકેન્દ્રિય આનંદમાં મગ્ન હોય છે. તેથી જ—

અમે ચિત્રવંશી છીએ

અમે વિચિત્રવંશી છીએ

અમે વંશ વિનાની વંશી

અમે શ્યામ વિનાની બંસી

બંને પંક્તિમાંથી ધ્રુવ પંક્તિમાં માનવના અસ્તિત્વને મૂર્ત કરે છે. આ 'વંશ વિનાની વંશી', 'શ્યામ વિનાની બંસી' – જેવા શબ્દો માણસની યાતના, એકલતામાં વધારો કરે છે. માણસનું પોતાનું કાંઈ ખાસ્સું વ્યક્તિત્વ જ નથી.

આજે કેવું વક્તવ્ય આપ્યું તેનું મૂલ્ય નથી વક્તવ્ય મૂલ્યનિષ્ઠ છે કે નહીં તેને તપાસ્યા વિના તાળીઓ પાડવી સહજ બની ગયું છે. જો કોઈ અભિનંદન ન આપે તો પણ ઉઘરાવીને પણ પોતાના અંતરાત્મા સંતોષ માને છે. માણસ હસતા હસતા ક્યારેય ગંભીર થતો નથી પણ ગંભીર રીતે હસતા એમને આવડે છે. જે નિદોર્ષ – સહજ હાસ્ય હતું તે તો સાવ વિસરાય જ ગયું છે. તેથી કવિએ કહ્યું છે.

અમે વ્યક્તિ નથી, સમાજ છીએ.

અમે ગઈ કાલ નથી, આજ છીએ.

અમે આજ નથી, કાલ છીએ.

અમે માછલી નથી, જાળ છીએ.

વ્યક્તિનું પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ જ નથી. ગાડરીયા પ્રવાહની જેમ તે દોડયા કરે છે પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર તે ધરાવતો નથી. 'સમૂહના વિચાર' પોતાના ગણે છે. રવિવારનો મોટો મહિમા છે. 'વીક એન્ડ'નો મહિમા શનિવારથી જ યાદ આવે છે. રવિવારે અમે ભરાય જઈએ છીએ સોમવારે પાછા ખાલી બોટલ જેવા થઈ જઈએ છીએ અને ક્યારેક ઉભરાય પણ જઈએ છીએ.

અમારી બિઝનેશ એટેચીમાં

ફાઈલોમાં

અમે અમારા આનંદને

ફાઈલ કરીએ છીએ

માણસનો આનંદ શોધવા જઈએ તો આ બિઝનેશમેને ફાઈલમાં કેદ કર્યો છે. માણસની ઓળખાણ તેના ગુણોના આધારે નહીં પણ તેના ધંધાના આધારે થઈ ગઈ છે. યુનિકોર્મથી જ તે ઓળખાણ બીજા ઓળખાણના કેન્દ્રો તે ફોન ઘંટડી, કારનો દરવાજો ખોલતો ડ્રાઈવર, – આ બધાને ઉતારી નાખવામાં આવે તો માણસની ઓળખાણ કંઈ છે જ નહીં, તેનો પરિચય થાય માણસની પોતાનું નીજી વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેઠો છે.

અમે અમારાથી ઓખળાતા નથી

અમે અમારાથી ભોળવાતા નથી

માણસ પોતે પોતાની કાંઈ ઓળખ ન હોવાથી તે ઓળખાતો નથી તેને સતત પારકા અનુભવના આધારે પોતાની ઓળખને બતાવવાની હોય છે. માણસને બાળવા માટે ચંદન લાકડું વપરાતું. હવે તે નહીં નાયલોન જોઈએ. તેનું સ્મશાનગૃહ બધાવવાનું અંતમાં માનવહૃદયમાં 'ઘા' પડે તેવા શબ્દોમાં કહે છે.

અમે મરશું ત્યારે અમારા સિવાય

કોઈને શોક નહીં હોય.

'કેટલું જીવ્યા કરતાં કેવું જીવ્યા' તે મહત્વનું છે. માણસની માણસાઈ ઉપરથી તેને આખું જગત યાદ રાખે છે. માણસની દયાવૃત્તિ, નિષ્ઠાવાન કર્મવૃત્તિ, પ્રામાણિકતાને આધારે તે જગતભરમાં પૂજાય છે. ઉમાશંકર કહે છે ને 'હું માનવી માનવ થાઉં તોય ઘણું' –

આજે સમાજના સંબંધો કાયા તાંતણા છે ને જીવન તો લિફ્ટમાં ઉતરી ત્યાં તો પુરું થઈ જાય છે. ને આજે લગ્ન થાયને કાલ ફોક/નિષ્ફળ જાય છે.

કાવ્યના આરંભમાં આવતું હોલનું વર્ણન, 'અમે જળ નથી, જાળ છીએ.' જેવી પંક્તિ મોટરની ચાવી હાથમાં રાખી વાત કરવાનું જેમને કોઠે પડી ગયું છે. તેવા માણસો, વ્યાખ્યાન પુરું થાય ત્યારે 'રીતસર' તાળીઓ પાડતાં માણસો, 'હું જ હોઈશ ? મને ખબર નથી' આવા પ્રશ્ન અને ઉત્તર, 'પ્લાસ્ટીકના આદમ અને નાયલોનની ઈવ' – આ અનેક પ્રશ્નો અને ઉત્તર પ્રતિરૂપો આ કાવ્યમાં જુદા-જુદા સ્થળોએ આવે છે. જે ઘટનાનું કે પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરવા માટે આ પ્રસંગો આવે છે એ પ્રસંગો પૂર્ણ સ્વતંત્ર છે. – એ પ્રસંગમાંથી બીજા પ્રસંગનું તાર્કિકરૂપે સંકાન્ત થતા નથી, પરંતુ આખું કાવ્ય વાંચી લઈએ ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે આ અલગ-અલગ લાગતા સર્વ પ્રતિરૂપો એકાત્મ અનુભવના કેન્દ્રમાંથી વિકાસ પામે છે.

આ કાવ્યની વધુ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા તે – એમણે કરેલો ? મિથનો ઉપયોગ એમની કવિતાની શૈલીમાં અનેક પ્રકારની સાદગી છે. આધુનિક કવિતામાં કેટલીકવાર કૃત્રિમ સંકુલતા લાવવાનો પ્રયાસ થાય છે. સુરેશ દલાલની કવિતામાં આ સંકુલતા દેખાતી નથી. કારણ, પોતે કોઈ નવું જ સ્વરૂપ પ્રગટાવી રહ્યા છે. કવિતા સંગ્રહનું નામ 'અસ્તિત્વ' છે, છતાં પણ પોતે 'અસ્તિત્વવાદી' છે એવો દેખાવ એમણે કર્યો નથી.

આ આખા કાવ્યમાંથી પસાર થતાં કવિની સૌંદર્ય દષ્ટિ ઉત્તમ છે. છતાં ઊણપો નથી એમતો ન કહેવાય ? જેમાં માનવ સંસ્કૃતિનું પોકળપણું અને તેમાંથી નિર્માણ થતું માણસનું એકાંકીપણુંનો અનુભવ થાય છે. એક કૃતિ અલગ વાંચતા જેટલી ઉત્કટ અને પ્રભાવશાળી લાગવી જોઈએ તેટલી લાગતી નથી.

ગુજરાતનો વિકાસ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ

—પ્રા. રાજેશ એન.ડાભી
એમ.એ.એમ.ફીલ. બી.એડ,
ઈતિહાસ વિભાગ, શ્રી આર.આર. લાલન કોલેજ, ભુજ.

∴ પ્રાસ્તાવિક :

ત્રણેય દિશાએથી જેને સાગરરાજ અભિષેક કરી રહ્યા છે તેવી ભૂમિ ગુજરાત ભારતનું અજોડ પ્રવેશદ્વાર બની રહી છે. સમગ્ર વિશ્વની માર્ગદર્શક—સંસ્કૃતિના બીજ આ ઘરતીમાં પડેલા છે. વહીવટી દ્રષ્ટિએ ભારત સંઘમાં 'ગુજરાત રાજ' એવો અર્થ થાય છે. આ પ્રદેશ ૨૦.૧° ઉત્તરથી ૨૪.૭° ઉત્તર અક્ષાંશની તથા ૬૮.૪° પૂર્વથી ૭૪.૪° પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે આવેલો છે. ગુજરાતની ઉત્તર—દક્ષિત લંબાઈ આશરે ૫૮૦ કિ.મી. છે અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ આશરે ૫૦૦ કિ.મી. જેટલી છે. ગુજરાત રાજ્યનો ભૌગોલિક વિસ્તાર આશરે ૧,૮૬,૦૨૪ ચો. કિ.મી. જેટલો છે જે ભારતના કુલ વિસ્તારના આશરે ૬ ટકા જેટલો થાય છે. ગુજરાત રાજ્યનો ભૂમિપ્રદેશ ચાર વિભાગોમાં વહેંચાયેલો છે. (૧) ઉત્તર ગુજરાત (૨) મધ્ય ગુજરાત, (૩) દક્ષિણ ગુજરાત (૪) સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ

ગુજરાતની ઉત્તરે રાજસ્થાન, પૂર્વમાં મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણ દિશાએ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય આવેલું છે. આ ઉપરાંત સાગર સીમાએ અરબ સાગર આવેલો છે. આ સાગરસીમા આશરે ૧૬૦૦ કિમી જેટલી લાંબી છે. અરબ સાગરમાં ખંભાતનો અખાત અને કચ્છનો અખાત એમ બે અખાતો આવેલા છે. દરિયાઈ વ્યાપાર ક્ષેત્રે ગુજરાત આગળ પડતું રાજ્ય રહ્યું છે. ગુજરાત નામાભિધાન ઈ.સ.૧૯૬૦માં ૧લી મે ના રોજ ગુજરાતને સ્વતંત્ર રાજ્યનો દરજ્જો મળતા એક સંગઠિત એકમમાં કરવામાં આવ્યું છે.

∴ ગુજરાતનું ઐતિહાસિક મહત્વ :

ભારતમાં સપ્તસિંધુના ખીણ પ્રદેશનો પાંગરેલી હુડપ્પન સંસ્કૃતિના અવશેષો સમગ્ર ભારત વર્ષમાં એક માત્ર ગુજરાત લોથલમાં મળી આવ્યા છે. આમ પ્રાગૈતિહાસિક કાળ પછીના સમયથી ગુજરાત વિકસીત છે એવું સાબિત થયું. આ ઉપરાંત મોર્યવંશના પહેલા રાજરાજેશ્વર ચંદ્રગુપ્ત મોર્યના અને ત્યાર પછીના ગુપ્ત શાસનનું અનુસંધાન ગુજરાતના પ્રથમ રાજપુરુષ ભટ્ટાર્ક પાસે મળે છે. એવું જ નહીં. ઈ.સ.૧૫૦માં તો ચંદ્રગુપ્ત માર્યના પૌત્ર ભારતવર્ષના સૌથી પ્રતાપી સમ્રાટ અશોકે ગુજરાતના ગઢ ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા જૂનાગઢના પ્રાંગણમાં શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે.

ગુજરાત સંતો અને સારસ્વતોની ભૂમિ છે. એક હજાર વર્ષે પૂર્વે થઈ ગયેલા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય એ અપભ્રંશ ગુજરાતી ભાષાના પ્રથમ પુરુષ છે ત્યારબાદ ગુજરાતી ભાષાના આદિકવિ ગણાતા નરસિંહ મહેતા વિશ્વકવિઓમાં સ્થાન પામે તેવા છે. ઈતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે જેનું નામ કોતરાયેલું છે તેવા સિધ્ધરાજ જયસિંહ ગુજરાતના એક પ્રતાપી રાજવી હતા. તેમના પૂર્વજો પણ પ્રતાપી હતા. જેવા કે કુમાળપાળ, ભીમદેવ તેના સમય દરમિયાન બંધાયેલા શિલ્પ સ્થાપત્યો ભારતભરના ઉચ્ચકોટિના સ્થાપત્યોની બરાબરી કરી શકે તેવા છે.

ભારતમાં આવેલ ચાર ધામોમાંનું એક ધામ એટલે દ્વારિકા. પ્રાચીન સમયે દ્વારિકા કૃષ્ણની રાજધાની હતી. આજે તે ઈતિહાસની ઝાંખી કરાવે છે અને રાજધાનીની પ્રતિતિ થાય છે. દ્વારિકાને મોક્ષપુરી પણ

ગણવામાં આવે છે. વર્તમાન સમયમાં દ્વારિકાનો ખૂબ જ વિકાસ થઈ રહ્યો છે. લોકોની સુખાકારીને ધ્યાનમાં રાખીને 'ગુજરાત સરકાર' પ્રવાસન વિભાગના નેજા હેઠળ કાર્યરત છે.

આ ઉપરાંત બાર જયોતિલિંગમાંનું એક એવું ગુજરાતમાં આવેલું સોમનાથ. પ્રાચીન સમયથી આજ દિન સુધી મંદિરનો વિકાસ થઈ જ રહ્યો છે. સ્વતંત્ર ભારત થતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નેજા હેઠળ સોમનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. આજે ગુજરાત સરકારે પર્યટન સ્થળ તરીકે માન્ય રાખ્યું છે અને તેમા પણ છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી ગુજરાતના રોમેરોમ ચેતનવંતા બની રહ્યા છે. ગુજરાતની પ્રજામા ચૈતન્યોનો પ્રાણ ફૂંકાયો છે એટલે જ નર્મદે ગાયું છે.

જય જય ગરવી ગુજરાત
ઉત્તરમા અંબામાતા ... પૂર્વમાં કાળિમાત છે,
દક્ષિણ દિશમાં કરની રક્ષા કુન્તેશ્વર મહાદેવને સોમનાથ,
ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેરા દેવ.

ગુજરાતમાં મંદિર ઉપરાંત ધર્મશાળાઓ ઠેર ઠેર પ્રસરેલી હતી અને વેપારીઓની અવર જવર માટે 'સરાઈઓ' પણ હતી. ગુજરાતના સુબા આઝમખાને ઈ.સ.૧૬૩૭માં અમદાવાદના ભડ્ગના અગ્નિખુણે બંધાયેલ વિશાળ મુસાફરખાનું ઈ.સ.૧૬૬૦ના દાયકામાં ગુજરાતની મુલાકાત લેનાર ફ્રેન્ચ ટુરીસ્ટ જન-દ-જોવેનોએ તે વિશે લખ્યું છે કે ...

"The Quervanseray in the medan, confliputs much to that place in Ahmedabad Its front is adoced with several lodges and balconys supported by pillor, and all these balcony's which are of stone, are delicately cut to let in the light. The entry is a large light square porch arched over like a dome, where you may find four gates, and see a great many balcony's : These gates open into the body of the buiding which is a square of the freestone two storeys high. and varmished over like marble, with chambers on all rides, where strangers may lodge."

::: શિલ્પ સ્થાપત્ય :

ગુજરાતમાં શિલ્પ સ્થાપત્યના નમૂના રૂપ વાવ, કૂવાઓ એ અદભુત સ્થાપત્યના નમૂના છે. ગુજરાતના ૭૦૦ માઈલ દરિયા કિનારે વેપાર વાણિજ્ય વિકસતા વેપારીઓ, વટેમાર્ગુઓ માટે વિસામો લેવા, ઢોરોને પાણી ઘાસચારોની સગવડ મળી રહે તે માટે વિશિષ્ટ પ્રકારની વાવો બંધાઈ છે. અડાલજની વાવ, રાણકીવાવ, ભમરિયો કુવો, મહેમદાવાદ, અડીકડીની વાવ વગેરે વાવો તેનું શિલ્પ સ્થાપત્ય ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

::: ધાર્મિક તીર્થધામો :

ગુજરાતમાં ધાર્મિક તીર્થધામો બહોળા પ્રમાણમાં આવેલા છે જેમાં શંકરાચાર્યની એક પીઠ દ્વારિકામાં છે જેમણે રોટીમાં રામને નીહાળયા એવા મહાન કર્મયોગી સંત જલારામબાપાની ભૂમિ પણ વીરપુરમાં છે. સંત આપા ગીગાની સત્તાધારમાં જગ્યા છે. બગદાણા બજરગદાસ બાપાનો આશ્રમ, ઉદવાડામાં પારસીઓનો પવિત્ર આતશ બહેરામ છે. મુસ્લિમોના સોલિયાની ઉનાવા (મીરાંદાતાર) સરખેજ શાહ આલમ

યા ગિરનારની પાડોશમાં જમીયલશા પીરની દરગાહો અને દાઉદી વોરાના હંસનીપીરના રોજા પણ ગુજરાતમાં છે. જૈનોનો તો તીર્થોરાજ પાલિતાણામાં છે. આ ઉપરાંત ડાકોર, શામળાજી, સોમનાથ, પાવાગઢ, અંબાજી, ચોટીલા, ગિરનાર વગેરે ગુજરાતના યાત્રાધામો છે.

::: ગુજરાતના મ્યુઝિયમ :

ગુજરાતમાં ઘણા મ્યુઝિયમો આવેલા છે. તેમાં કેટલાક નૃવંશવિધાને માટે પ્રખ્યાત છે. ગુજરાતના મ્યુઝિયમોમાં બરોડા મ્યુઝિયમ એન્ડ પિક્ચર ગેલેરી, રાજકોટનું વોટસન મ્યુઝિયમ, જામનગરનું લાખોટા મ્યુઝિયમ, પ્રભાસ પાટણનું મ્યુઝિયમ, જૂનાગઢનું દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ, ધરમપુરનું લેડી વિલ્સન મ્યુઝિયમ, સાપુતારાનું મ્યુઝિયમ ઉપરાંત અમદાવાદ અંત આવેલ કેલિકો મ્યુઝિયમ ઓફ ટેક્સટાઈલ્સ વગેરે ગુજરાતમાં આવેલા છે.

::: ગુજરાતના અભયારણ્યો :

ગુજરાત એ રંગબેરંગી ભૂમિ છે. જેમાં અભયારણ્યો આવેલા છે. કચ્છમાં ઘુડખરનું અભયારણ્ય છે તો ફલેમિંગો (સુરખાબ) પક્ષીઓ વસે છે. તે ફલેમિંગો સિટી દેશ વિદેશના સહેલાણીઓ માટે એક અનોખું આકર્ષણ રહ્યું છે. કચ્છના જંગલી ગઘેડા અને એશિયાભરના સિંહ ગુજરાતના ગીરના જંગલમાં જોવા મળે છે તો, ભાવનગરમાં કાળિયારનું અભયારણ્ય પણ આગવું આકર્ષણ ધરાવે છે.

::: ગુજરાત ઉદ્યોગ ટેકનોલોજી :

ગુજરાત ઔદ્યોગિક દ્રષ્ટિએ પણ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. કચ્છનું લિગ્નાઈટ અને બોકસાઈટ, મહેસાણાના વિસનગર તાલુકાના કંસારાકૂઈ ગામે છેક પાતાળમાંથી ખનીજ કોલસો મળે છે. કોયલીની રિક્કાઈનરી, પેટ્રોકેમીકલ્સ, ઈસરો, અટિરા જેવા નવા ઔદ્યોગિક મથકો આવેલા છે.

ગુજરાતમાં દેશ પ્રદેશના ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓ માટે એક આકર્ષણ પુરવાર થાય છે. જામનગર રિલાયન્સ પેટ્રોલિયમ તેમજ કોડીનારમાં સિમેન્ટ, ખાંડ ફેક્ટરી જોવાલાયક છે. કચ્છનો હસ્તકલા ઉદ્યોગ ભારત ભરમાં પણ વિખ્યાત છે. ભરતકામ, મોતીકામ, આભલા ભરત વગેરે હુન્નર ઉદ્યોગ લોકોની રોજગારીના સાધન સાથે કલાકારીગરીના ઉત્તમ નમૂનાઓ પુરા પાડી આંતરરાષ્ટ્રીય કલામાં સ્થાન મેળવ્યું છે.

::: ઉપસંહાર :

આમ, ૧લી મે ૧૯૬૦ના રોજ ગુજરાતની અલગ રાજ્ય તરીકે સ્થાપના થઈ ત્યાં સુધી માત્ર ગીરના સિંહના કારણે પ્રવાસીઓ ગુજરાતની ઉડતી મુલાકાતે આવતા હતા, પરંતુ ગુજરાત રાજ્યની અલગ સ્થાપના પછી ઐતિહાસિક વારસો જાળવી રાખવા અથાગ પ્રયત્નો થયા છે જેના માટે ૧૦મી મે, ૧૯૭૩થી એક અલગ વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેવી જ રીતે તા.૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૮થી ગુજરાત પ્રવાસન નિગમ લી.ને કાર્યાન્વિત કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં અનેક પ્રકારના ધાર્મિક તીર્થધામો, સ્મારકો, પુરાતત્વો, સ્થાપત્યો, શિલ્પ, મહત્વના નગરો, અભયારણ્યો, ગિરીમથકો વગેરે વિકસિત થયા છે અને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણથી ગુજરાતે મુઠી ઉંચેરું સ્થાન મેળવ્યું છે.

યા ગિરનારની પાડોશમાં જમીયલશા પીરની દરગાહો અને દાઉદી વોરાના હંસનીપીરના રોજા પણ ગુજરાતમાં છે. જૈનોનો તો તીર્થોરાજ પાલિતાણામાં છે. આ ઉપરાંત ડાકોર, શામળાજી, સોમનાથ, પાવાગઢ, અંબાજી, ચોટીલા, ગિરનાર વગેરે ગુજરાતના યાત્રાધામો છે.

∴ ગુજરાતના મ્યુઝિયમ :

ગુજરાતમાં ઘણા મ્યુઝિયમો આવેલા છે. તેમાં કેટલાક નૃવંશવિધાને માટે પ્રખ્યાત છે. ગુજરાતના મ્યુઝિયમોમાં બરોડા મ્યુઝિયમ એન્ડ પિકચર ગેલેરી, રાજકોટનું વોટસન મ્યુઝિયમ, જામનગરનું લાખોટા મ્યુઝિયમ, પ્રભાસ પાટણનું મ્યુઝિયમ, જૂનાગઢનું દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ, ધરમપુરનું લેડી વિલ્સન મ્યુઝિયમ, સાપુતારાનું મ્યુઝિયમ ઉપરાંત અમદાવાદ અંત આવેલ કેલિકો મ્યુઝિયમ ઓફ ટેક્સટાઈલ્સ વગેરે ગુજરાતમાં આવેલા છે.

∴ ગુજરાતના અભયારણ્યો :

ગુજરાત એ રંગબેરંગી ભૂમિ છે. જેમાં અભયારણ્યો આવેલા છે. કચ્છમાં ઘુડખરનું અભયારણ્ય છે તો ફલેમિંગો (સુરખાબ) પક્ષીઓ વસે છે. તે ફલેમિંગો સિટી દેશ વિદેશના સહેલાણીઓ માટે એક અનોખું આકર્ષણ રહ્યું છે. કચ્છના જંગલી ગધેડા અને એશિયાભરના સિંહ ગુજરાતના ગીરના જંગલમાં જોવા મળે છે તો, ભાવનગરમાં કાળિયારનું અભયારણ્ય પણ આગવું આકર્ષણ ધરાવે છે.

∴ ગુજરાત ઉદ્યોગ ટેકનોલોજી :

ગુજરાત ઔદ્યોગિક દ્રષ્ટિએ પણ આગવું સ્થાન ધરાવે છે. કચ્છનું લિગનાઈટ અને બોક્સાઈટ, મહેસાણાના વિસનગર તાલુકાના કંસારાકૂઈ ગામે છેક પાતાળમાંથી ખનીજ કોલસો મળે છે. કોયલીની રિફાઈનરી, પેટ્રોકેમીકલ્સ, ઈસરો, અટિરા જેવા નવા ઔદ્યોગિક મથકો આવેલા છે.

ગુજરાતમાં દેશ પ્રદેશના ઉદ્યોગપતિઓ અને વ્યાપારીઓ માટે એક આકર્ષણ પુરવાર થાય છે. જામનગર રિલાયન્સ પેટ્રોલિયમ તેમજ કોડીનારમાં સિમેન્ટ, ખાંડ ફેક્ટરી જોવાલાયક છે. કચ્છનો હસ્તકલા ઉદ્યોગ ભારત ભરમાં પણ વિખ્યાત છે. ભરતકામ, મોતીકામ, આભલા ભરત વગેરે હુન્નર ઉદ્યોગ લોકોની રોજગારીના સાધન સાથે કલાકારીગરીના ઉત્તમ નમૂનાઓ પુરા પાડી આંતરરાષ્ટ્રીય કલામાં સ્થાન મેળવ્યું છે.

∴ ઉપસંહાર :

આમ, ૧લી મે ૧૯૬૦ના રોજ ગુજરાતની અલગ રાજ્ય તરીકે સ્થાપના થઈ ત્યાં સુધી માત્ર ગીરના સિંહના કારણે પ્રવાસીઓ ગુજરાતની ઉડતી મુલાકાતે આવતા હતા, પરંતુ ગુજરાત રાજ્યની અલગ સ્થાપના પછી ઐતિહાસિક વારસો જાળવી રાખવા અથાગ પ્રયત્નો થયા છે જેના માટે ૧૦મી મે, ૧૯૭૩થી એક અલગ વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. તેવી જ રીતે તા. ૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૭૮થી ગુજરાત પ્રવાસન નિગમ લી.ને કાર્યાન્વિત કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં અનેક પ્રકારના ધાર્મિક તીર્થધામો, સ્મારકો, પુરાતત્વો, સ્થાપત્યો, શિલ્પ, મહત્વના નગરો, અભયારણ્યો, ગિરીમથકો વગેરે વિકસિત થયા છે અને ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિકોણથી ગુજરાતે મુઠી ઉચેરું સ્થાન મેળવ્યું છે.

::: સંદર્ભ ગ્રંથો :

- (૧) દેવલુક નંદલાલ બી. 'બૃહદ ગુજરાતની અસ્મિતા'—ભાવનગર ૧૯૭૦
- (૨) ઝોટે રત્નમણિરાવ ભીમરાવ 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'— અમદાવાદ, ૧૯૫૯
- (૩) શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર 'ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' અમદાવાદ—૧૯૬૪
- (૪) શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ — ભાગ ૧—૨, અમદાવાદ ૧૯૫૩'
- (૫) દેસાઈ ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ 'ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ' અમદાવાદ, ૧૮૯૮
- (૬) ઘારૈયા રમણભાઈ કકલભાઈ 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ', અમદાવાદ ૧૯૬૫
- (૭) James mill, 'The History of British India', London, 1820
- (૮) Edalji Dosabhai 'History of Gujarat'- Ahmedabad-1894
- (૯) Majumadar Ashokkumar. 'Chalukya of Gujarat'- Bombay-1956
- (૧૦) Tod James 'Travels in western India' London, 1839
- (૧૧) Wallace R.G. 'Memoirs of India'-London, 1824

વૈદિક સમયની નારી

– પ્રવીણભાઈ જી. પ્રજાપતિ

સંસારની સભ્યતાનું નિરીક્ષણ કરતા આપણને જાણવા મળે છે કે બધી જ સભ્યતાઓમાં ભારતીય આર્ય સભ્યતા સાર્વધિક પ્રાચીન છે. તેનું મૂળભૂત જીવનદર્શન અને માન્યતાઓનું વર્ણન આપણા ઋષિમુનિઓએ કર્યું છે. આજે પણ હિન્દુ સંસ્કૃતિને અપૂર્વ બળ અને પ્રેરણા આપે છે. છતાં પણ વિભિન્ન પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા સમયે આર્ય સભ્યતાના સિદ્ધાન્તોમાં વિદ્વાન ધર્મ પ્રણેતાઓએ દેશકાળ અનુસાર કેટલાક પરિવર્તનો પણ કર્યા છે. પરંતુ આર્ય સંસ્કૃતિના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તમાં કેટલીક વિશેષતાઓ એવી છે કે જે આજે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિને અન્ય બધી જ સંસ્કૃતિઓથી અલગ અને વિશેષ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન પ્રદાન કરે છે.

આવી મહાન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીન સમયથી નારીનું મહત્વપૂર્ણ યોગદાન રહ્યું છે. કૌટુંબિક આદર્શો-સામાજિક જીવન-રાજનેતિક સંગઠનો અને પુરુષની આત્મશક્તિને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવામાં સ્ત્રીએ પોતાના વિવિધ રૂપોમાં ત્યાગ અને તપસ્યાના જે ઉદાહરણ જુદા જુદા સમયે પ્રસ્તુત કર્યા છે. જે ભારતીય સ્કૃતિની ગરીમામાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આથી કોઈ પણ સમાજના સાંસ્કૃતિક વિકાસનો માપદંડ નારીની મર્યાદા જ છે. ભગવાન મનુએ કહ્યું છે કે [યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યતે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ । નારી પ્રતિષ્ઠાના માપદંડનું આ એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. આ જ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નારીને ભરપૂર પ્રતિષ્ઠા અને મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

- વૈદિક સમયમાં નારીનો ધાર્મિક અધિકાર :-

વૈદિક યુગમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની જેમ જ બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં અને રીતિ રીવાજોમાં ભાગ લઈ શકતી હતી. ઘણી બધી સ્ત્રીઓ વૈદિક યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન જાતે જ કરતી હતી. ઋગ્વેદમાં એક જગ્યાએ એક કન્યાનું વર્ણન આવે છે. જે સ્નાન કરીને સોમરસ લઈને ઘરે આવે છે અને સીધી જ હવનમાં ઈન્દ્રને આ રસ પ્રદાન કરે છે.¹ બીજી એક જગ્યાએ વિશ્વવારા નામની કન્યા સવારે ઉઠીને જાતે જ યજ્ઞ કરતી જોવા મળે છે.² આમ સ્ત્રીઓ માટે યજ્ઞ વગેરે કાર્યોમાં કોઈપણ પ્રકારનો નિષેધ ન હતો. ઉપનયન સંસ્કારનો અધિકાર હોવાથી સ્ત્રીઓ સવાર સાંજ પુરુષોની જેમ જ સંધ્યો પાસના પણ કરતી હતી. રામાયણમાં સીતાને આ ધાર્મિક કર્તવ્ય પૂર્ણ કરતી બતાવવામાં આવી છે.³

વૈદિક સમયમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું વધારે મહત્વ હોવાથી નારી ને ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં સહાયક માનવામાં આવતી હતી. તેમજ ધાર્મિક રીત રીવાજ અને સંસ્કારોમાં નારીની હાજરી અનિવાર્ય માનવામાં આવતી હતી. વૈદિક યુગમાં પત્ની પિનાના પુરુષને અપૂર્ણ ગણવામાં આવતો હતો.⁴ એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે પત્નીરહિત પુરુષના હૃદયને દેવતાઓ સ્વીકારતા નહીં. તેમજ પતિ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞ કરીને એકલો સ્વર્ગમાં જઈ શકતો નહીં માટે તેણે યજ્ઞમાં પત્નીને સાથે રાખવી પડતી.⁵ આમ ધાર્મિક કાર્યોમાં જેટલું મહત્વપતિનું હતું તેટલું જ મહત્વ પત્નીનું પણ હતું.

સામાન્ય રીતે પતિ પત્ની સાથે રહીને યજ્ઞ કરતા હતા. એવા કેટલાક ઉદાહરણો છે. જેમાં પતિ પત્ની સંયુક્ત રીતે દેવતાઓની સ્તુતિ કરતા જોવા મળે છે.⁶ સામાજિક અને ધાર્મિક

સ્ત્રીને યજ્ઞમાં નિમંત્રિત કરવાનો ઉલ્લેખ છે.^૬ યજુર્વેદમાં પતિએ પત્નીની સાથે યજ્ઞ કરવા પ્રતિપાદન કરેલ છે. યજ્ઞભૂમિમાં પતિનો સ્વતંત્ર અધિકાર હતો.^૭ પત્ની દ્વારા યજ્ઞની અનેક ક્રિયાઓ કરાવામાં આવતી હતી. ૧૦ વૈદિક યુગના આરંભમાં સામગાનનું કાર્ય પણ પત્ની જ કરતી હતી.^{૧૧} પરંતુ પાછળથી આ કાર્ય ઉદ્ગાતાઓને સોંપવામાં આવ્યું.

આમ વૈદિક યુગમાં નારીનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. પત્ની પિના યજ્ઞ અધુરો માનવામાં આવતો પત્ની પિનાનો વ્યક્તિત્વ યજ્ઞ કરી શકતો નથી. માટે ભગવાન શ્રી રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતી વખતે સીતાની સુવર્ણની પ્રતિમા મુકી હતી.^{૧૨}

- વૈદિક સમયમાં નારીનો સમ્પતિમાં અધિકાર :-

વૈદિક કાળમાં પત્નીની સામાજિક સ્થિતિ ખુબ જ ઉન્નત હતી. પતિ પત્ની સંયુક્ત રૂપથી કૌટુંબિક સમ્પતિના અધિકારી હતા. કેટલીક સંહિતાઓમાં પત્નીને ઘરની વસ્તુઓની સ્વામિની કહી છે.^{૧૩} કેટલાક સ્થળો પર તો સ્પષ્ટ રીતે વિધવા સ્ત્રીને ધન આપવાની વાત કરવામાં આવી છે.^{૧૪} નારી પોતાની સમ્પતિમાંથી બ્રાહ્મણોને દાન પણ કરી શકતી હતી.^{૧૫} પરંતુ વૈદિક યુગના અન્તમાં હિન્દુ નારીના ધનના કેટલાક અધિકારો લુપ્ત થવા લાગ્યા.

- શિક્ષણમાં નારીનું યોગદાન :-

ઋગ્વેદ એ સંસારનો સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથના અનુશીલનથી એ જાણવા મળે છે. કે વૈદિક કાળમાં સ્ત્રીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે સ્વતંત્ર હતી. તે વેદાધ્યયન કરી શકતી તથા કવિતા વગેરેની રચના કરી શકતી. ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોમાં સત્યાવીશ બ્રહ્મવાદિની સ્ત્રીઓનો નામોલ્લેખ છે. જેમ કે પોતાના ગ્રંથ બૃહદ્દેવતામાં મન્ત્રદ્રષ્ટા નારીઓનો નામોલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૬} ઋગ્વેદના અનેક સુકતોની ઋષિકાઓ સ્ત્રીઓ છે. દા.ત. સૂર્યા નામની ઋષિકાએ ઋગ્વેદના દશમા મંડલના ૮૫માં સુકતનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. ઇન્દ્રાણીએ ઋગ્વેદમાં દસમા મંડલના ૧૪૫ સુકતનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. લોપામુદ્રાએ પોતાના પતિ અગસ્ત્યની સાથે સૂકતના દર્શન કર્યા. તે ઉપરાંત રોમશા ઋગ્વેદના ૧/૨૭/૭ મંત્રની, વિશ્વવારા ૫/૨૮ મંત્રની, શયી ૧૦/૧૫૮ મંત્રની અને અપાલા ૮/૫૮ મંત્રની ઋષિકા છે. આ સિવાય ઉષા, અદિતિ, વિશ્વલા, સિકતા-સર્પરાજી, મમતા, ચમી, ઉવર્ષા, શ્રદ્ધા વગેરે નારીઓએ પણ જ્ઞાન સાધનાના ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

સાંખ્યજ્ઞાનના પ્રવર્તક કપિલમુનિની માતા દેવહૂતિએ પોતાના પુત્ર કપિલમુનિ પાસેથી અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવ્યું હતું. અને તેમનો આશ્રય લઈને મોક્ષ મેળવ્યો.^{૧૭} આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપનિષદ્ કાળમાં પણ સ્ત્રીઓ માટે મોક્ષના દ્વાર ખુલ્લા હતા. સ્ત્રીઓ આત્મસાક્ષાત્કાર માટે કેટલી ઉત્કંઠિત રહેતી તેનું પ્રમાણ મૈત્રેયીની આત્મજ્ઞાનની જીજ્ઞાસા છે. આત્મતત્વના જ્ઞાનની સામે મૈત્રેયીએ પોતાના પતિ યાજ્ઞવલ્ક્યની સમ્પતિને તુચ્છ માની છે. મૈત્રેયીની આવી પ્રબળ જીજ્ઞાસાને જોઈને તે યુગના સર્વોચ્ચ તત્વજ્ઞાની યાજ્ઞવલ્ક્ય આદર સાથે મૈત્રેયીની સમસ્ત તત્વજ્ઞાનની વ્યાખ્યા સંભળાવવા તૈયાર થઈ ગયા.^{૧૮} આનાથી આપણને જાણવા મળે છે કે મૈત્રેયીની વિદ્યા ગ્રહણ કરવાની શક્તિ કેટલી પ્રબળ હતી. આ જ રીતે મહાભારત યુગની સુલભા તથા રામાયણ કાળની આત્રેયી પોત પોતાના યુગમાં અધ્યાત્મ સાધનામાં વિખ્યાત થઈ. રાજા જનકની દાર્શનિક સભામાં ગાર્ગીએ યાજ્ઞવલ્ક્યની સામે પ્રશ્નો પૂછીને મોટા મોટા વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરી દીધા હતા. આમ નારીઓએ સ્વતંત્ર રૂપથી અધ્યાત્મ સાધનામાં સફળતા મેળવી હતી.

- રાજનીતિમાં નારીઓનું યોગદાન :-

ભારતીય નારીએ જીવનની કઠિન પરિસ્થિતિઓમાં પણ પોતાના સાહસ અને શૌર્યનો પરિચય સમયસર આપ્યો છે. જેને ભારતનો ઇતિહાસ ક્યારેય નહીં ભુલી શકે. યુદ્ધમાં હારીને ઘરે પાછા આવેલા પતિને માટે દુર્ગના ફાટક બંધ કરાવવાવાળી ભારતીય વીરાંગના જ હોઈ શકે. તેમજ સંકટમાં પડેલા પતિને ચતુરાઈથી મુક્ત કરાવવાની તાકાત ભારતીય નારીમાં જોવા મળે છે. વેદિક યુગમાં નારીઓનું રાજનીતિ વિષયક યોગદાનનું કોઈ વિશેષ પ્રમાણ મળતુ નથી. પરંતુ થોડા ઘણા ઉદાહરણો એવા મળે છે કે જેમાં વેદિકયુગ સુધીની રાજનીતિમાં નારીઓના કલા કૌશલ્યનો પરિચય મળે છે.

ઋગ્વેદમાં એક એવો ઉલ્લેખ મળે છે કે જેમાં નારી સેના તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. નમુચિ નામના અનાર્ય રાજાએ ઇન્દ્રની સામે યુદ્ધ કરવા માટે નારીઓને શસ્ત્ર ધારણ કરાવ્યા હતા.¹⁹ આ પ્રસંગથી જાણવા મળે છે કે વેદિક યુગમાં અનાર્ય રાજ્યોમાં નારીઓની પણ સેનામાં ભરતી કરવામાં આવતી હતી. ઇન્દ્રએ નારીસેનાને અબળાસેનાની સંજ્ઞા આપી છે.²⁰ સ્ત્રીઓને અસ્ત્ર શસ્ત્ર સમ્બન્ધી તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. તથા આવશ્યકતા અનુસાર પોતાના એ જ્ઞાનનો પ્રયોગ પણ કરવામાં આવતો હતો ક્યારેક સ્ત્રીઓ પુરુષોની સાથે યુદ્ધમાં પણ જોડાતી હતી.

ઋગ્વેદમાં અગસ્ત્યના પુરોહિત ખેલઋષિની પત્ની વિશ્વલા પોતાના પતિ સાથે યુદ્ધમાં જાય છે. ત્યાં તેની એક જાંઘ તુટી જાય છે. જેને અશ્વિની કુમારો ઠીક કરે છે. તેવું વર્ણન મળે છે.²¹ મુદ્ગલાની નામની સ્ત્રીએ પોતાના શત્રુઓ સામે લડીને તેમની એક હજાર ગાયો જીતી લીધી હતી.²² વૃત્રાસુરની માતા દનું પોતાના પુત્રની સાથે યુદ્ધમાં ગઈ હતી. અને ઇન્દ્રએ તેને મારી હતી. દેવાસુર સંગ્રામમાં ઇન્દ્રની સહાયતા માટે યુદ્ધ કરતી વખતે દશરથને પણ કૈકેયીએ સહાયતા કરી હતી.

આમ ભારતીય રાજનીતિનો ઇતિહાસ વીરાંગનાઓની અમર કહાનીઓથી ઓતપ્રોત છે. સ્ત્રીઓના મર્યાદાશીલ, કર્તવ્યનિષ્ઠ, ન્યાયપ્રિય, ઓજસ્વી, તેજસ્વી અને શૌર્યપૂર્ણ જીવન ચરિત્રો પર ભારતીય સંસ્કૃતિને સદા ગૌરવ છે. સ્ત્રીઓએ માતા, બહેન કે પત્નીના સ્વરૂપમાં પુરુષોના હૃદયને શૌર્યથી ભરી દીધા છે.

વેદિક સાહિત્યનું અધ્યયન કરતા જાણવા મળે છે કે પ્રાચીન ભારતીય નારીના બધા સ્વરૂપોમાં એક સાત્વિકતા હતી. એક સૌમ્યતા હતી. એક દિવ્યતા હતી. જે સમાજના મોટાભાગને વિભુષિત કરતી હતી. પરંતુ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે આજની કૃત્રિમ સભ્યતાએ નારીના આ તપશીલ સ્વભાવને માયામોહિત કરીને ખરાબ રીતે છીનવી લીધો છે. અથવા તો નારીએ સંસારના બાહ્ય આકર્ષણોથી પ્રભાવિત થઈ પોતાની જાતને ખોઈ દીધી છે. આમ તો ભારતીય સમાજમાં નારીના વિષયમાં મહારાજ મનુએ કહ્યું છે કે,

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યતે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યતે સર્વાસ્ત્રાફલાઃ ક્રિયા ॥

આમ આજની નારી શિક્ષણના સર્વોચ્ચ ક્ષેત્રોમાં અધ્યયન કરી રહી છે. તે વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં કાર્ય કરી રહી છે. તો વળી સેનામાં ભરતી થવા માટે તે સૈન્ય શિક્ષણ પણ મેળવે છે. અધ્યાપિકા, રાજકીય કર્મચારી, વ્યાપારથી લઈને સંસદીયક્ષેત્ર સુધી નારીએ પોતાનું સ્થાન

પણ પોતાનામાં છે. છતાં પણ દુઃખની વાત એ છે કે આધુનિક નારી બાળવિવાહ, દહેજપ્રથા, અસમાનતા, ભુણહત્યા, ફિલ્મોમાં નારીનું અંગ પ્રદર્શન વગેરેને રોકી શકી નથી અથવા આ બધાથી તે બચી શકી નથી.

આમ છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સીતાનું શીલ, દ્રૌપદીની ત્યાગભાવના, ઉર્મિલાનો ત્યાગ, ગાંધારીનું નેત્રદાન દ્વારા અમર બલીદાન, સતી સાપિત્રીની અણનમ તપસ્યા, અનસુયાની શક્તિ, ગાર્ગીની પિદ્ધતા, સુલોચનાનું લોચનદાન અને અરુંધતીની સેવાપરાયણતા આજે પણ અનન્ય આદર્શ ગણાય છે.

પાદટીપ

- (૧) કન્યા વારયાવતી સોમપયિ સ્ત્રુતા વિદ્વત િ
અસ્તં ભરન્ત્યં બ્રવીદિન્દ્રાય સુનવૈ ત્વા ા ઋગ્વેદ ૮/૧૧/૧
- (૨) ઋગ્વેદ ૫/૨૮/૧
- (૩) રામાયણ ૨/૮૭/૧૯
- (૪) તસ્માત્પુરુષો જાયાં બિત્વા કૃત્સ્નતરમિવાત્માનં મન્યતે િ એતરે બ્રાહ્મણ ૧/૨/૫
- (૫) અપજ્ઞીયો વૈષ નોડપત્નીકઃ િ શતપથ બ્રાહ્મણ ૫/૧/૬/૧૦
- (૬) શતપથ બ્રાહ્મણ-૫/૨/૧/૮
- (૭) ઋગ્વેદ-૨/૩૬/૧
- (૮) શતપથ બ્રહ્મણ- ૨/૫/૧/૧૧
- (૯) શતપથ બ્રહ્મણ- ૧૦/૨/૩/૧, ૧૪/૨/૧/૩૫
- (૧૦) શતપથ બ્રહ્મણ- ૧/૯/૨/૧, ૧/૯/૨/૫-૨૧-૨૪
- (૧૧) પત્ની કમૈવ ઇત્દત્ત કૃર્વન્તિ યદુદગાતારઃ િ શતપથ બ્રહ્મણ ૧૪/૩/૧/૩૫
- (૧૨) ગોભિલ સ્મૃતિ ૩/૪૦
- (૧૩) તૈત્તિરીય સંહિતા ૬/૨/૧/૧, કાઠક સંહિતા ૨૪/૮, મૈત્રાયણી સંહિતા ૩/૭/૯
- (૧૪) ઇયં નારી પતિલોકં વૃણાના નિપદ્યત ઉપ ત્વ મર્ત્ય પ્રેતમ િ
દ્યમ્પુરાણમનુપાલયન્તી તસ્યૈ પ્રજાં દ્રવિણં ચેહિ દ્યોહિ ા અથર્વવેદ ૧૮/૩૧ તૈત્તિરીય
આરણ્યક ૬/૩/૧
- (૧૫) ઋગ્વેદ - ૧૦/૮૫/૨૯
- (૧૬) બૃહદેવતા - શૌનક - પૃ ૫૩-૫૪ ઋગ્વેદ પર ભાષ્ય
- (૧૭) ભાગવતપુરાણ - ૩/૩૩/૩૦
- (૧૮) બૃહદારણ્યક ઉપનિષ્દ- ૪/૫/૫
- (૧૯) ઋગ્વેદ - ૫/૩૦/૯
- (૨૦) ઋગ્વેદ - ૫/૩૦/૯
- (૨૧) ઋગ્વેદ - ૧/૧૧૨/૧૦, ૧/૧૧૮/૮
- (૨૨) ઋગ્વેદ - ૧૦/૧૦૨/૨
- (૨૩) મનુષ્મૃતિ - ૩/૫૬

संदर्भग्रन्थ सूचि

- (१) अथर्ववेद :- संपा, श्रीपाद दामोदर सातवलेकर
स्वाध्याय मंडल द्वितीय संस्करण,
पारडी सूरत।
- (२) ऐतरेय ब्राह्मण :- सायण भाष्य, आनन्दाश्रम मुद्रणालय, पूना
- (३) ऋग्वेद :- संपा, श्रीपाद दामोदर सातवलेकर
स्वाध्याय मंडल द्वितीय संस्करण,
पारडी सूरत।
द्वितीय संस्करण
- (४) काठक संहिता :- संपा, श्रीपाद दामोदर सातवलेकर
स्वाध्याय मंडल द्वितीय संस्करण,
पारडी सूरत।
द्वितीय संस्करण
- (५) गोभिलस्मृति :- स्मृतिनां समुच्चयः आप्टे एच आनन्दाश्रम १९०५
- (६) तैत्तरीय संहिता :- सायण भाष्य, आनन्दाश्रम संस्कृत सीरीज, पूना
- (७) बृहदारण्यक उपनिषद :- निर्णय सागर, प्रेस, बम्बई
- (८) बृहदेवता :- शौनक, संपा, अनु. रामकुमार राय, चौखम्भा संस्कृत
संस्थान, वाराणसी, द्वितीय संस्करण-१९८६
- (९) भागवत पुराण:-निर्णय सागर प्रेस बम्बई
- (१०) मनुस्मृति :- निर्णय सागर प्रेस बम्बई
- (११) मैत्रायणि संहिता:- स्वाध्याय मंडल, पारडी, सुरत
- (१२) शतपथ ब्राह्मण :- अच्युत ग्रंथमाला, वाराणसी
- (१३) वाल्मीकि रामायण:- गीताप्रेस, गोरखपुर, सर्वत २०१७

ગ્લોબલ વોર્મિંગ : એક સમસ્યા – એક પડકાર

— પ્રા. ડૉ. દધીચિ દેવપ્રસાદ જોશી (M.Com., Ph.D.)

પી.ડી.પંડયા મહિલા કોમર્સ કોલેજ, ઘોડાસર, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત થતાં જ હું અને તમે ‘પર્યાવરણ’ વિષયથી પરીચિત થઈએ છીએ અને ત્યારથી જ ‘પર્યાવરણ’ શબ્દનો અર્થ સ્પષ્ટ બનતો જાય છે. સામાન્ય શબ્દોમાં દર્શાવવું હોય તો કહી શકાય કે, પર્યાવરણ એટલે આપણી ચોતરફ વ્યાપ્ત હવા, પાણી, વનસ્પતી, જંગલો, પહાડો અને દરેક પ્રકારની કુદરતી સંસાધન કે જે માનવ જીવનને પોષે છે તે સમસ્ત એટલે પર્યાવરણ. જેના વિના માનવ જીવન સંભવિત જ નથી. માણસ પોતાના અસ્તિત્વ માટે સંપૂર્ણપણે પર્યાવરણ પર નિર્ભર છે. આ પ્રાથમિક પાઠ આપણે સહુ બાળપણથી જ જાણીએ અને સમજીએ છીએ. પણ તેમ છતાં મનુષ્ય આ પર્યાવરણને નુકસાન પહોંચાડી પોતાનો જ વિનાશ નોતરી રહ્યો છે એ પણ એટલું જ સત્ય છે.

માનવ સર્જીત ઔદ્યોગિક વિકાસની સાથે તેણે ‘પ્રદુષણ’ જેવા વિઘાતક અને વિનાશક તત્વનું પણ સર્જન કર્યું છે કે જે પર્યાવરણને અતિશય નુકસાન કરી રહ્યું છે. માણસ કદાચ એ ભુલી ગયો છે કે, પર્યાવરણના નાશ દ્વારા એ પોતાની જ ઘોર ખોટી રહ્યો છે. પ્રદુષણ એ વાતાવરણમાં ફેલાતું એવું તત્વ છે કે જે સમગ્ર વાતાવરણમાં અસ્થિરતા, મંદવાડ કે અવ્યવસ્થા ફેલાવે છે જે સીધી જ ઈકો સિસ્ટમને અસર કરે છે. પ્રદુષણ એ રાસાયણિક પદાર્થ, ઘોંઘાટ, ગરમી કે પ્રકાશ જેવી ઊર્જા વગેરે સ્વરૂપે હોઈ શકે છે. જ્યારે આ પ્રકારના તત્વો તેની નિયત મર્યાદા કરતાં વધી જાય ત્યારે તે પ્રદુષણ બને છે. પથ્થર યુગમાં માણસે પ્રથમ વખત જ્યારે અગ્નિ પ્રગટાવ્યો ત્યારથી જ તે પર્યાવરણને અસર કરી રહ્યો છે. પ્રાચીન સમયમાં મેસોપોટેમિયા, ઈજિપ્ત, ભારત, ચીન, પર્સીયા, ગ્રીસ અને રોમ જેવી આધુનિક સંસ્કૃતિઓ દ્વારા લોહયુગમાં ધાતુ ગળતરના ઉત્પાદન કરવાની સાથે જ પ્રદુષણમાં વધારો થવા લાગ્યો હતો. ધીમે ધીમે વધી રહેલી વસ્તી અને ઉદ્યોગોના ફેલાવાના કારણે તેની આજુબાજુ વિકસી રહેલી સંસ્કૃતિઓ પર તેની ઘણી મોટી અસર પડી.

પ્રદુષણ: પરિચય

પ્રદુષણ અંગે સૌપ્રથમ ગ્રંથ ‘એરેબિક મેડિકલ ટ્રીટીસ’ (ARABIC MEDICAL TREATISES) લગભગ ૮ મી થી ૧૩મી સદી દરમિયાન તે સમયના ડોક્ટરોએ લખ્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે. આ ગ્રંથમાં પ્રદુષણના વિવિધ વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યા હતા જેમકે, હવામાં દુષિતતા (AIR CONTAMINATION), પાણીમાં દુષિતતા (WATER CONTAMINATION), જમીનમાં દુષિતતા (SOIL CONTAMINATION), સોલિડ વેસ્ટ (SOLID WASTE), પર્યાવરણીય આકારણી (ENVIRONMENTAL ASSESSMENTS) વગેરેની સમીક્ષા કરવામાં આવી હતી. ઈંગ્લેન્ડના કિંગ એડવર્ડ પહેલાએ લંડનમાં ૧૨૭૨માં દરિયાઈ કોલસાના દહનને કારણે ફેલાતા ધુમાડાને કારણે આ પ્રકારના કોલસાનું દહન કરવા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૫૮માં લંડનની પ્રખ્યાત નદી થેમ્સમાં ગ્રેટ સ્ટિંક (GREAT STINK) ની સમસ્યા પાણીના પ્રદુષણને કારણે ઉભી થઈ હતી, જેને કારણે લંડન ગટર વ્યવસ્થાનું બાંધકામ શરૂ કરવું પડ્યું હતું. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ બાદ વધુને વધુ ફેક્ટરીઓ ઉભી થઈ કે જેમાં કોલસા અને અન્ય અશ્મીજન્ય બળતણોનો ઉપયોગ વધવાને પરીણામે વાયુ પ્રદુષણનું

ફેલાઈ. જેની લોકોને ભયાનક અસરો સમજાઈ હતી. આ બાદ લંડનમાં ૧૯૫૨માં બનેલી આપત્તિ ગ્રેટ સ્મોગ (GREAT SMOG) ને કારણે ઓછામાં ઓછા ૮૦૦૦ લોકોનું મૃત્યુ થતાં પર્યાવરણને લગતા મોટા કાયદાઓ ઘડાયા જેમકે ૧૯૫૬નો હવા શુદ્ધિકરણનો કાયદો (CLEAN AIR), અવાજ નિયંત્રણનો કાયદો (NOISE CONTROL ACT), શુદ્ધ પાણી કાયદો (CLEAN WATER ACT), રાષ્ટ્રીય પર્યાવરણ પોલીસી કાયદો (NATIONAL ENVIRONMENTAL POLICY ACT) વગેરે પસાર કરી પ્રદુષણ તરફ લોકોનું ધ્યાન દોર્યું હતું. રીચેલ કાર્સનની સાઈલન્ટ સ્પ્રિંગ (SILENT SPRING) પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં જ વિશ્વના વિકસિત દેશોએ ડીડીટી (DDT)ના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ ફરમાવી દીધો.

પરમાણુ વિજ્ઞાનના વિકાસની સાથો સાથ કિરણોત્સર્ગી દુષિતતા (RADIOACTIVE CONTAMINATION) નો ખ્યાલ પણ વિકસ્યો. દુનિયા હવે સમજવા લાગી હતી કે આ કિરણોત્સર્ગી કિરણો હજારો વર્ષો સુધી કઈ રીતે તેની પ્રાણઘાતક અસર કરે છે. વર્લ્ડવોચ ઈન્સ્ટીટ્યુટ (WORLDWATCH INSTITUTE) દ્વારા લેક કરાચેય (LAKE KARACHAY)ને વિશ્વનું સૌથી પ્રદુષિત સ્થળ જાહેર કરવામાં આવ્યું. તેમ છતાં વૈશ્વિક દેશોએ પરમાણુ શસ્ત્રોનું પરિક્ષણ કરવાનું શરૂ જ રાખ્યું. કિરણોત્સર્ગ (RADIOACTIVITY) પરમાણુ ઊર્જા (NUCLEAR POWER) સાથે સંકળાયેલું છે. કિરણોત્સર્ગની માનવ આરોગ્યને થતી અસરની ગંભીરતાને ધ્યાનમાં લઈ આ પ્રકારના પ્રયોગો પર પ્રતિબંધ મુકવામાં આવ્યો. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે બ્રિટની (BRITANNY) ના દરિયાકિનારે ૧૯૭૮માં અમોકો કાડીઝ (AMOCO CADIZ) ઓઈલ ટેન્કર ભાંગી જવા જેવી અને ૧૯૮૪માં ભોપાલ દુર્ઘટના (BHOPAL DISASTER) જેવી ઘટનાઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. હાલમાં જે પ્રદુષણ ફેલાઈ રહ્યું છે તેમાં સતત વધી રહેલું ઓર્ગેનીક પ્રદુષણ (PERSISTENT ORGANIC POLLUTANT) મુખ્ય છે. વૈશ્વિક પ્રદુષણના મળી રહેલા પુરાવા અને લોકોને આપવામાં આવતી માહિતિને કારણે પર્યાવરણવાદ (ENVIRONMENTALISM) અને પર્યાવરણ ચુંબેશો (ENVIRONMENTAL MOVEMENT) શરૂ થઈ છે કે જે માણસને ‘પર્યાવરણ બચાવ’ અને ‘પર્યાવરણ સંરક્ષણ’ તરફ લઈ જવા ફરજ પાડી શકે.

પ્રદુષણના પ્રકારો

પ્રદુષણના મહત્વના પ્રકારો નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય:

- ❖ વાયુ પ્રદુષણ: જે વાહનો દ્વારા, ઉદ્યોગ-ફેક્ટરીઓ દ્વારા ફેલાય છે. વાયુ પ્રદુષણમાં જે ગેસ હોય છે તેમાં કાર્બન મોનોક્સાઈડ, સલ્ફર ડાયોક્સાઈડ, ક્લોરોફ્લ્યુરોકાર્બન, સીએફ્સી અને નાઈટ્રોજન મોનોક્સાઈડ હોય છે. સૂર્યપ્રકાશમાં હાઈડ્રોકાર્બન અને નાઈટ્રોજન ઓક્સાઈડ ભળે છે ત્યારે ફોટો કેમિકલ ઓઝોન અને ધુમ્મસ સર્જાય છે.
- ❖ પાણી પ્રદુષણ: ઉદ્યોગ-ફેક્ટરીઓ દ્વારા નદી-નાળા-દરિયામાં ફેંકાતા દુષિત અને કેમિકલ યુક્ત પાણીને કારણે ફેલાય છે. આ પ્રકારનું પાણી ભૂગર્ભ જળને પણ પ્રદુષિત કરે છે.
- ❖ જમીન બગાડ: ઉદ્યોગ-ફેક્ટરી દ્વારા હાઈડ્રોકાર્બન, ભારે ધાતુઓ, હર્બિસાઈડ, જંતુનાશક દવાઓ વગેરે છોડવામાં આવે તેને પરિણામે જમીન બગાડ થાય છે.
- ❖ કિરણોત્સર્ગી પ્રદુષણ: અણુ ભૌતિકશાસ્ત્રના વિકાસ સાથે પરમાણુ ઊર્જા ઉત્પાદન તથા પરમાણુ શસ્ત્રોનું ઉત્પાદન-સંશોધન કરવાથી આ પ્રકારનું પ્રદુષણ ફેલાય છે.
- ❖ અવાજનું પ્રદુષણ: મોટાભાગે રસ્તા પરના ટ્રાફિક, એરક્રાફ્ટનો અવાજ, ફેક્ટરીનો અવાજ અને વધુ ક્ષમતાના સોનાર (SONAR) તરંગોના કારણે ફેલાય છે.

- ❖ પ્રકાશનું પ્રદુષણ: વધુ પડતા પ્રકાશ અને ખગોળશાસ્ત્રની કેટલીક બાબતોને કારણે આ પ્રદુષણ ફેલાય છે.
- ❖ દશ્યનું પ્રદુષણ: અગાસી પરથી પસાર થતી પાવરલાઈન, રસ્તાઓ, બીલબોર્ડ, લેન્ડફોર્મ, ખાણકામ વગેરેના કારણે ફેલાય છે.
- ❖ થર્મલ પ્રદુષણ: કુદરતી પાણીમાં માનવીય પ્રભાવને કારણે તાપમાનમાં ફેરફાર થાય છે જેમકે પાવર પ્લાન્ટમાં ઠંડક માટે પાણીનો વપરાશ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ પ્રકારનું પ્રદુષણ ફેલાય છે.

બ્લેકસ્મિથ ઈન્સ્ટીટ્યુટ (**BLACKSMITH INSTITUTE**) દ્વારા દર વર્ષે વિશ્વના સૌથી વધુ પ્રદુષિત દેશોના નામની યાદી જાહેર કરવામાં આવે છે જે મુજબ વર્ષ ૨૦૦૭ની ટોપ ટેન યાદીમાં ઐઝરબૈજાન, ચીન, ભારત, પેરુ, રશિયા, યુક્રેન અને ઝાંબિયાનો સમાવેશ થતો હતો.

ભારતીય પર્યાવરણ: વિહંગાવલોકન

ઋતુ પરિવર્તન અને ખાદ્ય અન્ન સુરક્ષા વિષય પર યોજાયેલ પરિસંવાદમાં રાષ્ટ્રિય એકતા પરિષદના કન્વીનરશ્રી રણસિંઘ પરમારે રજૂ કરેલ ચિતાર મુજબ.....

વિશ્વના ૮ ટકા જેટલી વનસ્પતી અને વન્યજીવ સૃષ્ટિની જાતો માત્ર ભારતમાં છે એટલે કે, લગભગ ૪૫,૫૦૦ જાતની વનસ્પતીઓ અને ૯૧,૦૦૦ જેટલી વન્યજીવ સૃષ્ટિઓની સંપત્તિ ભારત પાસે છે. પરંતુ જળ અને વાયુ સંકટના કારણે લગભગ ૪,૫૦૦ જેટલી વનસ્પતિની જાતો અને ૧૦,૦૦૦ જેટલા વન્યજીવ સૃષ્ટિની જાતો લુપ્ત થવાના આરે છે. દેશના ગ્રામિણ જિલ્લાઓમાં મોટાભાગના સ્થળોએ જળના સ્ત્રોતનું પુનઃસંભરણ ગંભીર સમસ્યા બની છે. ધરતીમાંથી ઉપલબ્ધ જળમાંથી વધુમાં વધુ ૭૦ ટકા જથ્થો ખેંચી શકાય પરંતુ આજે ૯૦ ટકા જથ્થો ખેંચવામાં આવ્યો છે. નેશનલ રીમોટ સેન્સીંગ એજન્સીના સર્વેક્ષણ મુજબ ૧.૬૬ ટકા ગાઢ જંગલો રહ્યા છે. ભારતીય પર્યાવરણ અને વન મંત્રાલયના ૨૦૦૮ના વર્ષના આંકડાઓ મુજબ ૧૯૮૦ થી ૨૦૦૮ સુધીના સમયગાળામાં ૧૧ લાખ હેક્ટર જંગલોની જમીન ઉત્પન્ન અને ઔદ્યોગિક હેતુઓ માટે તબદીલ થઈ ગઈ છે. ૪૫ ટકા જંગલોની જમીન વેરાન બની ગઈ છે. પાછલા ૨૦ વર્ષોમાં મેદાની વિસ્તારોમાં પણ અનિયંત્રિત ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણ થઈ ગયું છે. ખેડુતો અને ખેત મજૂરોની ૧૧ લાખ એકર જમીન ઔદ્યોગિકરણ માટે સંપાદન થઈ છે. ઔદ્યોગિકરણને જ વિકાસ તરીકે મહત્વ આપવાના પરિણામે કાર્બન ઉત્સર્જન ૩.૫ ટકા થયું છે. વિશ્વમાં ભારત કાર્બન ઉત્સર્જન ક્ષેત્રે ચોથા ક્રમે આવે છે. કૃષિક્ષેત્રમાંથી વિસ્થાપિત થયેલા ૮૦ ટકા લોકો બેરોજગારીનો સામનો કરી રહ્યા છે.

ગ્રીન હાઉસ ગેસ અને ગ્લોબલ વોર્મિંગ: પરીચય

ફોટોસિન્થેસિસ (**PHOTOSYNTHESIS** - લીલી વનસ્પતિઓના વિકાસ માટેની પ્રક્રિયા) માટે જરૂરી કાર્બન ડાયોક્સાઈડને પણ પ્રદુષણ તરીકે જોવામાં આવે છે. કારણ કે, વાતાવરણમાં તેનું વધતું પ્રમાણ પૃથ્વીની આબોહવાને અસર કરે છે. થોડા સમય પહેલા અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો કે, વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડનું વધતું પ્રમાણ લાંબાગાળે ધીમી પણ ગંભીર રીતે દરિયાઈ પાણીનું એસિડિટી લેવલ વધારે છે અને જેને કારણે દરિયાઈ ઈકોસિસ્ટમને અસર થાય છે.

ઔદ્યોગિક યુગના પ્રારંભથી અનુભવવામાં આવેલા વોર્મિંગ પાછળ માનવીય પ્રવૃત્તિઓ જ જવાબદાર છે અને તેના કારણે વાતાવરણીય ગ્રીન હાઉસ ગેસમાં વધારો થયો છે. ગ્રીન હાઉસની અસર જોસેફ ફોરીયર (**JOSEPH FOURIER**) દ્વારા ૧૮૨૪માં શોધી કાઢવામાં આવી હતી અને ૧૮૫૬માં સૌપ્રથમવાર જથ્થાબંધ રીતે સ્વાન્ટે એરહેનીયસ (**SVANTE ARRHENIUS**) દ્વારા તપાસ કરવામાં આવી હતી.

માનવીય પ્રવૃત્તિઓમાં સમાવિષ્ટ એવી ફોસીલ ફ્યુઅલ (FOSSIL FUEL) ને બાળવાથી છેલ્લા ૨૦ વર્ષોમાં CO₂ (કાર્બન) માં આશરે ત્રણ ગણો વધારો થયો છે.

ગ્લોબલ વોર્મિંગ એ ૨૦મી સદીના મધ્યમાં અને તેના અંદાજિત સાતત્યથી પૃથ્વીની નજીકની સપાટીની હવા અને સમુદ્રના સરેરાશ તાપમાનમાં થયેલો વધારો છે. હવામાન મોડેલના અંદાજ મુજબ ૨૧મી સદી દરમ્યાન વૈશ્વિક તાપમાનની સપાટીમાં ૧.૧ થી ૬.૪ સેલ્સિયસ જેટલો વધારો થવાની શક્યતા છે. જેના કારણે આર્કટિક ઘટાડો (ARCTIC SHRINKAGE), આર્કટિક મિથેન છૂટો પડવો (ARCTIC MITHEN RELEASE), બરફશીલાઓ ઓગળવી (GLACIER RETREAT) વગેરેના કારણે સમુદ્રના સ્તરમાં વધારો થશે. ટુંકમાં, વાતાવરણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડના વધતા પ્રમાણના કારણે આબોહવામાં થતાં ફેરફારોના પરિણામે બરફ ઓગળશે અને સમુદ્રના પાણીની સપાટી ઉંચી જશે. જેના કારણે અમુક નીચાણવાળા જમીનના ભાગો કે અમુક શહેરો સદાય માટે દરિયાના પેટાળમાં જશે તેવો અંદાજ છે.

વર્ષ ૨૦૦૮ને છેલ્લા ૧૫૦ વર્ષમાં સૌથી ગરમ હોય તેવા દસ વર્ષમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રની વર્લ્ડ મેટ્રોલોજીકલ ઓર્ગનાઈઝેશન (UNWMO)ના જણાવ્યા મુજબ ૧૮૫૦ની સાલ બાદથી શરૂ કરવામાં આવેલા વાતાવરણનાં રેકોર્ડમાં ૨૦૦૮નાં વર્ષને દસ સૌથી ગરમ વર્ષમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. યુ.એન.ડબલ્યુ.એમ.ઓ.ના જણાવ્યા મુજબ ૨૦૦૮ માં સમુદ્રી અને જમીનની સપાટી પર હવાનું સંયુક્ત તાપમાન ૦.૩૧ ડિગ્રી સેલ્સિયસ રહ્યું હતું, જે ૧૯૬૧-૮૦ નાં સરેરાશ તાપમાન કરતાં વધારે હતું. અને કદાચ તેને કારણે જ ભારત, પાકિસ્તાન, વિયેતનામ સહિત દક્ષિણ એશિયામાં ભારે વરસાદ થયો હતો. જેમાં ભારતમાં પૂરના કારણે ૨૬૦૦ થી વધુ લોકોના મોત થયા હતા અને એક કરોડ લોકો બેઘર બન્યા હતા. જ્યારે ૨૦૦૮માં મ્યાનમારમાં આવેલા નરગીસ ચક્રવાતમાં ૭૮ હજાર લોકો માર્યા ગયા હતા અને લાખો લોકો બેઘર બન્યા હતા. તો દક્ષિણ અમેરિકામાં પણ સામાન્ય કરતાં ભારે વરસાદ થયો હતો.

ભારતના કેન્દ્રિય વન અને પર્યાવરણ મંત્રાલય દ્વારા કરવામાં આવેલ એક અધ્યયનમાં ખુલાસો થયો છે કે, દેશના પૂર્વી તટના નીચલા ભાગો આગામી સદી સુધીમાં પાણીમાં ગરકાવ થઈ જશે. પૃથ્વી પર વધતાં તાપમાનને લીધે આગામી વર્ષોમાં ઉડીસાના જગતપુર અને કેન્દ્રપાડા, આંધ્રપ્રદેશના નૈલ્લોર તથા તમિલનાડુમાં નાગાપટ્ટીનમ શહેર સમુદ્રમાં ડૂબી જશે. તેમજ બંગાળની ખાડીમાં એક મીટર જળસ્તર વધવાની શક્યતા છે. આ રીપોર્ટ અનુસાર આ સદીના મધ્ય સુધીમાં ભારતીય ઉપમહાદ્વીપથી મહાસાગરીય વિસ્તાર વધુ ગરમ થશે અને તાપમાનમાં ૧.૫ થી ૨ ડિગ્રી સુધી તાપમાનમાં વૃદ્ધિ થશે. જ્યારે સદીના અંત સુધીમાં આ તાપમાન ૨.૩ થી ૩.૫ ડિગ્રી સેલ્સિયસનો વધારો નોંધાશે. જેને પરિણામે તટીય પ્રદેશોમાં સમુદ્રી તોફાનો વધુ તીવ્ર બનશે.

ગ્લોબલ વોર્મિંગ: ઉપાય

ઘણા પર્યાવરણીય જુથો ગ્લોબલ વોર્મિંગ સામે વ્યક્તિગત પગલાને પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા છે. કેટલાકે ફોસીલ ફ્યુઅલ ઉત્પાદન અને કાર્બન પ્રદુષણ વચ્ચે સીધો સંબંધ દર્શાવીને વિશ્વકક્ષાએ ફોસીલ ફ્યુઅલ ઉત્પાદન પર ક્વોટા (QUOTA) નું સૂચન કર્યું છે. જાન્યુઆરી ૨૦૦૫માં યુરોપીયન યુનિયને તેની યુરોપીયન યુનિયન એમિસન ટ્રેડિંગ સ્કીમ રજૂ કરી હતી, જે અનુસાર ગ્રીન હાઉસ ગેસ પ્રદુષણ ટ્રેડિંગ યોજના મારફતે કંપનીઓ સરકાર સાથે મળીને પોતાના પ્રદુષણ પર નિયંત્રણ મૂકવા સંમત થાય છે અથવા તેમની મંજૂરીઓ અંતર્ગત કામ કરતાં લોકો પાસેથી ક્રેડિટની ખરીદી કરે છે. ઓસ્ટ્રેલીયાએ ૨૦૦૮માં તેની કાર્બન પોલ્યુશન રીડક્શન સ્કીમની જાહેરાત કરી હતી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ બરાક ઓબામાએ જાહેરાત કરી હતી કે તેઓ અર્થતંત્ર આધારિત નિયંત્રણ અને વેપાર યોજના રજૂ કરશે.

ગ્લોબલ વોર્મિંગને નાથવા માટે ૧૯૯૭માં વિશ્વની પ્રાથમિક આંતરિક સંધિ માટે ક્યોટો પ્રોટોકોલ (KYOTO PROTOCOL) માટે વાટાઘાટો હાથ ધરાઈ હતી. આ પ્રોટોકોલ હાલ વૈશ્વિક સ્તરે ૧૬૦ કરતાં વધુ દેશો અને ૫૫ થી વધુ ગેસ પ્રદુષણોને આવરી લે છે. પરંતુ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને કઝાખસ્તાને આ સંધિનો સ્વીકાર કર્યો નથી. કારણ કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઐતિહાસિક રીતે ગ્રીન હાઉસ ગેસ છોડનાર વિશ્વનો સૌથી મોટો દેશ છે. દર વર્ષે વાતાવરણમાં ૪૭ અબજ ટન કાર્બન ડાયોક્સાઈડ છોડાય છે. ૨૦૨૦ સુધીમાં આ આંકડો ૫૮ અબજ ટન પ્રતિ વર્ષ થવાની શક્યતા છે. ગ્લોબલ વોર્મિંગને બે સેક્સિયસ સુધી સીમિત રાખવા માટે આપણે ૨૦૨૦ સુધીમાં કાર્બન વાયુનું ઉત્સર્જન ૪૪ અબજ ટન સુધી ઘટાડવું પડશે.

ગ્લોબલ વોર્મિંગના નિરાકરણ માટે વૈશ્વિક દેશો રાષ્ટ્રીય સ્તરે તો સતત પ્રયત્નશીલ છે જ. પણ તેમ છતાં એક મત એવો પણ છે કે આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે વ્યક્તિગત પ્રયત્નો વધુ ઝડપી અને સારુ પરિણામ લાવી શકે. એટલે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાની પર્યાવરણ તરફની નૈતિક ફરજને સમજે અને વ્યક્તિગત રીતે પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે સભાન બની પ્રયત્નશીલ બને તો કાળામાથાનો માનવી આ સમસ્યા તરત જ હલ થઈ શકે તેમ છે. આશાવાદી વિજ્ઞાનીઓ, બુદ્ધિજીવીઓ, વહીવટકર્તાઓ કહે છે કે, હજી પણ કાંઈ મોડું થયું નથી, માનવી ધારે તો કાર્બન ડાયોક્સાઈડની રાસાયણિક પ્રક્રિયાને પલટાવી શકે છે. દુનિયાભરના વૈજ્ઞાનિકો સેંકડો પ્રયોગો કરી રહ્યા છે પરંતુ હું અને તમે પણ વ્યક્તિગત રીતે ગ્લોબલ વોર્મિંગની બાદબાકી કરવામાં ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી યોગદાન જરૂર આપી શકીએ છીએ. કાર્બન એમિશન પર કાપ મુકવા માટે જરૂર છે તાત્કાલિક નીચે મુજબ અમલ કરવાની.....

- વીજ ઉત્પાદન કેન્દ્રો સૌથી વધુ કાર્બન ગેસ છોડે છે. જો વીજ વપરાશ ઘટાડવામાં આવે તો આપો આપ વીજ ઉત્પાદન પણ ઘટશે અને પરિણામે વીજ ઉત્પાદનથી નીકળતા કાર્બન ગેસમાં પણ ઘટાડો થશે.
- ઘરમાં અને ઓફીસમાં હાલમાં આપણે જે વિજળીનો બલ્બ વાપરીએ છીએ તેના બદલે કોમ્પેક્ટ ફ્લોરોસેન્ટ બલ્બનો ઉપયોગ કરવાથી વિજળીના બિલમાં ૬૦ ટકા ઘટાડો થશે અને સાથોસાથ વિજળીની પણ બચત થશે.
- ઘર ચણતી વખતે જ એવી ડિઝાઈન રાખવી કે કુદરતી હવા-ઉજાસ પુરેપુરી રીતે જળવાઈ રહે. તેનાથી પણ વિજળીની જરૂર ઓછી પડશે.
- ઘરમાં લાઈટ એડજસ્ટીંગ એવી રીતે કરવું કે જેથી ઓછી વિજળી વપરાશથી પણ પૂર્ણ પ્રકાશ મળી રહે.
- શાકાહારી બનવું કારણ કે માંસના ઉત્પાદનમાં આઠ ગણી ઉર્જા વપરાય છે.
- કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીનો સર્વે કહે છે કે એક ટી-શર્ટ એક વર્ષમાં ૪૦ વખત ધોવામાં આવે તો વાતાવરણમાં ૪ કિલો કાર્બન વધે છે, આ જ ટી-શર્ટ ઈકો-ફ્રેન્ડલી મશીનમાં ધોવાથી ૯૦ ટકા કાર્બન ડાયોક્સાઈડ બચે છે.
- ગટરમાં જતાં તમામ પ્રકારના જળનું રીસાયકલીંગ કરી સફાઈ કે અન્ય ઉપયોગમાં લઈ શકાય.
- અઠવાડિયામાં એક વખત પોતાની કાર વાપરવાના બદલે બસમાં કે ટ્રેનમાં મુસાફરી કરવી.
- ઈલેક્ટ્રીક ઉપકરણ ખરીદતી વખતે તેની કિંમતની સાથોસાથ તેનો વીજ વપરાશ પણ ચેક કરવો.
- બીનજરૂરી લાઈટ વપરાશ ટાળવો. જરૂર ન હોય તે રૂમમાં લાઈટો બંધ રાખવી.
- ટી.વી., વી.સી.આર., કોમ્પ્યુટર વગેરેનો ઉપયોગ ન હોય તેવા સમયે તેને સ્ટેન્ડબાય મોડ પર રાખવાના બદલે સ્વીચ ઓફ રાખવા.

- કાગળનો વપરાશ ખુબ જ કરકસરપૂર્વક કરવો. કારણ કે એક અંદાજ મુજબ એક ટન કાગળના વપરાશથી ૪૪૦૦ કિલો વોટ વીજળી, ૩૦,૦૦૦ લિટર પાણી અને ૧૯ વૃક્ષોનો ખાતમો થાય છે.
- પેકેજિંગમાં પ્લાસ્ટિક બેગના બદલે કાગળની થેલીનો વપરાશ જ કરવો. કારણ કે પ્લાસ્ટિકની કોથળીઓ એક હજાર વર્ષ સુધી માટીના રજકણમાં ભળતી નથી અને પર્યાવરણને ભારે નુકસાન પહોંચાડે છે. દર વર્ષે લગભગ પાંચ હજાર અબજ પ્લાસ્ટિક બેગ વપરાય છે. જેને કારણે સમગ્ર પૃથ્વીને છ વખત આવરી લેવાય એટલો પ્લાસ્ટિક વેસ્ટ આજે ઠેર ઠેર પથરાયેલો છે અને તે બાયોડિગ્રેડેબલ નથી.
- ઘરની આસપાસ વધુને વધુ લીલા ઝાડપાન, વૃક્ષો અને છોડવાઓ ઉછેરવા.
- જાપાન જેવા દેશે પર્યાવરણને બચાવવા પોતાના વર્કક્લ્ચરમાં આમુલ પરિવર્તન કર્યું છે. જાપાનમાં દરેક ઓફિસમાં ૨૮ ડિગ્રી તાપમાન જાળવી કર્મચારીઓને સૂટ-બુટ-ટાઈ પહેરવાને બદલે સાદાં કપડાં પહેરવાની છૂટ આપીને સાત લાખ ટન કાર્બનડાયોક્સાઈડનું પ્રદુષણ નિવારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.
- વાહનનાં ટાયરમાં પૂરતી હવા ભરવામાં આવે અને એરફિલ્ટર નિયમિત ચેક કરવાથી ગાડીની એવરેજ ૧૦ થી ૧૫ ટકા સુધરે છે જેથી બળતણમાં બચત થશે અને કાર્બનડાયોક્સાઈડ એમિશનમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થાય છે.
- ટ્રાફિક સિગ્નલ પર કે અન્ય સ્થળે ગાડી થોભાવતી વખતે ગાડીનું એન્જિન બંધ કરી દેવાથી પણ મોટા પ્રમાણમાં બળતણની બચત થઈ શકે છે.

ઉપસંહાર

પ્રદુષણ બચાવવાના આવા હજારો નાના-નાના કીમિયાઓ આપણે રોજિંદા જીવનમાં અપનાવી શકીએ છીએ. જે પર્યાવરણ જતન કરવામાં ઘણો મોટો ફાળો આપી શકે છે. આમ, હું અને તમે પણ વ્યક્તિગત રીતે યોગદાન આપીને ગ્લોબલ વોર્મિંગ રૂપી રાક્ષસના મુખમાંથી પૃથ્વીને બચાવી શકીએ છીએ. લાંબી મજલની શરૂઆત હંમેશા નાના ડગલાથી જ થાય છે. તો ચાલો આપણે સહુ પ્રતિજ્ઞા લઈએ કે, આપણે સહુ સાથે મળીને પર્યાવરણનું જતન કરીશું.

સંદર્ભ:

- http://www.divyabhaskar.co.in/2008/02/13/0802131208_globe_warming.html ??? ???
- <http://gujarati.webdunia.com/newsworld/news/international/0812/19/1081219009.htm>
- http://gujarati.webdunia.com/newsworld/news/national/0810/16/1081016035_1.htm
- http://www.divyabhaskar.co.in/2009/12/05/091205003424_what_should_we_do_to_avoid_global_warming_.html
- <http://gujarati.economicstimes.indiatimes.com/articleshow/5163365.cms>
- <http://gujaratio.ning.com/profiles/blogs/4520643:BlogPost:2307>
- http://www.saurashtrasamachar.net/article/100113105412_winter_and_global_warming/751436.htm

કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ જાગૃતતાનો અભ્યાસ

- પ્રા.ડા.હિતેશ કગથરા, પ્રા.દિનેશ પટેલ

એસ.ડી.શેઠીયા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, મુન્દ્રા-કચ્છ. જિ.કચ્છ

સારાંશ :

પર્યાવરણ અને માનવ જીવન અભિન્ન છે. દિન-પ્રતિદિન પર્યાવરણીય સમસ્યાઓ માનવજીવન સામે પડકાર રૂપ બની રહી છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ જો પર્યાવરણ સભાનતા વિકસે તો આવા પડકારો ઝીલવામાં મદદ મળે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કચ્છ જિલ્લાના ધો.-૭ના ૧૭૨ વિદ્યાર્થીઓનો નિદર્શ લઈ સર્વે કરવામાં આવ્યો હતો. મેળવેલ માહિતીનું t-કસોટી ધ્વારા પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું. જેના પરીણામમાં કુમારો કરતાં કન્યાઓની પર્યાવરણ સભાનતા વધુ જોવા મળી હતી. કુલ પ્રાપ્તકોમાં વિસ્તાર ચલની કોઈ અસર જોવા મળી ન હતી. પર્યાવરણ જાગૃતિના ઘટકોના સંદર્ભમાં વિસ્તારના સંદર્ભમાં પણ તફાવત જોવા મળ્યો હતો. હવા પ્રદૂષણના ઘટકમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ સભાનતા વધુ જોવા મળી હતી. પાણી અને ખોરાક પ્રદૂષણના ઘટકમાં કન્યાઓમાં વધુ સભાનતા જોવા મળી હતી. કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં પર્યાવરણ જાગૃતતા કેળવવા કુમારો માટે અને હવા પ્રદૂષણના ઘટકમાં શહેરી વિદ્યાર્થીઓ માટે વિશેષ કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવવાની જરૂર છે.

પ્રસ્તાવના :

પર્યાવરણની અસર માનવજીવન પર ચોક્કસ થાય છે. માનવજીવનનો વિકાસ પર્યાવરણને આધિન હોય છે. પર્યાવરણ એટલે શાબ્દિક અર્થમાં જોઈએ તો પરિ + આવરણ = ચારે બાજુથી ઘેરવું. વિશ્વમાં જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની ક્ષિતિજો ઝડપથી વિસ્તરણ પામી છે. પરંતુ તે ક્યાંક પર્યાવરણના ભોગે જોવા મળે છે. સૌથી મોટી અસર માનવ જીવન પર થઈ છે. સામાન્ય રીતે પર્યાવરણમાં હવા, પાણી, જમીન, અવાજ અને ખોરાક પર થતી અસરો જોવા મળે છે. જો આપણે થોડા સજાગ બની શું તો પર્યાવરણમાં જે નુકશાન થઈ રહ્યું છે તેને અટકાવવામાં મદદરૂપ ચોક્કસ થઈ શકીશું. પર્યાવરણ સજાગતા કેળવવા માટે દરેક માણસે પ્રયત્ન કરવો પડશે સારું પર્યાવરણ માનવ જીવનને તંદુરસ્ત સ્વાસ્થ્ય અને વિકાસમાં મદદરૂપ થાય છે.

વિજ્ઞાન થી પગલિ ચોક્કસ થઈ છે પરંતુ ક્યાંક પર્યાવરણનો ભોગ લેવાયો છે. પર્યાવરણને સુધારવા માટે આપણે શાળાકીય કાર્યક્રમો કે શાળાના બાળકોમાં પર્યાવરણ જાગૃતતા કેળવવી પડશે. તેથી પર્યાવરણના ઘટકો હવા પ્રદૂષણ, અવાજ પ્રદૂષણ, જમીન પ્રદૂષણ અને ખોરાક પ્રદૂષણ વગેરેની બાળકોમાં કેવા પ્રકારની જાગૃતતા છે તે આ અભ્યાસથી જાણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

સંકલ્પના :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કચ્છ જિલ્લાના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ જાગૃતતા જાણવાની હોવાથી સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. પર્યાવરણ અંગેની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરતાં પર્યાવરણ વિદો જણાવે છે :

“The Environment in which we live consist The Four Major Elements Land, water, Air and Living organisms.”

- N.C.E.R.T.

“પર્યાવરણ એ બધી જ બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ અને પ્રતિભાવોનો સરવાળો છે. જે પ્રાણીઓના જીવન અને વિકાસને પ્રભાવીત કરે છે.”

પી.વિસ્ફર્ટ

પૃથ્વીના સમસ્ત ભૌતિક ઘટકો પર્યાવરણના પ્રતિનિધિ છે. આ પર્યાવરણને પ્રભાવિત કરવામાં માનવ એક મહત્વપૂર્ણ ઘટક છે.

પર્યાવરણ : પર્યાવરણ એટલે માનવસહિત તમામ જીવો જેના ઉપર આધાર રાખે છે. તેવી સંપૂર્ણ કુદરતી પ્રક્રિયાને પર્યાવરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

જાગૃતતા : કોઈ પણ બાબત અંગે ભાનહોવું, કોઈ પણ પરિસ્થિતિ અંગે સજાગ રહેવું, માહિતી, વાકેફહોવું, જાણકારી, સાવધાની.

પર્યાવરણ જાગૃતતા : પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં પર્યાવરણ જાગૃતતાને કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં ધોરણ-૭ના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ જાગૃતતા કસોટીમાં પ્રાપ્ત કરેલ પ્રાપ્તિકોના સંદર્ભમાં લીધેલ છે.

પૂર્વે થયેલા સંશોધનોનો અભ્યાસ :

1. Kaur, (2012) :

Occupational Aspirations of Senior Secondary School Students in Relation to Their Home Environment.

Objectives : To Study The Occupational Aspirations of Senior Secondary School Students in Relation to Their Home Environment.

Sample : The Present Study Comprised of 200 Senior Secondary School Students of U. T. Chandigarh.

Tools : Occupational Aspiration Scale & Home Environment Inventory.

Results : government and Private Schools Students Do Not Differ on These Areas of Occupational Aspirations Significantly. Government and Private Schools Differ on Some Areas of Home Environment.

2. ઠાકોર, બી.એલ. (૨૦૦૯) :

સતલાસણા તાલુકાની માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની ગ્લોબલવોર્મિંગ અંગેની સભાનતાનો અભ્યાસ.

હેતુ : સતલાસણા તાલુકાની માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની જાતિ, વિસ્તાર અને ધોરણના સંદર્ભમાં ગ્લોબલવોર્મિંગ અંગેની સભાનતાનો અભ્યાસ કરવો.

નિદર્શ : ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી સહેતુક રીતે કરી હતી.

ઉપકરણ : સ્વ-રચિત પ્રશ્નાવલી.

અંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ : ક્ષાન્તિક ગુણોત્તર શોધવામાં આવ્યો હતો.

તારણ : જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં કોઈ તફાવત જોવા મળ્યો નથી જ્યારે ધોરણના સંદર્ભમાં તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

1. પટેલ, વી.એમ. (૧૯૯૫) :

કચ્છ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ સભાનતાનો અભ્યાસ

હેતુ : માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં પર્યાવરણ સભાનતા જાણવી.

નિદર્શ : ધોરણ -૧૦ના ૧૨૦ કુમારો અને ૧૧૦ કન્યા એમ કુલ ૨૩૦ વિદ્યાર્થીઓની સ્તરીકૃત પ્રાસંગિક નિદર્શ પદ્ધતિથી પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

ઉપકરણ : સ્વ-રચિત પર્યાવરણ સભાનતા કસોટી રચી ક્ષાન્તિક ગુણોત્તર શોધવામાં આવ્યો હતો.

તારણ : કુમારો કરતાં કન્યાઓની પર્યાવરણ સભાનતા વધુ છે તેમજ શહેરી વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ સભાનતા વધુ છે.

2. રીજુયોનલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન - ભોપાલ (૧૯૮૧) :

A Study of The Enviromental Awareness Among Children Of Rural And Urban School And non-Formal Education Centres.

હેતુ : ગ્રામ્ય અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓના પર્યાવરણના ઘટકોની જાગૃતી અને જ્ઞાનનો અભ્યાસ.

નિદર્શ : ધોરણ-૪ના ૧૧૫ વિદ્યાર્થીઓ સહેતુક નિદર્શ પસંદગીની પદ્ધતિથી પસંદ કર્યા હતા.

ઉપકરણ : પર્યાવરણ પ્રશ્નાવલી, અંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ : ટી-કસોટી

તારણ : ગ્રામ્ય અને શહેરી વિદ્યાર્થીઓના પર્યાવરણ સભાનતામાં સાર્થક તફાવત જણાયો. જેમાં ગ્રામ્ય વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ સભાનતા ઊંચી હતી.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના અભ્યાસ સંબંધિત સંદર્ભ સાહિત્ય અને પૂર્વ થયેલા સંશોધનોનો અભ્યાસ કર્યો હતો.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ :

૧. કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ જાગૃતતાનો અભ્યાસ કરવો.
૨. કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ જાગૃતતાનો અભ્યાસ જાતિ અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં કરવો.
૩. કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ જાગૃતતાનો અભ્યાસ વિવિધ ઘટકોના સંદર્ભમાં કરવો.

સંશોધન યોજના :

વ્યાપ-વિશ્વ : ગુજરાત રાજ્યનો કચ્છ જિલ્લો પ્રસ્તુત અભ્યાનું વ્યાપ-વિશ્વ બને છે.

નિદર્શ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માંડવી, ભૂજ અને અને નખત્રાણા તાલુકાના ધોરણ-૭માં વર્ષ ૨૦૧૨માં અભ્યાસ કરતાં ૧૭૨ વિદ્યાર્થીઓને નિદર્શ તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા. શાળાઓની પસંદગી સહેતુક જ્યારે વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી યાદચ્છિક રીતે કરવામાં આવી હતી. જેમાં કુમારો - કન્યાઓ તેમજ ગ્રામ્ય - શહેરી વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

ઉપકરણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપકરણ તરીકે ડૉ. સોનલ વી. ભાવસાર રચીત પ્રમાણિત કસોટી “પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ માટેની પર્યાવરણ જાગૃતિ કસોટી”નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપયોગમાં લીધેલ કસોટીની વિશ્વસનીયતા પાંચ રીતે શોધવામાં આવી હતી. જેમાં ૧.કસોટી પુનઃકસોટી ૦.૭૭૪, ૨.અર્ધ વિચ્છેદન પદ્ધતિ ૦.૯૨, ૩.રૂલોન સૂત્ર ૦.૯૭૯, ૪. ફૂલેનગન સૂત્ર ૦.૯૫૬ ૫. તાર્કિક સમાનતા પદ્ધતિ ૦.૭૪૮ આંક મળ્યો હતો. યથાર્થતા ત્રણ પદ્ધતિથી શોધવામાં આવી હતી. જેમાં આવચવિક યથાર્થતા, આંતરિક સુસંગતતા, માનદંડ યથાર્થતા અને માનાંક પ્રસ્થાપન પણ કરવામાં આવ્યું હતું.

અંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ સંબંધિત માહિતીનું અંકશાસ્ત્રીય પૃથકકરણ કરવા t - કસોટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

પરિણામ પ્રસ્તુત અભ્યાસના પરિણામોની ચકાસણી કરવા પ્રયોજકે નીચેની શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી કરી હતી.

ક્રમ	ઉત્કલ્પના	t -મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા	સ્વીકાર / અસ્વીકાર
૧	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના પર્યાવરણ જાગૃતતાનો કુલ પ્રાપ્તકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૨.૨૭	૦.૦૫	અસ્વીકાર થાય છે.
૨	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના પર્યાવરણ જાગૃતતાનો કુલ પ્રાપ્તકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૦.૬૫	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.
૩	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના હવા પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૧.૭૮	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.
૪	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના હવા પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૧.૯૭	૦.૦૫	અસ્વીકાર થાય છે.
૫	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના અવાજ પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૧.૮૬	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.
૬	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના અવાજના પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૦.૬૪	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.
૭	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના પાણી પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૧.૯૯	૦.૦૫	અસ્વીકાર થાય છે.
૮	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના પાણીના પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૦.૪૫	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.
૯	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના જમીનના પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૧.૦૬	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.
૧૦	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના જમીનના પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૧.૪૨	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.
૧૧	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના ખોરાકના પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૨.૨૧	૦.૦૫	અસ્વીકાર થાય છે.
૧૨	કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના ખોરાકના પ્રદૂષણ અંગેના પ્રાપ્તકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	૦.૮૩	N.S	અસ્વીકાર થતો નથી.

તારણો :

- કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓના પર્યાવરણ જાગૃતતાનો કુલ પ્રાપ્તકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત જોવા મળેલ છે જેમાં કુમારો કરતાં કન્યાઓની પર્યાવરણ જાગૃતતા વધારે જોવા મળી હતી.

- ✚ વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યા ન હતો. પરંતુ હવા પ્રદૂષણ ઘટકના પ્રાપ્તાંકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો. જેમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓની હવા પ્રદૂષણ અંગેની જાગૃતતા વધુ જોવા મળી હતી.
- ✚ પાણી અને ખોરાક પ્રદૂષણના ઘટકના પ્રાપ્તાંકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ તફાવત જોવા મળ્યો હતો. જેમાં કન્યાઓમાં જાગૃતતા વધુ જોવા મળી હતી.

શૈક્ષણિક નિષ્કર્ષ :

કચ્છ જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાના કુમાર વિદ્યાર્થીઓમાં પર્યાવરણ જાગૃતિ લાવવાના સઘન કાર્યક્રમો કરવાની જરૂર છે. ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ માટે પર્યાવરણ જાગૃતિ અંગેના સમાનકાર્યક્રમો તૈયાર કરી શકાય. પર્યાવરણ જાગૃતિના કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓના આયોજનમાં ઘટકો પ્રમાણે કાર્યક્રમો ગોઠવવા.

સંદર્ભસૂચિ:

૧. Best, j.w.(1912). **Research In Education** (Edi.) New Delhi : Prentice Hall of India Private Limited.
૨. Bhandarkar,K.M.(2012). **The CTE National Journal**. Bhopal : Volume-X.No.1, Jan.-June, 2012
૩. અપ્રસ્તુત, લઘુશોધ નિબંધ (૧૯૯૫). કચ્છ જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ સભાનતાનો અભ્યાસ . અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી
૪. ઠાકોર, ભરત એલ. (૨૦૦૯). સતલાસણ તાલુકાની માધ્યમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની ગ્લોબલ વોર્મિંગ અંગેની સભાનતાનો અભ્યાસ. લઘુશોધ નિબંધ; પાટણ : હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી
5. પટેલ, વી.એમ. (૧૯૯૭). અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન સંચાલિત પ્રાથમિક શાળાના ધોરણ-૪માં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની પર્યાવરણ વિષયની લઘુત્તમ અધ્યયન ક્ષમતાની ચકાસણી કરવી. લઘુશોધ નિબંધ ; અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિવર્સિટી

બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના વલણોનો અભ્યાસ

- પ્રા. ડી.કૈલાશ એન.નાંડા, પ્રા. ડી.દિપક આર.પંડયા

એસ.ડી.શેઠીયા કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, મુદ્રા-કચ્છ. ગિ. કચ્છ

સંશોધન સારાંશ :

બી.એડ્.કાર્યક્રમમાં પ્રાયોગિક કાર્ય એ હૃદય સમાન છે. આ અભ્યાસના ભાગરૂપે પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માટે ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવે છે. જેમાં પ્રશિક્ષણાર્થીઓને પ્રાયોગિક તાલીમ પૂરી પાડવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં તાલીમાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના વલણાંકો ચકાસવામાં આવ્યા છે. પ્રયોજકે સર્વક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. માહિતી એકત્રીત કરવા ડી.નવનીત એમ. જયસ્વાલ રચિત પંચબિંદુ વલણ માપદંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં કુલ 30 વિધાનો હતા. કચ્છ જિલ્લાની એક માત્ર ગ્રાન્ટ-ઇન-એડ્ બી.એડ્.કોલેજના વર્ષ 2019માં અભ્યાસ કરતાં 70 પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઝૂમખા નિદર્શ પદ્ધતિથી પસંદગી કરવામાં આવી હતી. ટી-કસોટીનો ઉપયોગ કરી ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી કરવામાં આવી હતી. જેમાં પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ પ્રત્યેના સરેરાશ વલણાંકો પર જાતિની તેમજ તેમની ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમના વિસ્તારની કોઈ અસર જોવા મળી નથી. બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓની ઇન્ટર્નશીપના કાર્યક્રમના આયોજનમાં જાતિ તેમજ તેમની કોલેજનો વિસ્તાર અસર કરતો ન હોવાથી સંકલિત રીતે આયોજન કરી શકાય.

પ્રસ્તાવના :

બી.એડ્.ના એક વર્ષના નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ સમય ગાળા દરમિયાન તાલીમાર્થીઓએ સૌંદર્યાતિક પક્ષની જાણકારીની સાથે સાથે પ્રાયોગિક પક્ષની પણ જાણકારી મેળવવી જરૂરી હોય છે. એમ કહીએ કે તાલીમી કોલેજ હોવાને નાતે સૌંદર્યાતિક પક્ષની અપેક્ષા પ્રાયોગિક પક્ષને વધુ પ્રાધાન્ય અપાય છે તો પણ અતિશયોક્તિ નથી.

વર્ગખંડના શિક્ષણના મુખ્ય ત્રણ આચાર્ય હોય છે. ૧. શું ભણાવવું ? ૨. શા માટે ભણાવવું ? ૩. કેવી રીતે ભણાવવું ? તાલીમી કોલેજો આ કેવી રીતે ભણાવવું આચાર્ય પર વધુ ઝોક આપે છે. શિક્ષક પક્ષના જ્ઞાનાનુભવને કેટલી સરળતાથી વિદ્યાર્થી પક્ષ સુધી પહોંચાડી શકાય છે, તેમાં જ સમગ્ર શિક્ષણકાર્યની ફલશ્રુતિ છે. આમ, પ્રાયોગિક પક્ષ અંતર્ગત તાલીમાર્થીએ અનેક પ્રયોગાનુભવ મેળવવાના હોય છે. તેમાંનો એક અનુભવ એટલે મથકેતર કાર્યક્રમ (ઇન્ટર્નશીપ)

NCTE દ્વારા શિક્ષકો માટેની તાલીમી સંસ્થાઓમાં ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકાયો છે. પ્રશિક્ષણાર્થી જે સૌંદર્યાતિક જ્ઞાન મેળવે છે તેને અનુભવની એરણ ઉપર ચકાસવા માટેનું ઉત્તમ માધ્યમ ઇન્ટર્નશીપ બની રહે છે. આ કાર્યક્રમને લીધે પ્રશિક્ષણાર્થીમાં પોતાના વ્યવસાયને લગતી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. અને કાર્ય કૌશલ્ય વિકસે છે.

સંકલ્પના :

ઈન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમની સંકલ્પનાઓ આ પ્રમાણે આપી શકાય.

પ્રશિક્ષણાર્થી પોતાની વ્યાવસાયિક ફરજો અને જવાબદારીઓ સંતોષકારક રીતે બજાવી શકે તે માટેની જરૂરી અને અનિવાર્ય ક્ષમતાઓ, સૂઝ-કૌશલ્યો અને આત્મવિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરવા માટે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિમાં તેને પર્યાપ્ત નક્કર અનુભવો આપવા માટેની વ્યવસ્થા એટલે ઈન્ટર્નશીપ.

ઈન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના વલણની વ્યવહારિક વ્યાખ્યા :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બી.એડ.પ્રશિક્ષણાર્થીઓએ ઈન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના વલણ માપદંડ પર મેળવેલા પ્રાપ્તિકોને અહીં ઈન્ટર્નશીપ અંગેના વલણ તરીકે લીધેલ છે.

કોઈ પણ કાર્યની સફળતાનો આધાર તે કાર્યોમાં દાખવેલી રસ, રુચિ અને વલણ પર છે. તાલીમી સંસ્થાઓ દ્વારા હાથ ધરાતા પ્રાયોગિકકાર્યમાં પ્રશિક્ષણાર્થી જો હકારાત્મક વલણ રાખી જોડાય તો સફળતા આંક ઊંચો જોવા મળે છે. હકારાત્મક વલણને લીધે સંસ્થા તેમજ તાલીમાર્થીએ જે તે કાર્યમાં ફાળવેલ સમય, શક્તિ અને નાણાંનો વ્યય થતો અટકે છે. તેથી ઈન્ટર્નશીપ જેવા પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓના હાર્દરૂપ કાર્યક્રમ પરત્વે પ્રશિક્ષણાર્થીઓ કેવા મનોવલણ ધરાવે છે તે જાણવા આ અભ્યાસ હાથ ધરાયેલ છે.

પૂર્વે થયેલા સંશોધનોનો અભ્યાસ :

(૧) ડેર બી.બી.(૨૦૦૬)

શીર્ષક : બી.એડના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના વર્ગ શિક્ષણ પાઠ પ્રત્યેના મનોવલણ

હેતુ : બી.એડના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના માઈક્રો પાઠ, આયોજિત પાઠ અને ઔપચારિક આયોજન ન હોય તેવા પાઠ પ્રત્યેના વલણો જાતિયતા, કોલેજ પ્રકાર અને પ્રવાહ પ્રકારના સંદર્ભમાં જાણવા.

નિદર્શ : નિદર્શ તરીકે વર્ષ ૨૦૦૫-૦૬માં અભ્યાસ કરતાં બી.એડ.કોલેજના ૪૦૦ પ્રશિક્ષણાર્થીઓને ઝૂમખા નિદર્શ પદ્ધતિથી પસંદ કરવામાં આવ્યા હતાં.

થર્સ્ટન પદ્ધતિથી તૈયાર કરેલ મનોવલણ માપદંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ટી-કસોટી દ્વારા પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

તારણ : બી.એડના પ્રશિક્ષણાર્થીઓનું માઈક્રોટીચીંગ પ્રત્યેનું મનોવલણ જાતિ અને પ્રવાહના સંદર્ભમાં સમાન હતું. જ્યારે આયોજિત પાઠ પ્રત્યે બહેનોનું મનોવલણ વધુ ઘનાત્મક હતું પરંતુ પ્રવાહ અને કોલેજ પ્રકારમાં સમાન હતું. ઔપચારિક આયોજન ન હોય તેવા પાઠ પ્રત્યેના મનોવલણો જાતિની દૃષ્ટિએ સમાન હતા જ્યારે સામાન્ય પ્રવાહના અને ગ્રાન્ટર્થન એડ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઘનાત્મક હતાં.

(૨) પટેલ કે. એસ.(૧૯૯૦)

શીર્ષક : પ્રાથમિક શિક્ષણની તાલીમ મેળવતા પ્રશિષ્યાર્થીઓના પાઠ આયોજન પરત્વેના વલણોનો અભ્યાસ

હેતુ : અમદાવાદ શહેર વિસ્તારના પ્રાથમિક અધ્યાપન મંદિરના પ્રશિષ્યાર્થીઓના પાઠ આયોજન પરત્વેનું વલણ જાતિ, વર્ષ અને સામાજિક દરજ્જાના સંદર્ભમાં જાણવી.

નિદર્શની પસંદગી સ્તરીકૃત યાદચિહ્નક પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવી હતી.

દોરણાત્મક સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

એફ-કસોટી દ્વારા પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

તારણ : પ્રાથમિક અધ્યાપન મંદિરના પ્રશિષ્યાર્થીઓના પાઠ આયોજન પરત્વેના વલણમાં જાતિ, વર્ષ અને સામાજિક દરજ્જાની દૃષ્ટિએ તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો.

(૩) જોષી ચંદ્રમૌલી વી.(૧૯૮૪)

શીર્ષક : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓના માઈક્રોટીચીંગ પ્રત્યેના વલણોનો અભ્યાસ

હેતુ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સંલગ્ન બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓના માઈક્રોટીચીંગ પ્રત્યેના વલણોનો જાતિ અને પ્રવાહના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી સંલગ્ન ૬ બી.એડ્.કોલેજના ૪૧૯ તાલીમાર્થીઓની પસંદગી ઝૂમખા નમૂના પદ્ધતિથી કરવામાં આવી હતી.

સંશોધન સર્વેક્ષણ પદ્ધતિથી હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું.

તારણ : માઈક્રોટીચીંગ પ્રત્યે બહેનો તેમજ બીનઅનુભવી તાલીમાર્થીઓ વધુ ઘનાત્મક વલણો

ધરાવતા હતા. જ્યારે તેમના પ્રવાહને લઈ કોઈ તફાવત જોવા મળ્યો નથી.

(૪) કોથાવાલા એસ.વી. (૨૦૧૦)

શીર્ષક : બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના પ્રાયોગિક પાઠ પ્રત્યેના મનોવલણોનો અભ્યાસ

હેતુ : બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના પ્રાયોગિક પાઠ પ્રત્યેના મનોવલણો પર જાતિ, જ્ઞાતિ અને વિસ્તારની અરસ તપાસવી.

વલસાડ જિલ્લાની ૪ બી.એડ્.કોલેજોના ૩૪૧ તાલીમાર્થીઓની ઝૂમખા નિદર્શ તરીકે પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

સંશોધન સર્વેક્ષણ પદ્ધતિથી હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું.

સાદી ટકાવારી અને ટી-કસોટી દ્વારા પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

તારણ : બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના પ્રાયોગિક પાઠ પ્રત્યેના મનોવલણો પર જાતિ, જ્ઞાતિ અને

વિસ્તારની કોઈ વાસ્તવિક અરસ જોવા મળેલ નથી.

અભ્યાસના હેતુઓ :

૧. બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના વલણોનો જાણવા.
૨. બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના વલણો જાતિયતા અને વિસ્તારના સંદર્ભમાં જાણવા.

અભ્યાસની ઉત્કલ્પનાઓ :

૧. બી.એડ્.કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ અને પ્રશિક્ષણાર્થીનીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના સરાસરી વલાણાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.
૨. બી.એડ્.કોલેજના ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ અંગેના સરાસરી વલાણાંકો વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહીં હોય.

ચાવીરૂપ શબ્દો:

નિદર્શ : પ્રસ્તુત સંશોધનમાં કચ્છ જિલ્લાની એક માત્ર ગ્રાન્ટ-ઇન-એડ્ બી.એડ્.કોલેજના વર્ષ ૨૦૧૧માં અભ્યાસ કરતાં ૮૦ પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઝૂમખા નિદર્શ પદ્ધતિથી પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

ઉપકરણ : ઉપકરણ તરીકે ડા.નવનીત એમ. જયસ્વાલ રચિત પંચબિંદુ વલણ માપદંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં કુલ ૩૦ વિધાનો હતા.

અંકશાસ્ત્રીય પ્રયુક્તિ : ટી-કસોટીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી :

પ્રસ્તુત અભ્યાસના પરિણામોની ચકાસણી કરવા પ્રયોજકે નીચેની શૂન્ય ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી કરી હતી.

ક્રમ	ઉત્કલ્પના	ટી-મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા	સ્વીકાર / અસ્વીકાર
HO-1	કચ્છ જિલ્લાની બી.એડ્.કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ પ્રત્યેના વલાણાંકોમાં જાતિની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	0.864	NS	અસ્વીકાર થતો નથી.
HO-2	કચ્છ જિલ્લાની બી.એડ્.કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ પ્રત્યેના વલાણાંકોમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સાર્થક તફાવત નહીં હોય.	0.741	NS	અસ્વીકાર થતો નથી.

સંશોધનના તારણો :

- કચ્છ જિલ્લાની બી.એડ્.કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ પ્રત્યેના સરેરાશ વલાણાંકો પર જાતિની કોઈ અસર જોવા મળતી નથી.

- કચ્છ જિલ્લાની બી.એડ્.કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ પ્રત્યેના સરેરાશ વલણાંકો પર ઇન્ટર્નશીપ કોલેજના વિસ્તારની કોઈ અસર જોવા મળતી નથી.
- કચ્છ જિલ્લાની બી.એડ્.કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ પ્રત્યેના સરેરાશ વલણાંકો પર જાતિ તેમજ વિસ્તાર જેવા ચલો કોઈ અસર કરતાં નથી.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ :

- કચ્છ જિલ્લાની બી.એડ્.કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમના આયોજનમાં જાતિ કે તેમની ઇન્ટર્નશીપ કોલેજનો વિસ્તાર અસર કરતો ન હોવાથી તેમના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમના આયોજન સંયુક્ત રીતે કરી શકાય. ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ ગ્રામ્ય તથા શહેરી વિસ્તારની શાળાઓમાં પસંદ કરી શકાય. તાલીમાર્થીઓની શાળાનો વિસ્તાર તેમના ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમ પ્રત્યેના વલણાંકોમાં અસર કરતો નથી.
- ઇન્ટર્નશીપ કાર્યક્રમના આયોજન અને અમલીકરણમાં આયોજકો જાતિની અને વિસ્તારની દૃષ્ટિએ સમાન કાર્યક્રમોનું આયોજન કરી શકે.

સંદર્ભસૂચિ :

૧. જયસ્વાલ, નવનીત અને પ્રદિપ (૨૦૦૪) પ્રશિક્ષણનું હાર્દ ઇન્ટર્નશીપ . અમદાવાદ: નીરવ પ્રકાશન
૨. કોથાવાલા, સ્નેહલ વી. (૨૦૧૦) બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના પ્રાયોગિક પાઠ પ્રત્યેના મનોવલણનો અભ્યાસ . એમ.એડ્.લઘુશોધ નિબંધ, ગાંધીનગર : કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય
૩. રાવલ, રશ્મિકા (૨૦૦૬) બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓના વ્યવસાયિક વલણોનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ . એમ.એડ્.લઘુશોધ નિબંધ, અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિ.
૪. ડેર, બી.બી. (૨૦૦૬) બી.એડ્.ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના વર્ગશિક્ષણ પાઠ પ્રત્યેના મનોવલણ : એમ.એડ્.લઘુશોધ નિબંધ, રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
૫. પટેલ, એસ.આર (૧૯૯૨) : બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓના બી.એડ્.ની તાલીમ પ્રત્યેના વલણોનો અભ્યાસ કરવો. એમ.એડ્.લઘુશોધ નિબંધ, અમદાવાદ : ગુજરાત યુનિ.
૬. જોષી, ચંદ્રમૌલી વી. (૧૯૮૪) : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના બી.એડ્.ના તાલીમાર્થીઓના માઈક્રોટીચિંગ પ્રત્યેના વલણોનો અભ્યાસ : એમ.એડ્.લઘુશોધ નિબંધ, રાજકોટ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

“ IFRS – A GLOBAL CONVERGENCE “

Prof. Bhavin S. Shah
H.O.D, Commerce Department,
Gujarat Arts & Commerce college(evening),
Ellis bridge, Ahmedabad

◆ INTRODUCTION :-

After Liberalization, Privatization & Globalization, the development & change in the Indian economy during last two decades have created an entirely new set of challenges in many areas. Due to transformation of business landscapes many countries are preferring capital market reporting which has led to the demand for high quality information by corporate in their financial statements. There is need for restructuring the agriculture, industry and service sector to meet new challenges in changing global business scenario. Globalization has laid down a way for all countries to adopt a single set of accounting standards. More than 100 countries have converged or recognized the policy of convergence with the IFRS. IFRS are the globally accepted accounting standards and interpretations adopted by the IASB. India has decided to adopt the IFRS by April 2011. The main objective of accounting language which should be need by all countries of the world and giving for the development of a global capital market.

When the Financial Accounting standards Board issued the so called Norwalk Agreement, in which they acknowledge their commitment to developing high quality, compatible accounting standard that could be used for both domestic and cross border financial reporting. In April 2001 the IASB adopted all IAS and continued their development calling the new standards IFRS. In the U. S, this movement began to take hold in 2002.

◆ INTERNATIONAL FINANCIAL REPORTING STANDARD STRUTURE :-

IFRS are the globally accepted accounting standards and interpretations adopted by the IASB. IFRS are considered a “principles based” set of standards in That they establish broad rules issued after 2001, IAS issued before 2001. Interpretation originated from the international Financial Reporting interpretations committee issued after 2001. Standing interpretation committee issued before 2001.

Even in the US there is an ongoing debate regarding the adoption of IFRS replacing US GAAP.

◆ **IFRS IN VARIOUS COUNTRIES :-**

Australia, Newzeland, China, Singapore, Japan, Africa and the European Union have either adopted or are converging to IFRS. Approximately 85 of countries require IFRS reporting for all domestic, Listed companies. For a current overview see PLUS's list of all countries that have adopted IFRS.

Australian generally accepted principles with effect from annual reporting periods beginning on or after 1 January 2005. To this end, Australia, along with Europe and a few other countries , was one of the initial adopters of IFRS for domestic purposes. The AASB has made certain amendments to the IASB pronouncements in making A-IFRS, however these generally have the effect of eliminating an option under IFRS, introducing additional disclosures or implementing requirements for not-for-profit entities, rather than departing from IFRS for Australian entities. The AASB continues to mirror changes made by the IASB as local pronouncements. **Singapore** Accounting Standards Committee is in charge of standard setting Singapore closely models its Financial Reporting Standards according to the IFRS, with appropriate changes made to suit the Singapore context. **US** Financial Accounting Standards Board agreed to harmonize their agenda and work towards reducing differences between IFRS and US GAAP. In February 2006 FASB and IASB issued a Memorandum of Understanding including a program of topics on which the two bodies will seek to achieve convergence by 2008. Until 2007, foreign private issuers were required to file financial statements prepared either under US GAAP or in accordance with local accounting principles or IFRS with a footnote reconciling from local principles or IFRS to US GAAP. From 2008, foreign private issuers are additionally permitted to file financial statements in accordance with IFRS as issued by the IASB. **Russia** has been implementing a program to harmonize its national accounting standards with IFRS since 1998. Since then twenty new accounting standards were issued by the Ministry of Finance of the Russian Federation aiming to align accounting practices with IFRS. Since 2004 all commercial banks have been obliged to prepare financial statements in accordance with both national accounting standards and IFRS. **EU** companies have been required to use IFRS since 2005. In order to be approved for use in the EU, standards must be

endorsed by the Accounting Regulatory Committee which includes representatives of member state governments and is advised by a group of accounting experts known as the European Financial Reporting Advisory Group.

India The ICAI the Accounting standard making body of India has announced the strategy of one point convergence to IFRS from 2011. The ICAI depart from the corresponding IFRS in order to ensure consistency with the legal, regulatory and economic environments of India. At a meeting held in May 2006, the ASB decided to form an IFRS Task Force. Based on the recommendation of IFRS Task Force, the council of ICAI, at 2691 meeting, decided to adopt a 'big bang' approach and fully converge with the IFRS issued by IASB from accounting periods commencing on or after 1st April, 2011. IFRS will be adopted for listed and other public interest entities such as banks, insurance companies and large-sized organizations. Therefore, it is for the benefit of the country that each company makes judicious choice of the accounting firm as its partner without limiting its choice to international accounting firms. Public sector companies should take the lead and the Institute of Chartered Accountants of India (ICAI) should develop a clear strategy to diffuse the learning Size of companies.

The government has decided to measure the size of companies in terms of net worth. This is not the ideal unit to measure the size of a company. Net worth in the balance sheet is determined by accounting principles and methods. Therefore, it does not include the value of intangible assets. Moreover, as most assets and liabilities are measured at historical cost, the net worth does not reflect the current value of those assets and liabilities. Market capitalization is a better measure of the size of a company. But it is difficult to estimate market capitalization or fundamental value of unlisted companies. This might be the reason that the government has decided to use 'net worth' to measure size of companies. Some companies, which are large in terms of fundamental value or which intend to attract foreign capital, might prefer to use Indian accounting standards convergent with IFRS earlier than required under the road map presented by the government. The government should provide that choice.

◆ **The Global Move Towards IFRS :-**

The movement towards adopting of a single set of highly quality global accounting standards for use by organizations around the world continues together momentum in U.S. and around the global. In the U.S. this movement began to take

hold in 2002. Today IFRS is used in over 100 countries Required across all EU countries, starting in 2005 Argentina, Brazil, Canada and India have announced mandated use Ongoing convergence efforts between FASB and IASB By 2014, it is expected that: All major countries will have adopted IFRS to some extent China and Japan will be substantially converged to IFRS

The growing acceptance of IFRS as a U.S. Financial reporting represents as fundamental change for the U.S. Emerging economics have also recognized their need to participate in the opportunities offered by globalization. Global reporting trends of IFRS of IFRS for the year of 2004 and 2007, in the year 2004 US GAAP has reduced in 2007 and others had also reduced, But adoption of IFRS has increased from 29 to 204. So, we can say that it is an increasing trend adoption of IFRS in global scenario.

◆ CONCLUSION :-

The entities in emerging economics are increasingly assessing the global market to fulfill their capital needs by getting their securities listed on stock exchanges out side their country. There have been various trends but the most important change is convergence around IFRS. At present, the ABC of the ICAI formulates accounting standards based on IFRS, however, these standards remain sensitive to local conditions, including the legal and economic environment. Now a day, it is necessary to adopt IFRS for the gain to each and every country of the world. Despite the challenges being faced by them, by adopting IFRS these countries seek to enter global capital markets and participate in the benefits globalization.

◆ References

- (1) Narayanswamy, “Globalization and Indian Accounting Standards”, The Chartered Accountant, January 2006.
- (2) www.Financeindia.org
- (3) Tripathi, N.C., “Convergence of Accounting Standards”, Indian Journal of Accounting.
- (4) IFRS, Taxman – India – 2010.
- (5) Prof. Jawaharlal, Corporate Financial Reporting Taxmans allied Ltd. Delhi.
- (6) Indian Journal of Accounting – June 2008.
- (7) The Icfai University journal of Managerial Economics – Nov. 2010.
- (8) www.cmie.com
- (9) The Economic Times, 27th September, 2010.

“Business Ethics versus Economic Incentives Contemporary Issues and Dilemmas”

**- PARESH M. THAKOR
M.Com., B.ed., M.PHIL**

ABSTRACT

This paper is based on my experience with teaching a course on ethical dilemmas faced by individuals, managers and businesses in contemporary societies. Modern economic thinking generally presumes that individuals and businesses in a society follow their own self-interest, or private economic incentives. The course highlighted the importance of ethical considerations for action that are based on consideration of others rather than one's own.

Four significant ethical dilemmas of modern societies, concerning Crime Reduction and Legalization of Drugs, Saving the Earth's Environment, Abortion and Ethics in Business were chosen for class discussion. The readings on ethics in business covered views by management experts such as Peter F. Drucker and David Vogel on the meaning, relevance and evolution of business ethics in modern societies. The pedagogy of the course consisted of lectures and group discussions, during which relevant ethical issues were analyzed by using real-world examples and cases. In a rapidly globalizing economy, Indian managers are likely to confront complex ethical concerns. Therefore, Indian managers need to acquire a deeper knowledge and understanding of ethics in business. A course on business ethics in India should aim to enhance students' understanding of ethical behavior, keeping in view the globalization process that is influencing the functioning of Indian firms today.

I. Introduction

Since time immemorial, questions concerning ethical behavior and morality have been the focus of philosophical thinking and debate in virtually all major civilizations of the world. In contemporary societies, not only ordinary individuals but corporations and their managers face complex ethical concerns and dilemmas in their daily, routine affairs. This paper is based on my experience with teaching a course that focused upon some of the major ethical issues and conflicts which individuals, businesses and their managers confront in modern times. I taught the course to a class of twelve senior undergraduate students at Pamplin School of Business, Virginia Polytechnic Institute and State University (or Virginia Tech), U.S.A., during January to May, 1997.

Modern economic thought is largely based on the assumption that individuals and businesses in a society always pursue their material self-interest or more generally, private economic incentives. Hence, it is generally assumed that businesses maximize their economic profits and managers of firms usually work towards achieving this

objective. What is notable regarding modern economic analysis is its virtual neglect of ethical and moral considerations in business, even though current policy debates often focus upon ethical violations and moral improprieties within business organizations.³

What is even more striking is the insufficient attention paid by economists to ethical dilemmas of individuals and managers today. The course highlighted the significance of ethical and moral considerations of behavior in situations where the ethical mores of a society are in conflict with individual actions based on solely on private economic incentives. Four ethical dilemmas, each highly significant in modern societies, were chosen for class discussion. These were dilemmas concerning Crime Reduction and Legalization of Drugs, Saving the Earth's Environment, Abortion and Ethics in Business. Class discussions and lectures were based on readings that covered important ideas of economists and other social scientists on each topic.

Real-world examples and cases were used to analyze specific ethical issues pertaining to each dilemma. Relevant public policy issues were also discussed following the above analyses. To understand the meaning and relevance of business ethics in contemporary societies, Relied upon the ideas of two key experts on the subject: David Vogel and Peter F. Drucker. Vogel (1991) has focused upon the emerging relationship between business ethics and economic incentives (or profits) in business. In contrast, Drucker (1981) has discussed the relevance of ancient ethical principles, such as ethics of prudence and self-development (which dates back to Aristotle) and ethics of interdependence (expounded by Confucius), to modern business ethics. Both authors have stressed the difficulties associated with developing a universally acceptable notion of good behavior in business.⁴

The next section reviews Vogel's ideas concerning ethics and incentives in business that were discussed during the course. Section III discusses Peter Drucker's notion of business ethics in contemporary societies. Section IV explains the course pedagogy in more detail. Section V summarizes and concludes with a discussion of the importance of teaching business ethics to Indian managers.

II. Ethics and Incentives in Business

Profit orientation of firms is not considered bad per se, as opposed to medieval times, when Catholic theologians in the west considered any form of profit-making as bad. Maximization of economic profits is a legitimate business goal today, provided it results from greater economic efficiency or productivity of a firm. In other words, profit-making is ethically justified so long as it benefits society. Hence, businesses which gain profits by extortion or other means of profiteering and more generally, do not contribute towards the social or public good, are considered socially irresponsible and immoral. Although critics of business ethics continue to believe that profits and morality are negatively related and businesses often behave irresponsibly to accumulate profits, modern business organizations have argued that good ethics is essential for success in business. The argument put forth is that a firm without sound ethics will eventually be punished by its suffering customers and employees and therefore, its profits will shrink

over time. This is meant to provide an incentive for a firm to act socially responsibly or 'ethically', apart from improving its productivity and efficiency to succeed in business. A strong corollary of this argument is that modern businesses which strive to be successful have to ensure that their managers and employees are not only efficient but socially responsible and moral as well.

Hence, the business community today strongly believes that 'good ethics is also good business'. It is interesting to note that this belief is 'self-fulfilling': if a large number of managers in a society are convinced that good ethics is good business, then financial success of managers is likely to be positively correlated with ethical behavior of managers. However, if many managers believe that there is a trade-off between business ethics and profitability, then successful managers are less likely to be socially responsible or ethical.

As Vogel has shown, the above belief raises some important concerns regarding the rationale for business ethics. According to the above belief, the interest of business and society tend to coincide in the long-term and therefore, it is in the "enlightened" or long-term self-interest of a firm to be ethical. However, this belief is not very useful in providing guidelines for correct action in situations where the material self-interest of a firm (i.e. its economic profits, or shareholder wealth) is in conflict with the society's interest (for example, when a factory manager finds it cheaper to pollute a nearby river rather than reduce its pollution in society's interest). Thus, the ethical dilemmas of management cannot be resolved easily in the short-run. Another objection to the idea of equating long-term or "enlightened" self-interest of firms with ethics is that the need to teach business ethics to managers can then be questioned, as follows: If being ethical is identical to pursuing a firm's long-term interest, then managers of a firm could behave ethically simply by learning more sophisticated ways to maximize the firm's economic profit, thus making the teaching of business ethics redundant! Hence, the relationship between ethics and incentives in business continues to be ambiguous and paradoxical even today.

III. What is Modern Business Ethics ?

must incorporate certain principles embedded in the ethics of prudence or self development and the ethics of interdependence, which were articulated and practiced centuries ago.

Ethics of Prudence and Ethics of Interdependence

According to ethics of prudence or self-development, any individual can be a 'leader' in a organization, regardless of rank or function, by giving examples of right or ethical behavior and by avoiding wrong behavior whenever wrong behavior is clearly understood. Hence, for instance, managers can 'set the tone', 'create the spirit' and choose the values' for the employees of their organizations. In many situations, ethical dilemmas of modern managers can be defined and understood in terms of the ethics of prudence. In contrast, the Confucian ethic of interdependence focuses on right and wrong

behavior in societal relationships. According to this principle, right, 'sincere' or ethical behavior in relationships is the one which maximizes each party's benefits. Hence, ethical behavior creates a relationship that is harmonious, constructive and mutually beneficial. Wrong, 'insincere' or unethical behavior arises when one party exploits the other by using its power in the relationship. For instance, 'sexual harassment' at the workplace would be considered unethical under the ethic of interdependence. In general, unethical behavior results whenever 'power' enters a relationship that is meant to be based on function alone. Thus, wrong behavior leads to conflict-ridden, destructive and exploitative relationships.

Modern Business Ethics

Ethics or 'sincerity' of organizations is as important as their efficiency or performance since both individuals and society depend crucially on organizations for employment and prosperity. Thus, Ducker argues that a modern business ethic must be based on a clear understanding of fundamental relationships in organizations (such as employer and employee, superior and subordinate etc.) and must specify universally applicable rules of behavior for managers and employees of organizations. A modern organizational ethic must also define right or sincere behavior leading to harmonious and productive relationships within organizations. Lastly, a business ethic today must also create a large number of 'leaders' in organizations regardless of their function and ranks, as defined by the ethics of prudence or self-development.

IV. Course Pedagogy

As mentioned earlier, the pedagogy of the course consisted of lectures and group discussions in class, based on readings that covered important ideas of economists and other social scientists on the four ethical dilemmas chosen for the course (namely, Crime 8 Reduction and Legalization of Drugs, Saving the Earth's Environment, Abortion and Ethics in Business). Each dilemma was analyzed by using real-world examples and cases. Public policy concerns were also debated by drawing upon the above analyses.

To encourage active class participation and team learning, students were divided into three groups, each consisting of four students. Before every class discussion, members of each group were instructed to discuss specified articles and cases among themselves outside the class. During every class discussion, issues concerning one of the ethical dilemmas were discussed and debated among the three groups. After every discussion, each group was required to submit a six-to-ten page written assessment of the topic of class discussion. Students were graded, both individually and as a group, based on their oral arguments during every class discussion and the written assessment of their group on each given topic. In addition, to provide incentives for every student to put in the necessary effort and participate actively in group discussions, each student also received peer evaluation and feedback from all the other members of his/her group following each class discussion. In the feedback given at the end of the course, students indicated that they enjoyed the group discussions and felt that the discussions enhanced their understanding of each topic significantly. Students also pointed out that receiving

feedback from their peers after every class discussion had a positive impact on their commitment, hard work and preparation for group discussions. Overall, the students felt that the course gave them an opportunity to appreciate, discuss and understand the practical importance of ethical concerns in the modern era of competition, economic efficiency and growth. Students 9. also opined that although accounting for ethical concerns raises the complexity of decision-making required of them as individuals and managers, learning to deal with ethical dilemmas is essential if they are to become good citizens and 'leaders' in modern organizations.

V. Conclusion

Modern economic analysis assumes that individual and managers of firms always follow their material self-interest or economic incentives in deciding how to act. Ethical and moral influences on their behavior are largely neglected by modern economists. The course discussed here focused on the conflict between ethics and economic incentives, especially in contemporary businesses. It was shown that the tension between ethics and incentives cannot be resolved easily, even if business ethics and economic incentives (or profit-seeking) converge in the long-term. It was also argued that a modern business ethic must clearly define right or ethical behavior while laying down general rules of conduct within organizations and thereby promote fruitful and harmonious relationships at work. A modern organizational ethic must also encourage managers and employees in organizations to become 'leaders' in exemplifying ethical behavior. In a rapidly globalizing economy, Indian managers are likely to confront complex ethical issues and dilemmas, just as their western counterparts have encountered in their domestic and international contexts. Therefore, Indian managers must acquire a deeper knowledge and understanding of business ethics in the current, global context. A course on business ethics in India should aim to enhance students' understanding of ethical10.

behavior in business, keeping in mind the ethical dilemmas that challenge Indian firms in today's globalized world.

REFERENCES

- Drucker, Peter F., "What is 'Business Ethics'?", *The Public Interest*, No. 63, Spring, 1981, pp. 18-36.
- Vogel, David, "Business Ethics: Past and Present", *The Public Interest*, No. 102, Winter, 1991, pp. 49-64.

ॐसंस्कृतमां भौतिकशास्त्र, ढगोणशास्त्र अने रसायणशास्त्रॐ
(महाभारतनां संदर्भमां)

प्रो.रामभाइ वी.बाकु
(संस्कृत विभागः)
आचार्यः,तत्त्वाचार्यः,शिक्षाशास्त्रीः
जे.के.राम महाविद्यालयःवेरावलम्

★मङ्गलाचरणम् :-

जानाति विविधा भाष

जानाति विविधाः कलाः ।

आत्मानं नैव जानाति

यो न जानाति संस्कृतम् ॥

★प्रस्तावना :-

वर्तमान युग विज्ञान अने कोम्प्युटरनो युग छे. मोटा भागना मनुष्यनुं लक्ष्य भौतिक सुभ सम्पति प्राप्त करवानुं होय छे. परंतुं जवननुं लक्ष्य भौतिक सुभ - संपति मानवाने कारणे आजे मनुष्य अनेक समस्याथी घेरायेलो छे. पाश्वात्य संस्कृतिना आंधणा अनुकरणने कारणे मानसिक, सामाजिक अने नैतिक मूल्योनो ह्रास थई रहयो छे. जेने कारणे आजे मानव - मानव वश्ये वैमनस्य उल्लु थयुं छे. आ ऊडपी युगमां मानव मानसिक शान्ति ढोई बेई छे. तेमज शान्ति माटे आजे भारतीय संस्कृती तरङ्ग वणी रहया छे. त्यारे तेने आ स्थितिमांथी बहार लाववा सद्विचार, सदभाव, मैत्री, करुणा, अहिंसा, प्रेम, उदारता, कल्याण वगैरे जेवा नैतिकमूल्योनी शिक्षा आपणी संस्कृत भाष ज आपी शके तेम छे.संसारने आश्वर्य शक्ति करी नापनारी अवनवी शोधो आजे आ विश्वमां दृष्टियमान छे परंतुं हजारो वर्ष पूर्व आपणी संस्कृतभाषमां ते बतावी दिधु हुतुं. अनेक राजकिय, सामाजिक अने सांस्कृतिक यढाव उतारमां आ ज्ञान प्रवाह लूप्त थयो तेना मात्र थोडा प्रमाणो आपवानो यत् किञ्चित् प्रयत्न करुं छुं.

★ભૌતિક શાસ્ત્ર :-

જેમ સ્થિર વસ્તુ પણ ગતિશીલ દ્રષ્ટિનાં સામે આવવાથી ચાલતી દેખાય છે (જેમ કે ચાલતી મોટરકારમાં બેઠેલ પુરૂષની) જેમ નાની વસ્તુ પણ કામ વડે શરીરસ્થિત નિર્વિકાર આત્મા પણ બુધ્ધિના વિકારને કારણે વિકારવાન લાગે છે .યથા

चलं यथा दृष्टिपथं परैति सूक्ष्मं महदृपमिवाभिभाति ।
स्वरूपमालोचयते च रूप परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥

ગતિશીલ વસ્તુનાં આધારે સ્થિર સ્થિત વસ્તુને જોવાથી તેની ગતિશીલતાનો ભ્રમ થાય છે એવો વિચાર કોપર્નિકસે પ્રતિપાદિત કર્યો. પરંતું વસ્તુતઃ કોપર્નિકસથી બહુ પહેલા મહાભારતમાં આ વિચારનો ઉલ્લેખ થઈ ચૂક્યો હતો. આજ વિચારને આર્થેભટ્ટ પણ દોહરાવ્યો ભૌતિકશાસ્ત્રનાં બીજા બે વિચાર પણ જોવા મળે છે.બન્ને બાજુએ કાંચ દ્વારા જોવાથી નાની વસ્તુ પણ મોટી દેખાય છે. બીજુ સ્વચ્છ દર્પણમાં વસ્તુનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ પડે છે તેજ રીતે.

मढानाम् अवलिप्तानाम्
आसारं भावितं बहु ।
दशयित्यन्तारात्मानम्
अग्निरुपभिवांशुभान् ॥

સૂર્યના કિરણોને એકત્રિત કરવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. એવો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં મળે છે.

यथादित्यान्मणेश्रापि वीरुदभ्यश्रैय पावकः ।
जायन्त्येवं स्मुद्रयात् कलानाभिव जन्त्वः ॥

અહિ હીરો સૂર્યકિરણોને ગ્રહણ કરે છે. તેને અંશ પણ કહેવામાં આવ્યો છે. આ ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રાચીન ભારતમાં કાંચથી લેસ બનાવવાની ટેકનીક શોધાઈ ગઈ હશે. ચુંબકમાં રહેલા ગુણોનો ઉલ્લેખ પણ મહાભારતમાં છે.

अभिद्रवत्ययस्कान्तभयो निश्रेतनं यथा ।
स्वभावहेतुजा भावा यद्दृदन्यदपीदृशम् ॥

અહિ નિચેતન લોખંડ પણ ચુંબકથી આકર્ષાય છે (સુશ્રુતે તો શરીરમાં રહેલો ખીલો કાઢવા માટે પણ ચુમ્બકનો ઉપયોગ કરવાની વાત કરી છે.) કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ ચુમ્બકનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. અન્ય કેટલાક લોકોનો અભિપ્રાય છે કે મત્સ્યન્ત્રમાં પણ ચુમ્બકનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. વિદ્યુતતણખાના નીકળવાનો ઉલ્લેખ પણ મહાભારતમાં કરવામાં આવ્યો છે.

एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ।
तस्य संस्मयतः शौरेः विद्युद्रुपा महात्मनः ॥
अङ्गुष्ठमात्राः त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः ॥

અહિ કૃષ્ણનાં શરીરમાંથી વિદ્યુત તણખા નીકળવાની વાત કરવામાં આવી છે. આજકાલ નાઈલોન અને ટેરિલિનના કપડાને ખોલતી - કાઢતી વખતે ચટ્ ચટ્ શબ્દ યુક્ત વિદ્યુતધારા નીકળવાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપણે કરીએ જ છીએ. રેશમી અને રાતા વસ્ત્રોમાંથી પણ વિદ્યુતધારા કાઢી શકાય છે. એ બાબત આપણા પૂર્વજો જાણતા હતા. શ્રી કૃષ્ણ પીતાંબર ધારણ કરતા હોવાની વાત પ્રસિધ્ધ છે. આથી કૃષ્ણના શરીરમાંથી વિદ્યુત નીકળવાની વાત અત્યંત બંધ બેસતી લાગે છે. આ રીતે ભૌતિકશાસ્ત્ર સમ્બન્ધિત ઘણાં વિષયોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં જોવા મળે છે.

★રસાયણશાસ્ત્ર :-

રસાયણશાસ્ત્રના વિકાસને આપણે ભારતમાં જ જોઈ શકીએ છીએ ત્યાંથી જ ઔષધિ-અનુમાન કરી શકાય તેમ છે.

रसायनविदश्चैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
दृश्यन्ते जरया भग्ना नमा नागैरिवोतमैः ॥

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવાથી જણાય છે કે તે સમયના રસાયણ તો વિભિન્ન પ્રકારના સુગંધદ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરતા હતા તેનું વર્ણન મહાભારતમાં મળે છે જેમ કે.

यथा तिलानामिह पुष्यसंश्रायात्
पृथक् पृथग्याति गुणोडतिसौभ्येताम् ।
तथा नराणां भुवि भावितात्मनां
यथाडडश्रयं सत्वगुणः प्रवर्तते ॥

(જેમ જુદા જુદા પુષ્પો સાથે મિશ્રિત કરવાથી તલનું તેલ ભિન્ન ભિન્ન ગુણોને ગ્રહણ કરે તેમ સત્પુરુષોની સંગતિથી સદગુણોનો વિકાસ થાય છે.) આટલું જ નહિ પણ ઘણાં સુગંધીત દ્રવ્યોનું નિર્માણ થયું હતું જેમ કે

यथा चाल्येन माल्येन वासितं तिलसर्षणम् ।
न मुश्नति स्वरं गन्धं तद्धृत सूक्ष्मस्य दर्शनम् ॥
तदेव बहुभिर्मभ्यैवस्यमानं पुनः पुनः ।
विमुश्नति स्वरुं गन्धं माल्यगन्धोपतिष्ठते ॥

★ખગોળશાસ્ત્ર :-

લગભગ બધા વિજ્ઞાનોનાં મૂળ આધારરૂપ ગણવામાં આવતા ખગોળશાસ્ત્રના ઘણા વિષયોનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં છે આ બધામાં "સમયની ગણતરી" મુખ્ય વિષય છે. ગૈલિલિયો (૧૫૬૪-૧૬૪૨) દ્વારા પહેલીવાર સમયનું વિભાજન સેકન્ડના રૂપમાં કરવામાં આવ્યું એવું પાશ્વાત્ય વિદ્વાનોનું માનવું છે પરંતુ મહાભારતમાં તો સેકન્ડનો પણ વિભાગ કર્યો હોવાનું જોવા મળે છે. આ શ્લોકમાં આ બાબતને સમર્થન મળે છે.

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव त्रिंशतु काष्ठा गणयेत कलां ताम् ।
त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहुतौ भागः कलाया दशभश्च येः स्यात् ॥
त्रिंशन्मुहूर्तन्तु भवेदहश्चे रात्रिश्च सङ्ख्या मुनिभिः प्रणति ।
मासः स्मृतौ रात्र्यहर्ना च त्रिंशत् संवत्सरो द्वादशमास उक्तः ॥
संवत्सरे द्वे त्वयने वदन्ति सङ्ख्याविदो दक्षिणमुत्तरं च ॥

અમરકોષ, વિષ્ણુ પુરાણ, મનુસ્મૃતિ વગેરે ગ્રન્થોમાં પણ સમયની ગણના જોવા મળે છે.

પૃથ્વીની વય ૪૩૨ હજાર અબજ વર્ષ છે એવો આપણા પૂર્વજોનો વિચાર છે. પરંતુ આ વિચાર બિલકુલ અવાસ્તવિક છે એવું કહેતા આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રાચીન ભારતીય વિચારને આધાર રહિત અને કલ્પના માત્ર સમજીને નકારી દીધો હતો પણ આ શતાબ્દીના આરંભમાં વૈજ્ઞાનિકોએ રેડિયો એક્ટિવ વિધિ દ્વારા પથ્થરોના સમયની ગણના કરી છે. જેના આધારે તેમણે એ નક્કિ કર્યું કે ભારતની પ્રાચીન સમય ગણના અવાસ્તવિક નથી. બેંગલોર પાસે રહેલા કેટલાક પથ્થરોની વય ૩૦૦૦ અબજ વર્ષ છે એવું તેમના દ્વારા જ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું શુકલપક્ષમાં ચન્દ્રનું વધવું અને કૃષ્ણ પક્ષમાં ઘટવું એ ચન્દ્ર અને પૃથ્વીના ચાલવાથી થાય છે તે મહાભારતમાં નિરૂપિત છે.

★ઉપસંહાર :-

આમ, જો મહાભારતને જ દ્રષ્ટિ સામે રાખવામાં આવે તો, આટલા વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણો નિકળે છે તો સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કેટલું વિજ્ઞાન હશે ! તેથી સંસ્કૃત દુનિયાની માત્ર એક વૈજ્ઞાનિક ભાષા છે નહિ કે માત્ર કર્મકાંડની માત્ર જરૂર છે તેના અભ્યાસની અને તેના મહત્વને જાણવાની અન્તે એટલું જ .

સંસ્કૃતે સંસ્કૃતેમ્લં
જ્ઞાનવિજ્ઞાન વારિધિઃ ॥
વેદ તત્ત્વાર્થ સશ્રુષ્ટં
લોકાઽલોકકરં શિવમ્ ॥

इति ।

साहित्य और अन्य सन्दर्भ

- डॉ. श्री जीवाभाई यू. परमार
ई. आचार्य, हिन्दी विभाग
महिला आर्ट्स कॉलेज, ढसा गाँव

“ज्ञान-राशि के संचित कोष का नाम ही साहित्य है।” आचार्य रामचंद्र शुक्ल । मानव की आत्म और अनात्म भावनाओं की अभिव्यक्ति को ही साहित्य कहते हैं । साहित्य का क्षेत्र अत्यंत विशाल और विस्तृत है । मानव जीवन की विशालता ही साहित्य क्षेत्र की सीमा है । मानव जीवन का उद्देश्य मात्र जीकर मरना ही नहीं अपितु जीवन में सत्य की प्रतिष्ठा करना है । वस्तुतः सौंदर्य की महत्ता सत्य में है । सत्य की प्राप्ति में जीवन का महत्व है । उस लक्ष्य सिद्धि की साधना है काव्य और काव्य की सार्थकता जीवन को सुसंपन्न, सतत प्रयत्नशील व चिरमंगलमय बनाने में है ।

साहित्य की सीमाएँ अत्यंत विस्तृत है, उसमें शास्त्रविद्या, काव्य सभी का सन्निवेश हो जाता है । साहित्यकार में कवि के गुणों के अतिरिक्त अन्य भी अनेक गुणों का होना अनिवार्य है । जिस प्रकार समुद्र में से निकलने वाले रत्नों में अमृत की प्रधानता है, उसी प्रकार साहित्य में, विभिन्न अंगों के काव्य की प्रधानता है । साहित्य के साथ अनेक संदर्भ संकलित है । इनमें कुछेक संदर्भ साहित्य की विभावना में परिवर्तन आने से आज अप्रस्तुत लग रहे हैं, परन्तु एक समय पर ये संदर्भ विवेचन प्रयोग में खूब प्रचलित थे । उनमें से कुछेक संदर्भ के विषय में नये सिरे से सोचने की आवश्यकता है । इन संदर्भों के विषयक सोच से साहित्य की संकल्पना और भी स्पष्ट हो जायेगी । ऐसे संदर्भों में समाज, पुराण, दर्शन, नीति, सत्य, आदि सभी विद्याओं का परंपरागत विवेचन में समावेश होता आया है ।

साहित्य और समाज :

मनुष्य सामाजिक प्राणी है । सामाजिक समस्याओं, विचारों तथा भावनाओं का जहाँ वह सृष्टा है, वहाँ वह उनसे प्रभावित भी होता है । साहित्यकार के व्यक्तित्व का निर्माण और उसकी अनुभूति तथा कल्पना एक सामाजिक देन है । इनमें कोई अतिशयोक्ति नहीं है, क्योंकि यदी मानव प्रकृति

को हम मूल रूप से सामाजिक मानते हैं तो निश्चय ही कला और साहित्य के विभिन्न उन्नतकरणों द्वारा अभिव्यक्त उसकी भावना और अनुभूति भी असंतुलन तथा अस्वास्थ्य ईत्यादि हमारी सामाजिक संस्कृति में प्राप्त पारस्परिक विरोधों का ही प्रतिफलन है। यह ठीक है कि व्यक्ति के जीवन के व्यष्टि और समष्टि दोनों ही रूप हैं किन्तु व्यष्टि के आधार स्वरूप अहम का विकास भी समाज में ही संभव है। समाज से बाहर नहीं। समाज में, ही मनुष्य की भावाभिव्यक्ति परिष्कृत होकर साहित्य का आधार बनती है।

मनुष्य की सामाजिक अनुभूति बदलते हुए समाज के साथ परिवर्तित होती रहती है। प्रत्येक युग के समाज के अपने विधि - निषेध होते हैं। अपनी संस्कृति तथा मर्यादा होती है। जो मानव चेतना की अनुभूति के स्वरूप को प्रभावित करते रहते हैं। साहित्य व्यक्ति या समाज की अनुभूतियों, भावनाओं या कल्पनाओं का ही रूप तो है। इसी कारण साहित्य समाज का दर्पण कहलाता है।

साहित्यकार वास्तव में समाज की व्यवस्था, वातावरण, धर्म-कर्म, रीति-नीति तथा सामाजिक शिष्टाचार या लोकव्यवहार से ही अपने कार्य के उपकरण चुनता है और उसका प्रतिपादन अपने आदर्शों के अनुरूप करता है। साहित्यकार उसी समाज का प्रतिनिधित्व करता है, जिसमें की वह जन्म लेता है। अपनी सामाजिक परिस्थितियों से प्रभावित होकर ही तो तुलसी ने कहा था कि-

“ढोल, गँवार, शुद्र, पशु, नारी ये ताडन के अधिकारी ।
कोऊ नृप होऊ हमें का हानि, चेरी छांडी न होवहूँ रानी ॥”

सामाजिक आदर्श की भावना से प्रेरित होकर ही प्रेमचंद ने अपने उपन्यासों में आदर्शवाद को अपनाया। वस्तुतः साहित्य और कला विचार तथा आदर्श संस्कृतिरूप धारण करके अनेक सामाजिक परिवर्तनों के कारण बन जाते हैं। फ्रेंच लेखक रुसो के विचारों ने फ्रेंच की राजनैतिक क्रान्ति के स्वरूप का निर्धारण किया। इस प्रकार जोन लोक और मार्क्स के साहित्य ने अमेरिकन और रूसी राज्य क्रान्तियों को प्रभावित किया। स्वयं हमारे देश के रामायण और

महाभारत ने हमारे सामाजिक और राजनैतिक जीवन की गतिविधियों को रूपरेखा और संस्कृति का निर्माण किया ।

समाज के सम्बन्ध की दृष्टि से साहित्यकार तीन विभिन्न वर्गों में रखे जा सकते हैं । प्रथम वर्ग के अंतर्गत तो वे साहित्यकार आते हैं जो समाज की संपूर्ण मान्यताओं और व्यवस्थाओं को ज्यों का त्यों स्वीकार कर लेते हैं । सामाजिक रुढ़ियों को यदि रखते या अनुभूत करते हैं तो वे उनकी अपेक्षा करना ही अधिक हितकर समजते हैं । यह वर्ग प्रतिगामी या प्रतिक्रियावादी कहलाता है । हिन्दी साहित्य के भक्त कवि या रीतिकालीन कवि इस वर्ग के अंतर्गत रखे जा सकते हैं । उनका साहित्य विद्रोह या परिवर्तन का सूचक न होकर सामाजिक व्यवस्थाओं की स्वीकृति का ही साहित्य है ।

दूसरे वर्ग के अंतर्गत वे साहित्यकार आते हैं जो सामाजिक वृत्तियों को देखते और अनुभव करते हैं, परन्तु उनको पूर्ण रूप से विनिष्ट न करके उनके सुधार का प्रयत्न करते हैं और सुधार में समजौतावादी प्रवृत्ति विद्यमान रहती है । यह वर्ग सुधारवादी कहलाता है । हिन्दी साहित्य में द्विवेदी युग और उसके पश्चात् का साहित्य अधिक सुधारवादी ही है ।

तीसरे वर्ग के अंतर्गत वे साहित्यकार आते हैं जो की क्रांतिदृष्टा तथा परिवर्तनवादी कहलाते हैं । वे न केवल सामाजिक विषमताओं और तृटियों की तीव्र आलोचना करते हैं, अपितु उन्हें मीटा देने का प्रयत्न भी करते हैं । इस प्रकार के साहित्यकार सब युगों में समाज रूप से प्राप्त होते हैं । सामाजिक व्यवस्थाओं तथा मान्यताओं की विकृति के कारण उनका विरोध होता है ।

उपर्युक्त तीनों वर्गों के साहित्यकार अपनी प्रेरणा समाज से ही प्राप्त करते हैं और समाज की विभिन्न चिंतनधाराओं से प्रभावित होते हैं । इस दृष्टि से साहित्य को भी प्रतिक्रियावादी, सुधारावादी और क्रान्तिकारी आदि वर्गों में बाटा जा सकता है । परंतु जहाँ तक मानव जीवन के चिरंतन सत्य की अभिव्यक्ति का प्रश्न है वहाँ सारे कलाकार समान हैं । वहाँ सामाजिक तथा राजनीतिक वर्गों की आवश्यकता नहीं । समाज के प्रति अपनाये गये दृष्टिकोण के आधार पर ही हम कलाकारों को उपर्युक्त वर्गों में विभाजित कर सकते हैं ।

साहित्य और धर्म :

साहित्य के साथ संकलित संदर्भों में आज सबसे कम प्रस्तुत संदर्भ धर्म का है। एक समय ऐसा था कि साहित्य धर्म प्रवर्तन का साधन था। रामायण, महाभारत, श्रीमद् भागवत आदि ग्रंथों में धर्म और साहित्य का समन्वय दिखाई पड़ता है। इन ग्रंथों को प्राप्त सामाजिक आदर भी कला के बदले धर्म के कारण विशेष है। फिर भी जो भी धार्मिक साहित्य है वह सभी कला की दृष्टि से उत्तम ही हो यह आवश्यक नहीं है। धर्म के नाम उनमें कई ऐसी सामान्य बातें स्थूल रूप में व्यक्त हुईं।

पाश्चात् साहित्य में भी धर्म के साथ साहित्य का सम्बन्ध जोड़ा गया है। टोल्स्टोय तो धर्म और कला के समन्वय का प्रखर हिमायती था। आज तो धर्म का स्वरूप काफी बदल चुका है। एक समय था जब धर्म सबसे बड़ा पुरुषार्थ माना जाता था। आज सर्वत्र इस परिस्थिति का अन्त आ चुका है। धर्म भी साहित्य की, अन्य विषयों की तरह एक सामग्री के रूप में आ सकता है। मध्यकाल में तुलसी, कबीर का साहित्य धर्म संवेधन युक्त होने के साथ – साथ कवित्व से भरपूर है। आधुनिक युग में मैथिलीशरण गुप्त आदि के साहित्य उसका उदाहरण है।

साहित्य कभी धर्म का विरोधी नहीं होता। किन्तु जब धर्म सांप्रदायिकता या संकुचितता के दायरे में आकर तथ मानवता का पोषक बनने के बदले अवरोधक बनने का प्रयास करता है तब सच्चा साहित्यकार का खून खोलता है। कई बार धर्म के कारण कला – कृतियों को बहुत कुछ सहना पड़ा है। कुछेक संप्रदायों में देवी – देवताओं का साहित्यिकरण नहीं हो सकता और नाटकादि में मानवपात्रों द्वारा उसका मंचन नहीं हो सकता ऐसी मान्यता व्याप्त है, लेकिन यह ख्याल सिर्फ ढकोंसला है। इस संसार में मानवता से बढ़कर दूसरा कोई धर्म नहीं है। जिसे हम ईश्वर कहते हैं, वह भी अंततः तो एक आदर्श मनुष्य की ही संकल्पना है। साहित्य तो मानवता को ही केन्द्रस्थ रखता है।

आधुनिक युग में आज धर्म और ईश्वर की सत्ता का हास होने लगा है। पाश्चात् और भारतीय कई कला-कृतियों में ईश्वरीय सत्ता के सामने प्रश्नचिह्न खड़े हुए हैं। मूल्यपरिवर्तन के कारण

धर्मास्था का ध्वंस होने लगा है । साहित्य की अनेक रचनाओं में इसका प्रतिबिम्ब दिखाई पडता है ।

साहित्य न तो धर्म प्रचार का साधन है और न ही धर्म विद्रोह का निमित्त । धर्माचार या धर्मविद्रोह उसके विषयांग हो सकते हैं । कोई अधार्मिक व्यक्ति साहित्यकृति का नायक हो सकता है । ऐसी कृति का मूल्यांकन भी धार्मिक दृष्टिकोण से नहीं बल्कि साहित्यिक दृष्टिकोण से ही होना चाहिए ।

साहित्य और नीति :

साहित्य मानवाभिव्यक्ति का एक सफल माध्यम है । साहित्य का उपजिव्य मनुष्य है और मनुष्य अपने व्यक्तित्व की कई विशेषताएँ लेकर जी रहा होता है । इन विशेषताओं को आलेखित करना, व्यक्त करना साहित्य का कार्य है । जब मनुष्य साहित्य से इतना सीधे ढंग से जुड़ा हुआ होता है तब साहित्य और नीतिशास्त्र मनुष्य जीवन को सही दिशा दिखानेवाला पहलू है । नीतिशास्त्र भी मनुष्य को आदर्शों की ऐसी राह दिखाता है जिनसे मनुष्य को तमसो मा ज्योर्तिगमय का अनुभव होता है । साहित्य भी इसी प्रकार दिशा सूचन करनेवाला एक माध्यम है । अर्थात् नीति और साहित्य वैसे तो एक ही नाव के मुसाफिर हैं । फिर भी दोनों एकदूसरे पर अवलंबित हैं । अर्थात् साहित्य को रसपूर्ण बनाने में नीतिशास्त्र का बहुत बड़ा योगदान है । हमारे जीवन में पड़े हुए संस्कारों का या संस्कारों के दिशा सूचन का कार्य दोनों के प्रभाव में देखा जाता है । साहित्य की सत्यम् शीवम की संकल्पना नीतिशास्त्र से साहित्य का अभिन्न सम्बन्ध स्थापित कर जाती है ।

साहित्य की विचारधारा में कला, कला के लिए और कला जीवन के लिए इन दोनों दिशाओं का संकेत हमें विद्वानों द्वारा प्राप्त हुआ है । कला जीवन का सिद्धांत साहित्य और नीतिशास्त्र का सम्बन्ध स्थापित करता है । नीतिशास्त्र में जीवन को सही राह दिखाई जाती है । तो साहित्य में भी इसी बात का असर पैदा होता है । साहित्य नीतिशास्त्र के सिद्धांतों को कल्पना में मुक्त करते समाज के सामने अभिव्यक्ति करता है । नीतिशास्त्र का प्रचार – प्रसार साहित्य में बलवत् रूप से हो सकता है । जब कि नीतिशास्त्र भी साहित्य के लिए अविभाज्य अथवा अनिवार्य अंग बन गया

है । साहित्य में जब मनुष्य का जीवन अंकित होता है तब मनुष्य के जीवन से संबंधित नीतिशास्त्र का कोई भी अंश साहित्य में होना कोई अतिशयोक्ति नहीं । अर्थात् साहित्य का नीतिशास्त्र विहीन होना हमारी कल्पना की बाहर की बात बन जाती है । जब से साहित्य का आरंभ हुआ है, तब से इनमें भिन्न-भिन्न प्रतिकों, उपमानों इत्यादि के द्वारा नीति का एहसास हमें हुआ है ।

साहित्य और इतिहास :

साहित्य हमारे समाज के लिए एक ऐसा माध्यम है, जो स्वयं समाज को उनकी पहचान देने का कार्य करता है । भूत, भविष्य और वर्तमान इन तीनों कालों का सुव्यस्थित अंकन करने की क्षमता साहित्य की अपनी विशेषता है । साहित्य जितना भविष्य में देखता है, उतना ही वर्तमान में जीता है । किन्तु यह भी सनातन सत्य है कि किसी भी वर्तमान के बीच उसके अतीत में पड़े हुए बीज दिखाई देते हैं । इतिहास एक तरह से अतीत का पर्याय है । साहित्य में इतिहास की रेखाएँ उभरती हैं । और वर्तमान का रूप बनकर अभिव्यक्त होती है । इस दृष्टि से साहित्य ओर इतिहास का सम्बन्ध अभिन्न माना जाएगा ।

इतिहास की पृष्ठभूमि पर साहित्य अपना नृत्य करता है, पर उस नृत्य का आनंद इतिहास नहीं ले सकता । फिर भी दोनों के सम्बन्धों में कोई कमझोरियाँ नजर नहीं आती । साहित्य ने जगह-जगह पर इतिहास को अपना आधार बनाया है । साहित्य को जब जब जरूरत पड़ी तब - तब इतिहास को पूकारा । ऐसा कह सकते हैं कि इतिहास के प्रत्येक पृष्ठ साहित्य की सेवा में अहनिर्ष खड़े हुए हैं । इतिहास कभी को अपनी घटना को, कभी कोई अपने पात्रों को साहित्य के सामने आधार दे सकता है । साहित्यकार उस आधार के बलबूते पर या घटना को अपनी कल्पना शक्ति से एक परिमार्जित रूप देता है और किसी रचना का आकार बना लेता है ।

साहित्य इतिहास पर अवलंबित है । इतिहास का बहुत कुछ आधार है । साहित्यकार इतिहास के प्रति ईमानदार रहकर अपनी रचना में कल्पना के बल पर एक नया रूप प्राप्त करता है । तो इतिहास भी साहित्य की इस रचना प्रक्रिया के कारण अपने आपको जीवित समझने का

अहोभाग्य समजता है। लंबी उम्र अवधि के बाद आज जो चित्र हम स्पष्ट देख सकते हैं - उसका एक कारण साहित्य भी है। इसप्रकार दोनों के आपसी सम्बन्धों में भेद नहीं है।

साहित्य और विज्ञान :

स्थूल रूप में साहित्य तथा विज्ञान के क्षेत्र में पर्याप्त अंतर है। क्योंकि साहित्य का सम्बन्ध मानव के अंतरमन से है और विज्ञान का मानव के बाह्य मन से। या यों कहा जाए कि साहित्य का क्षेत्र कल्पना और भावना का है और विज्ञान का बुद्धि विलास का परन्तु जैसा हम आगे देख चुके हैं कि साहित्य में बौद्धिक्ता का सर्वथा अभाव नहीं। उसी प्रकार विज्ञान में भी कल्पना तथा भावना की समान रूप से आवश्यकता रहती है। अंतर केवल इतना ही है कि साहित्य मानव के मनोवेगों को तरंगित करता है। वह उसके हृदय को कल्पना तथा भावना द्वारा रससभर करके उसमें बौद्धिक विचारों को अपने दृष्टिकोण के अनुसार जागृत करता है। परन्तु वैज्ञानिक एक विशिष्ट वैज्ञानिक सत्य को उपस्थित करके केवल मनुष्य को प्रभावित करता है।

इन परस्पर विरोधी तथा विभिन्न भागों का अनुसरण करते हुए विज्ञान और साहित्य दोनों ही अपने - अपने स्थान पर ठीक है। दोनों की जीवन व्याख्या और सत्य में ऐक्य है। यद्यपि दृष्टिकोण में भिन्नता है। यह प्रायः देखा गया है कि जो कल कल्पना में साथ वह आज वास्तव में सत्य हो गया है। जो आज वास्तव में सत्य है, वह कभी कल्पना में भी सत्य रूप पा सकता है। उसी प्रकार आज के युग में साहित्य तथा विज्ञान में भी समन्वय की आवश्यकता है और इसी समन्वय में मानव जाति का कल्याण है।

इस प्रकार समाज, इतिहास, विज्ञान, नीति, धर्म आदि शास्त्रों में निरूपित सत्य साहित्य के सत्य से भिन्न है। साहित्य में व्यवहारगत सत्य का रूपांतरण होता है। सिर्फ कच्ची सामग्री के रूप में आनेवाले व्यवहार जगत के यह सत्य साहित्य में ज्यादा असरकारक और रुचिपूर्ण लगता है। साहित्य का सत्य संभावनाओं के साथ सम्बन्धित है - इसलिए कहा गया है - लेखकीय कर्म भावी संवेदनाओं के प्रति आश्वस्त करता है।

“हरिवंशराय बच्चन एक कालजयी व्यक्तित्व ।”

— भरतभाई के बावलिया.

“न तीर चले, न तलवार चली,

न भाले चले, न चली गोली ।

सताओं को भी पलट दिया,

तुफानों को भी मोड़ दिया ।

पल में समाज यूँ बदल दिया,

रूख हवाओं का भी मोड़ दिया ।

विचारों की झंझा ऐसी चली,

सिर्फ भाव बहे और कलम चली ।”

इतिहास इस बात का प्रमाण है कि जितनी प्रबलता एवं प्रकरता कलम की धार में होती है, उतनी शायद किसी शस्त्र में नहीं । शस्त्रों के घाव तो समयरूपी प्रवाह के साथ मिट भी जाते हैं, लेकिन मसि-कागज़ पर उकेरी गई इबारतें वर्षों तक महफूल रहती हैं । हिन्दी साहित्य में ऐसे युग निर्माता साहित्यकारों का योगदान अविस्मरणीय रहा है । ऐसे नामी-अनामी कालजयी साहित्यकारों में हरिवंशराय बच्चन का नाम पत्थर की लकीर है । हरिवंशराय बच्चन हिन्दी साहित्य का एक ऐसा चमकता हुआ चितारा, जिसकी प्रतिभा की रोशनी यत्र-तत्र-सर्वत्र गुंजित है ।

हालावाद् के प्रवर्तक हरिवंशराय बच्चन का जन्म २७ नवम्बर १९०७ में प्रयाग में चक्क मौहल्ले में कायस्थ परिवार में हुआ था । पिता प्रतापनारायण एवं माता सुरसती के यहाँ जन्म लेनेवाले हरिवंशराय बच्चन का लालन-पालन

अभावों से भरे परिवार में हुआ था । अपनी बाल्यावस्था से ही संकटों, संघर्षों एवं पीडाओं से जुझनेवाले बच्चन जी ने जिन्दगी में कभी भी हताश होना नहीं सीखा । पहली पत्नि श्यामा के आकस्मिक निन से उनके जीवन में नाना प्रकार की विकट परिस्थितियाँ पैदा हुई थी । लेकिन बाद में तेजी सूरी नामक युवती ने उनके जीवन में व्याप्त अंधकार को प्रकाश की ज्योतिपुंज से प्रज्वलित किया । वह जीवन में टूटे अवश्य ही, किन्तु पलायन नहीं किया ।

“उम्मीद वक्त का सबसे बड़ा सहारा है,

जब हौसला हो बाजुओं में तो मोजो में भी किनारा है ।”

इन्हीं हौसलों के बलबुते पर बच्चन जी ने कई उपलब्धियाँ को पार करते हुए हिन्दी साहित्य में अपनी गरिमा को कायम किया ।

वे आकर्षक प्रतिभा सम्पन्न विरल व्यक्तित्व के धनी थे । वे हिन्दी के मूक तपस्वी कलाकार थे । उनका सरल एवं मृदुभाषी व्यक्तित्व अत्यंत प्रभावशाली था । उनके जीवन में नाम मात्र को भी कहीं आडम्बर एवं फैशन नहीं थी । बच्चन जी पृथ्वी के समान ही धैर्यशाली कलाकार थे । दुःखों को सहने की सहनशीलता उनमें पर्याप्त मात्रा में थी । देहाती की जिन्दगी के प्रति उन्हें असीम स्नेह था । उनका व्यक्तित्व मन से थके हुए, हारे हुए प्रत्येक व्यक्ति के लिए प्रेरणादायी अनुठा व्यक्तित्व है । ‘कोशीश करनेवालों की हार नहीं होती’ कविता इसी बात का समक्ष उदाहरण है । यथा:

“कोशीश करनेवालों की हार नहीं होती,

लहरों से डरकर नैया पार नहीं होती ।

नन्हीं चींटी जब दाना लेकर चलती है,

चढती दिवारों पर सौ बार फिसलती है,

मन का विश्वास रगों में साहस भरता है,

चढकर गिरना, गिर कर चढना न अखरता है,
आखिर उसकी महेनत बेकार नहीं होती
कोशिश करनेवालों की हार नहीं होती।”

निःसंदेह हरिवंशराय बच्चन का व्यक्तित्व सहृदयता, संवेदनशीलता, कर्मठता, कर्तव्यपरायणता, सहिष्णुता से छलकता हुआ अथाह सागर ही है। यह एक ऐसा मूर्धन्य व्यक्तित्व है, जो प्रतिपल बाधाओं से लडते हुए अलग रास्ता बनाया है। इसी संदर्भ में डॉ.ललिता अरोड़ा ने लिखा है -

“यह वह व्यक्तित्व है, जो संघर्षों के बीच निखरा है, विरोधों के बीच मैत्री करता हुआ, एक विशिष्ट व्यक्तित्व बन गया जो बिना पड़ाव चलता रहा है।”

कवि बच्चन का व्यक्तित्व खुले पृष्ठों की किताब है। विविध भावों से गुथे इस व्यक्तित्व ने हिन्दी साहित्य के इतिहास में स्वयं अपना एक अध्याय बनाने की विराट चेष्टा की है। अपने बहुमुखी व्यक्तित्व की जो पहचान हिन्दी साहित्य को दी है, वह युग-युगान्त तक अक्षुण्ण रहेगी। यद्य एवं गद्य के क्षेत्र में उनकी प्रतिभा को हम देख सकते हैं। मधुशाला, मधुबाला, मधुकलश, खैयाम की मधुशाला, निशा-निमंत्रण, मिलन यामिनी, प्रणय पत्रिका, हलाहल, बंगाल का काल, आरती और अंगारे, जाल समेटा, कटती प्रतिमाओं की आवाज़ आदि जैसी पद्य रचनाएँ लिखनेवाले बच्चन जी ने नये पुराने झरोखे, प्रवास की डायरी, क्या भूलु क्या याद करू आदि जैसी गद्य रचनाओं का निर्माण करके एक सफल लेखक का भी परिचय करवाया है।

वस्तुतः बच्चन जी की ख्याति कवि के रूप में रही है। लेकिन बच्चन जी कविता लिखनेवाले कवि नहीं हैं। इसी संदर्भ में डॉ. ललिता अरोड़ा का मानना है -

“बच्चन जी की कविता को लिखनेवाले कवि नहीं, कविता को जीनेवाले, कविता के हाथों पूरी तरह समर्पित कवि है। दूसरे बच्चन जी ने जो रास्ता चुना था, वह न तो मधुशाला की ओर जाता था और ना पार्लामेन्ट की ओर। उनकी मंजिल न तो कोई बाद था न कोई सिद्धांत। वह रास्ता केवल आदमी की ओर ले जानेवाला था, इसी कारण व्यक्तित्व अजेय रहा।”^२

बच्चन जी की साहित्य साधना में विभिन्न पहलुओं का परिचय प्राप्त होता है। उनके साहित्य का सबसे सक्षम पक्ष उनकी आत्माभिव्यक्ति है। उनके साहित्य में आत्म तत्व का प्रस्फुटन सफल ढंग से हुआ है। इसी संदर्भ में स्वयं उनका कथन है -

“मैं लिखते समय अपने कथ्य से इतना तन्मय रहता हूँ कि मुझे कला का ध्यान नहीं रहता। मेरे कथ्य की जीवंतता से कोई कला स्वतः प्रस्फुटित होती तो मैं नहीं जानता। सायास किसी तरह की शब्दकला-कारिगरी दिखाने का न तो मैंने कभी प्रयत्न किया है और न मुझमें इनकी क्षमता है।”

बच्चन जी युगनिर्माता कवि है। स्वतंत्रता के बाद देश में फैले हुए भ्रष्टाचार, पापाचार, दुराचार एवं धर्मान्धता जैसी विषमताओं ने देश को खोखला बना दिया था। इसके खिलाफ कवि बुलंद वाणी में कहता है -

“अर्थ आखट बल, अगर तुझको मिला है,
तो यहीं उपयोग यह, कि तू अपनी व्यथाओं को बढ़ाकर।”

तत्कालीन समाज में व्याप्त अंधकार ने ही उन्हें घोर निराशावादी बना दिया था। यथा:

“इन गीतों में बार-बार देह की नश्वरता और जीवन की क्षणभंगुरता का उल्लेख शायद कवि की उस मनःस्थिति का परिचायक है, जो क्रांतिकारियों को फाँसी का फंदा चूमते और काले पानी की सजाएँ भोगते देखकर बनी होगी।”^३

कविने हमारे देश में फैली अव्यवस्था, गृहकलेश, विद्रुपता के प्रति भी वैधक वाणी में व्यंग्य किया है। जैसे :

“अगर धोखा भी तुम्हें खाना पड़े तो,
चाहिए खाना विदेशी छोड़कर, खाना स्वदेशी।”

हमारे धर्मों में फैले सडॉघ एवं समाज में विद्यमान परंपराओं एवं आडम्बरों के प्रति भी उनकी वाचन में निषेध पाया जाता है। परमात्मा के संदर्भ में वह कहता है -

“ईश्वर को मैं नहीं जानता,
उसकी सता नहीं मानता,
जिसे न देखा जाता कैसे उसको लेता मान।”

हरिवंशराय बच्चन प्रेम के उन्मत गायक थे। उनके साहित्य में प्रेम के लौकिक एवं अलौकिक पक्ष का बड़ा ही मार्मिक चित्रण हुआ है। यद्यपि उन्होंने लौकिक प्रेम को सृष्टि का मूलाधार माना है। उनकी ‘आत्म परिचय’ नामक कविता इसी बात का प्रमाण है। यथा :

“मैं जग-जीवन का भार लिये फिरता हूँ,
फिर भी जीवन में प्यार लिये फिरता हूँ,
कर दिया किसी ने संकृत जिनको घूकर,
मैं साँसों के दो तार लिये फिरता हूँ।”^४

मनुष्य में भगवान के स्वरूप को देखने का स्वर, मानवजीवन की आस्था का स्वर है और मूल है राग। इसी राग भाव ने कवि बच्चन को जीवन की घोर निराशा में झिलमिलाती जुगनू का प्रकाश दिया। उनका मानना था कि, प्रणय तो मानव का मूलाधार है, उससे समस्त संसार को एक सूत्रता में जोड़ा

जा सकता है। आज के सांप्रत युग में मानवीयता के क्षीण होते हुए मूल्यों के अवमूल्यन के पीछे भी इसी भाव की कमी है। इसीलिए वह कहता है -

“राग से बाँधे चल संसार।”

बच्चन जी का साहित्य विषाद-अवसाद से भरा पड़ा है। उनका जीवन विभिन्न व्याधियों का शिकार रहा है। फिरभी उन्होंने दुःखों को वखाकर अमृत बनाया था। इसी संदर्भ में एक विवेचक ने लिखा है -

“मधुशाला शराब पीकर नहीं लिखी गई थी, वह जिन्दगी का सबसे कड़वा जहर पीकर लिखी गई थी। बहुतों को यह जहर पीना पड़ता है। कुछ ऐसे मुँह बनाकर पीते हैं, कुछ इसे मुस्कुराकर पीते हैं। मुस्कुराकर पीने पर जहर अमृत बन जाता है। मुँह बनाकर पीने पर वह और भी अधिक मादक बन जाता है। बच्चन जी की संपूर्ण कविता जहर को बनाने की एक अटूट साधना है।”

मधुशाला में भी उन्होंने लिखा है -

“याद न आए दुःखमय जीवन

इससे पी लेता हाला,

जग चिंताओं से रहने को,

मुक्त, उठा लेता प्याला।”^५

बच्चन जी का साहित्य सामाजिक विद्रुपता का कच्चा चिट्ठा है। उन्होंने अपनी रचनाओं में जाति-पाति, बाह्याडम्बरो नारी से जुड़ी विभिन्न समस्याओं का सजीव चित्रण किया है। उनकी रचनाओं में राष्ट्रीयता का स्वर भी बुलंद रहा है। उनकी झंडा, कांति-शांति जैसी कविताएँ राष्ट्रीय भावों को उजागर करने में सक्षम है।

निःसंदेह हरिवंशराय बच्चन हिन्दी साहित्य संसार का एक ऐसा कालजयी व्यक्तित्व, जिसकी जिन्दगी में निराशा के बादल छाये अवश्य

लेकिन प्रकाश का टिमटिमाता दायरा प्रज्वलित ही रहा है। वेदना, विद्रोह, आक्रोश, प्रेरणा, उत्साह, त्याग, समर्पण एवं नूतनता का संतरंगी इन्द्रधनुष है जो समाज की सड़ी-गली रूढ़ियों को तोड़कर विश्व मानव को जोड़ता है। उनकी काव्य रचनाएँ युगों तक पाठक वर्ग को मंत्रमुग्ध करती रहेगी। इसी संदर्भ में एक विद्वान ने लिखा है -

“और अब मालूम होता है, मानो वह भी दीवाना है, दुनिया भी दीवानी है। और कोई दीवाना हो या नहीं, मैं तो दीवाना हूँ ही - बच्चन का दीवाना, उसकी कविता का दीवाना। बच्चन चिरंजीव हो, उसकी कविता अमर हो।”^६

संदर्भ सूचि :-

- (१) बच्चन एक अध्ययन : डॉ.ललिता अरोडा - पृष्ठ-१६
- (२) बच्चन एक अध्ययन : डॉ.ललिता अरोडा - पृष्ठ-१५
- (३) हरिवंशराय बच्चन : प्रतिनिधि कविताएँ : मोहन गुप्त-पृष्ठ-०७
- (४) हरिवंशराय बच्चन : प्रतिनिधि कविताएँ : मोहन गुप्त-पृष्ठ-२७
- (५) मधुशाला - हरिवंशराय बच्चन - पृष्ठ-८०
- (६) मधुशाला - हरिवंशराय बच्चन - पृष्ठ-१२

हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक चेतना

-डॉ. केतन टी. मकवाणा

भूमिका :-

“जीवन यदि धरती है, तो संस्कृति उसका स्वर्ग है।”

विश्व के इतिहास के पन्ने पलटने से हमें ज्ञात होता है कि भारतीय संस्कृति सबसे प्राचीन व पुरानी है। समय रुपी प्रवाह के साथ कितने देश की संस्कृतियाँ बहकर खाक हो गयी हैं। एक भारतीय संस्कृति ही ऐसी है, जो कितनी ही आपदाएँ, बाधाएँ एवम् समय रुपी खपेड़ों के साथ टकराकर टूटी नहीं है। इतिहास इस बात का गँवाह है कि प्राचीनकाल से लेकर आज तक भारतीय संस्कृति — सभ्यता की गरिमा अश्रुण रही है। भारतीय संस्कृति का स्वयं एक इतिहास है। वेदों, उपनिषदों तथा वाल्मीकि एवं कालिदास जैली विभूतियों के करकमलो से पल्लवित होनेवाली भारतीय संस्कृति के सामने किसी भी देश की संस्कृति लोहा नहीं ले सकती।

भारतीय संस्कृति में ऐसी कई निधियाँ, बहुमूल्यवान रत्न भरे पड़े हुए जो प्रत्येक इन्सान की जिन्दगी में माइलस्टोन हैं। भारतीय संस्कृति में विश्वबंधुत्व, मानवतावाद, धर्म, सदाचार आदि जैसे जीवनमूल्य धनीभूत हैं। उसमें ऋषीमुनियों की जादुईवावत निहित है। उसमें विविध कलाओं, पर्व-उत्सव, रहन-सहन, का लेखाजोखा चित्रित है। भारतीय संस्कृति के इस अमर व अजेय रूप को विभिन्न भाषाओंने शब्दाकित किया है। हिन्दी भाषा साहित्य में भी हमारी सांस्कृतिक विरासत की बड़ी ही सजीव व मधुर अभिव्यक्ति हुई है।

हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक चेतना :-

हिन्दी साहित्य में भारतीय संस्कृति की अभिव्यक्ति स्वाभाविक रूप में हुई है। कहने में कोई दोहराई न होगी कि हिन्दी साहित्य भारतीय संस्कृति की गौरवगाथा है।

भक्तिकालिन साहित्य भारतीय धर्म, दर्शन, संस्कृति सभ्यता का प्रभावित मेरुदण्ड ही है। भक्ति साहित्य ने न सिर्फ भारतीय संस्कृति को उजागर किया है, बलिक उस समय में भारत वर्ष में स्थापित इस्लामिक संस्कृति से भी समन्वय करवाया है। विविध पुराणों व निगम-आगम का सार हमें भक्ति साहित्य में मिलता है। कबीर के साहित्य में भक्ति, ज्ञान एवं कर्म का समन्वय है। इसमें, हमें योग, ज्ञान, वेदान्त का निचोड़ मिलता है।

गौस्वामी तुलसीदास कृत “रामचरितमानस” भारतीय संस्कृति की धरोहर निधि है। सात कांडों में विभक्त यह महाकाव्य एक आदर्श परिवार, एक आदर्श राज्य का सक्षम उदाहरण प्रस्तुत करता है। रामभक्ति का गुणगान करना और जनजीवन को पारिवारिक एवं सामाजिक - सांस्कृतिक द्रष्टि से ऊँचा उठाना इस ग्रन्थ का प्रमुख प्रयोजन है। भारतीय संस्कृति के विराट सांस्कृतिक सम्मेलन की यहाँ झाँकी दिखायी देती है। यथा:

“जब जब होई धरम के हानि,
बाढहि असुर अघम अभिमानी।”

इसीलिए तो इसकी महता दिन-ब-दिन बढ़ती जा रही है। इसी संदर्भ में ग्रियसन का यह कथन सार्थक है-

“उत्तर भारत में जितना प्रचार मानस का है, उतना इंग्लैण्ड में बाइबल का नहीं है।”

इस प्रकार गुरुनानक, जायसी, नामदेव, रैदास जैसे भक्त कवियों ने न सिर्फ इस देश के धर्म को समझाया है, बलिक इस देश के जनमानस को उदात्त भारतीय संस्कृति का बोध भी करवाया है। तात्पर्य यह है कि भक्तिकालिन साहित्य भारतीय संस्कृति का उन्नायक, प्रेरक एवं उध्धारक रहा है।

हिन्दी साहित्य के भक्तिकाल में भी भारतीय संस्कृति का सबल व शसक्त रूप द्रष्टिगोचर होता है। हिन्दी साहित्य का गद्यकाल भारतेन्दुयुग जहाँ एक ओर नविनता की प्रतीति करवाता है, वहीं दूसरी ओर राष्ट्रयता, धर्म, विश्वबंधुत्व, जीवन आदर्शों को भी विवेचित करता है। भारतेन्दुयुग के पुरोधा भारतेन्दु ने भारतीय संस्कृति के रहस्यों को उदघाटित करने की चेष्टा की है। ‘भारतेन्दु दुर्दशा’ नाटक में वह कहता है-

“रोबहु ! सब मिलि आवहु भारत भाई,
हा ! हा ! भारत दुर्दशा देखी न जाई।”

भारतेन्दुने अंधेरनगरी, विषष्य विषमोषधम जैसे नाटक कविवचन सुधा, हरिचन्द्र चन्द्रिका जैसी पत्रिकाओं एवं साहित्यिक रचनाओं के माध्यम से संस्कृति बोध का परिचय करवाया है।

महावीर प्रसाद द्विवेदी भी भारतीय संस्कृति के पक्षधर रहे हैं। उन्होंने काव्य मंजूषा, सुमन जैसी कविताएँ सम्पतिशास्त्र, हिन्दी महाभारत जैसी गद्य रचनाएँ, रसज्ञ रंजन, लेखाजंलि जैसे निबंधों में राष्ट्रयता, स्वदेशाभिमान, आदर्शवादिता, नैतिकता आदि जैसे संस्कृतिक आदर्शों को वाणी प्रदान की है।

जयशंकर प्रसादने भी मानवतावादी भारतीय संस्कृति को अपने साहित्य में शब्दाकिंत किया है ।

“औरों को हंसते देखो मनु, हसों और सुख पाओ,

अपने सुख को विस्तृत बना लो, सबको सुखी बनाओ ।”

कहते हुए प्रसादने समुचे विश्व के एक ही छत्रछाया के कटघरे में खड़ा किया है । प्रसाद कृत कामायनी भारतीय संस्कृति का प्रामाणिक दस्तावेज है । प्रस्तुत महाकाव्य में प्रसादने मानव मन के वैषम्य को समझाते हुए, दया, ममता, करुणा आदि जैसे नारी विषयक मूल्यों को परिभाषित किया है । प्रसादने करुणालय, अजातशत्रु, स्कन्दगुप्त, चन्द्रगुप्त, ध्रुवस्वामिनी आदि जैसे नाटकों में भारतीय संस्कृति के आदर्शवादी द्रष्टिकोण को प्रस्तुत किया है ।

इस प्रकार हिन्दी साहित्य में समय समय पर भारतीय संस्कृति के उदात्त मूल्यों को शब्दाकिंत करने का प्रयास हुआ है । इसी संदर्भ में रामधारीसिंह दिनकर का नाम पत्थर की लकीर रहा है । दिनकर कृत रश्मीरथी इस बात का प्रमाण है । भारतीय संस्कृति ने सभी धर्मो, जातियों को एक ही माना है । दिनकर ने भी प्रस्तुत खण्डकाव्य में कर्ण के गीरे हुए चरित्र को नये द्रष्टिकोण से परखते हुए उसे विश्व का अद्वितीय पुरुष घोषित किया है । जैसे –

“उँच-नीच का भेद न माने, वही श्रेष्ठ ज्ञानी है,

दया-धर्म जिसमें हो, सबसे पूज्य प्राणी वही है ।”

कहते हुए दिनकरने प्रस्तुत खण्डकाव्य में पवित्रता, धर्म, मित्रता, धर्मनिष्ठा, मानवता आदि मूल्यों को प्रस्थापित किया है । दिनकर कृत संस्कृत के चार अध्याय भारतीय संस्कृति की परिचायक रचना है । कहने में कोई अतिशयोक्ति न होगी कि प्रस्तुत रचना भारतीय संस्कृति की अमूल्य निधि है ।

राष्ट्रकवि मैथिलीशरण गुप्त की रचनाओं में भी सांस्कृतिक परंपरा का प्रवाह अबाध रूप में बहा है । कहने में कोई आपत्ति न होगी कि गुप्तजी भारतीय संस्कृति के उपासक रहे है । उन्होंने वेद-पुराण, रामायण, कर्मयोग, अवतारवाद, वैष्णवभक्ति आदि को अपनी रचनाओं में अभिव्यंजित किया है । गुप्त कृत साकेत में भारतीय संस्कृति के मूल्यों की खोज हुई है । यथा :

“आर्य-सभ्यता हुई प्रतिष्ठत, आर्य धर्म आश्वस्त हुआ ।”

रामनरेश महेता ने भी सांस्कृतिक परंपरा को वाणी प्रदान की

है। महाप्रस्थान यह पथ बन्धु था, उत्सवा आदि जैसी उनकी रचनाओं में भारतीय संस्कृति के मूल्य संग्रहित हैं। उनका शबरी खण्डकाव्य संस्कृति का परिचायक काव्य है।

“क्या आत्मा की उन्नति केवल,
है उच्च वर्ग तक ही सीमित ?
प्रभु तो सबके पालक पिता, भला,
उनका आराधन क्यों सीमित ?”

कहते हुए नरेशजीने प्रस्तुत रचना में कर्म के सामने जाति-वर्ण को तुच्छतम ठहराया है।

“संस्कृति मनुष्य की विविध साधनाओं की सर्वोत्तम परिपाति है।”

कहते हुए हजारी प्रसाद द्विवेदी ने भी मानवतावादी संस्कृति को रौशनी प्रदान की है। उन्होंने भारतीय संस्कृति एवं धर्म का विवेचन किया है। रामायण, महाभारत एवं बौद्ध साहित्य के सांस्कृतिक आदर्शों को अपने निबंधों में स्थान देते हुए उन्होंने जीवन-दर्शन, जीवन-मूल्यों, उदारता आदि की पहचान कायम की है। भारतीय संस्कृति की देन, कुटज, देवदास, अशोक के फूल, भारत की सांस्कृतिक समस्याएँ आदि उनके संस्कृति की गरिमा बतलानेवाले निबंध हैं।

कुबेरनाथ राय के निबंधों में भी सांस्कृतिक परिवेश की जीवंत अभिव्यक्ति हुई है। उनके निबंधों में गावों, पर्वों, गंगा, यमुना जैसे लोकतत्वों का चित्रण हुआ है। गन्धमादन, विषादयोग आदि उनके संस्कृति से झुड़े मूल्यवान निबंध हैं।

विद्यानिवास मिश्र के निबंधों में भी लोक संस्कृति उभरकर सामने आती है। उनके निबंधों में शुकन, पुजा, व्रत आदि जैसी लोकमानताओं का अंकन हुआ है। उन्होंने कर्मयोग शास्त्र में गीतादर्शन की व्यापक मीमांसा प्रस्तुत की है। इस प्रकार हिन्दी साहित्य में गद्य-पद्य की विभिन्न विधाओं में सांस्कृति परिवेश का जीवंत चित्रण हुआ है।

समापन :-

समग्र चर्चा के अंतमें यहीं फलित होता है कि विश्व में भारतीय संस्कृति की महिमा व गरिमा अश्रुवा रही है। हिन्दी साहित्य में सांस्कृतिक परिवेश की सजीव झाँकी व्यंजित है। हिन्दी साहित्य के कबीर, तुलसी,

भारतेन्दु, महावीर प्रसाद द्विवेदी, मैथिलीशरण गुप्त आदि ने हमारी सांस्कृतिक अस्मिता को अपनी-अपनी रचनाओं में कायम किया है ।

“शुभास्ते पन्थाः ।”

सारांश :-

विश्व में भारतीय संस्कृति अमर ज अजेय है ति अमर ज अजेय है । इसी अलौकिक एवं दिव्य संस्कृति के आदर्शों, मूल्यों, तत्वों की हिन्दी साहित्य में बड़ी ही जीवंत अभिव्यक्ति हुई है । इन्हीं सांस्कृतिक आदर्शों से हिन्दी साहित्य का भक्तिकाल जहाँ मानव मन के हृदय, मन एवं आत्मा की भूख को तुष्ट करता है, वहीं दुसरी ओर लोक एवं परलोक की खाना खाने में पूर्णतः सफल रहा है । भक्तिकाल में जहाँ कबीर ने अपने आत्म ज्ञान से सांस्कृतिक गरिमा को कायम किया है, वहीं दूसरी ओर प्रेममार्गी कवि जायसीने अलौकिक प्रेम के रहस्यों को खोजने की चेष्टा की हैं । तुलसीदास का रामचरितमानस हमारी सांस्कृतिक विरासत की गौरवगाथा है। ज्ञान-विज्ञान, पुराण-काव्य, भक्ति-नीति, भावावेग-अनासक्त भाव, ब्राह्मण-चांडाल आदि का समन्वित व सम्मिलित रूप तुलसी का साहित्य है । सूर ने भी तत्कालिन युग की मरी हुई प्रजा में वात्सल्य एवं सख्यभावना के प्राण फूँके हैं ।

आधुनिककाल भी सांस्कृतिक चेतना की अभिव्यंजना दृष्टि से परिपूर्ण रहा है। राष्ट्रधारा के राष्ट्रिय प्रवाह में भारतेन्दु, अम्बिकादत्त व्यास, लाला श्रीनिवासदास, बालकृष्णभट्ट, राधाकृष्णदास आदिने अपनी साहित्यिक रचनाओं में भारतीय संस्कृति की महिमा का गौरवगान किया है । हजारीप्रसाद द्विवेदी, मैथिलीशरण गुप्त, दिनकर, माखनलाल चतुर्वेदी इत्यादि ने भी हमारी संस्कृति के सांस्कृतिक प्रवाह को अधिक गतवर किया है । कुल मिलाकर कह सकते हैं कि हिन्दी साहित्य के प्रत्येक काल में भारतीय संस्कृतिकी खोज हुई है । यह साहित्य राम और श्याम, निर्गुण और सगुण, जाति और पाति का एक अनुदा सेतु है । कहने का तात्पर्य यह है कि भारतीय संस्कृति का वह अतिरिक्त जो समय रूपी प्रवाह के साथ-साथ बहता चला गया, दफन हो गया, उन दफने हुए आदर्शों, मूल्यों, जीवन-सिद्धांतों, परंपराओं को हिन्दी भाषा साहित्यकारोंने रौशनी प्रदान की है ।

A WORK WRITTEN BY A WOMAN: CANNONIZATION OF IT THROUGH AN ESSAY BY A WOMAN

-P.R.SHARMA

M.A(ENGLISH), B.ED

INTRODUCTION:

A WORK WRITTEN BY A WOMAN: CANNONIZATION OF IT THROUGH AN ESSAY BY A WOMAN, it means my topic for presentation. “The Bluest Eye” by Toni Morrison and its interpretations with the magnifier glass of an essay by Elaine Showalter “Toward a Feministic Poetics”. Both the female writers try to give voice to the mute sufferings of God’s beautiful creation i.e a “woman”. Toni Morrison’s *The Bluest Eye* is a work which continues to proliferate the desire of the female obtains not only power, but a sense of place in the world. As Showalter shows her concern for the space for women and their powerful position through the medium of writing. There are many novels works that provide us feminist point of view such as *Beloved* by Tony Morrison *A Room of One’s Own* by Virginia Woolf and *The Colour Purple* by Alice Walker. *The Bluest Eye* reveals the condition of African American women in a society, where a bud before blooming is masquerade by its own Gardner or say protector.

Elaine Showalter in her essay talks about the sub-ordinate position of women in andocentric society, where they are suppressed in a way that they do not have enough courage to express their ideas and emotions. They are expected to agree not to argue. As Showalter mentions:

“Traditionally women have been cast in the supporting rather than the starring roles of literary scholarship.” (P.g 128 Toward a Feminist Poetics).

Like Showalter many feminist critics encouraged such as Woolf women to write something that becomes their medium of expression. The outcome of this is a wagon of the works we have which are written by women. Thus we have *The Bluest Eye* written by Nobel Laureate Tony Morrison. She has used a proper narrative technique. The book is divided into four sections—Autumn, Winter, Spring, and summer and through flash backs. The most beautiful aspect of the work is its use of Metaphors like-Blue eye, the seed, the barren land etc.

The very first aspect closely connected with the women is always her physical appearance or say features, from Helen of the Troy to today’s Helen since prime age till today. It is one of her expected qualities.

The primary difference between the male and female gaze in *The Bluest Eye* lies in its connection to sexual desire. Morrison connects the male gaze with sexual

desire and objectification of women. The scene of Pecola's rape by her father Cholly illustrates this. Morrison presents the entire scene in terms of Cholly's gaze on Pecola.

".. Cholly saw her dimly and could not tell what he saw or what he felt..... why did she have to look so whipped? ... If he looked into her face, he would see those haunted, loving eyes.(p.g127) (African American review –Indiana state university www.jstor.org)

When we are talking about women the second most important aspect we have to take in note is a view of her as a 'sexual object'. We have an appropriate example from Morrison's this novel *Darlene* a girl with whom Cholly had a sex becomes just a sexual object for White men only for their temporal pleasure, they can't think even for a second how a poor girl feels, and that denotes a world of men where the feelings of women doesn't matter at all. Showalter also indicates it with Robert Partlow understanding of Feminist criticism-'Feminist criticism will naturally be obsessed with the phallus' (p.g.126 *Towards a Feministic Poetics*). Thus, when one discusses the topic related to the women, sexuality can't be overlooked because for women it is another form of suppression.

Thus we have the scene where Pecola being raped by her own father. In same way in Alice Walker's novel *The Colour Purple* Shelly is also raped by her step father but towards the end readers are getting positive point of view with Shelly's independency with the help of other women. So, Shelly with the help of 'sister hood' survives and emerges as an independent being. But for Pecola there is no one who comes to rescue her and to take her out from that trauma, but leaves her to go insane. She an innocent girl being raped, and accused by the society:

".... She carry some of the blame."

"Oh,come on. She ain't but twelve or so."

" Yeah. But you never know. How come she didn't fight him?"(p.g149).

It is very painful that a Woman cannot understand the sufferings of a woman. Instead of supporting her they are taunting her.

In her essay Showalter also throws light on this in the context of writing. She tells that under this patriarchal structure women thinks traditionally like men have made her to think. Here in "Towards a Feministic Poetics" this fact is divulged in the words of Mary Daly in fact she is talking about 'Method' but to prove my argument it seems suitable to me.

"Under patriarchy, ...even women have not been able to hear and formulate our own questions, to meet our own experiences."(p.g 127 *Toward a Feministic Poetics*).

There is no doubt that she is speaking about Method, that is used to understand the Feminist criticism, by quoting this I just wanted to suggest that there are some stage where even woman do not support a woman because they are indirectly following the male.

Pecola suffers not only because she is black and poor, but also because she is a female. The gender issue therefore becomes an important one in the novel. All black women in *The Bluest Eye* experience dependency, repression, and alienation. All these women try to find meaning and fulfilment in different ways. While other women in the novel find fulfilment. Mrs. Macteer in looking after her family, Geraldine and Maureen Peal in trying to assume fake identities, Pauline in trying to fulfil the role of the ideal mammy. The women are subordinated to male but *The Bluest Eye* is a story of African American woman, so it shows us double marginalized condition of the women. They are abused by the outsider as well as at the hands of their own men. Whites lynched and raped them; the blacks came to look upon them as immoral beings. The black women, therefore, had no protection from the men of their own community.

In *The Bluest Eye* we observe that the School boys teases Pecola and poor Pecola can't fight back and at last Frieda comes to her rescue:

“Black e mo. Black e mo. Ya daddy sleeps nacked”.(p.g 50)

Now question sparks our mind is that the boys are themselves are black so why are they teasing 'Pecola? Black boys' hatred for black girls even though sharing the same features, it denotes their guilt or say their self hatred being worthless and black. So here comes double suppression of black women. Black Women have always fought two way battles at outside and simultaneously at home.

The suppression of the women begins at home. As Showalter argues that women are carrying sub-alter place. She gives the example of Elizabeth Barrett Browning. Barrett's identity was stifled by her husband Robert Browning, as Barrett herself admits that-

“...it may be better not to bring out the two works together.”(P133 Toward a Feministic Poetics)

There are very few who can accept their woman as an individual having their own ideas and capacities. If talking about creative writing by women they always suppressed by andocentric world, their work strongly criticised by male. That's why may be the women had adapted the pseudo name of man and followed their path of writing for acceptance by the critics as well as the outside world which is 'patriarchal', which is criticised by Showalter as a phase of 'feminine'. As we have well-known

sufferings and for that Pecola created an imagined 'one' with whom she can share her pain.

Showalter is asking the same question that where is the place for female. She argues that women can find their own place in male dominated world through the medium of writing. She also suggests that Her work should not be an imitative and only blind protest of 'patriarchy' but a work that colours imagination and inspiration of her work which is coined as "gynocritics". Thus, Showalter coined that term to give new frame to the Feminist criticism; gynocritics is more self contained and experimental, with connections to other modes of new feminist research. Showalter explains her term very accurately:

"In contrast to [an] angry or loving fixation on male literature, the program of gynocritics is to construct a female framework for the analysis of women's literature, to develop new models based on the study of female experience, rather than to adapt male models and theories" (New, 131).

It (gynocritics) is not playing a role of eraser which erases the difference between male and female writing. So with the new frame work for the analysis of women's literature Morrison's writing can be judged with this given model of 'gynocritics'. Showalter provides a new to look Women's writing without any bias. If taking consideration Morrison we must not look her as that she is woman that's why she is speaking on behalf of women. We have to go through her work as a part of her experiences, expressions and experiments without looking it from traditional male models and theories.

In the context of Morrison's writing, it seems true that it is not imitative. She is experimenting with her writing and her experiments become fruitful in the way of her conveying the message. She is selecting a form of writing that is peculiar to its particular society. She is using the medium of narrator –Claudia, when the story starts Claudia narrates it as an adult using flashback technique. But while story moves further Claudia also takes part in the story as a child. So we have two visions of looking to a story first from an adult's point of view and second as a child. She is using the language i.e also peculiar, to its narration, she has used many inverted comma to comprise the sentences and by through creating more possibilities for meanings. Thus the writing style of Morrison in 'The Bluest Eye' is not certainly imitative but innovative.

Elaine Showalter finds the discussion of women as a writer a highly debatable topic; it becomes necessary to judge Morrison keeping this view in mind. She is very vocal about how she wants her work to be interpreted and the messages she wishes to convey to her audience.

Showalter in her "A Literature of Their Own" introduces three phases of women writing and that are-

The Feminine Phase 1840-1880 It is a phase of *imitation* of the prevailing modes of the dominant traditional internalization of its standards of art and its views on social roles. p.g 13 (Feminist Literary Theory). The distinct quality of this period is the act of hiring the male pseudo name.

The Feminist Phase 1880-1920 .This phase of *protest* against these standards and values, and advocacy of minority rights and values, including a demand for autonomy.p.g13 (Feminist Literary Theory).

The Female Phase 1920... Showalter says, “women reject both imitation and protest—two forms of dependency—and turn instead to female experience as the source of an autonomous art”(p. g 139 *Toward a Feministic Poetics*).

Female Phase focuses on self discovery that means using writing as a mode of self expression. Women has to get back their voice to describe their art by using any theme, genres, language that it has ability to put forward their feelings.

In that way, Morrison is following the third phase which is ‘Female’ as I have mentioned before she is not imitating or hiding herself behind any curtain of pseudo name and she is also not rejecting male theory at all. She is just following a way that can lead her to her final destination and that is a search of a space for Black women in the world which is ruled over by male for century. She is conveying the idea through her writing not Feminine- alike female nor Feminist- criticism on female or by the female, but be just a *FEMALE*

Conclusion:

Showalter encompasses many authors’ point of views related to ‘Feminist Criticism’ and her own views under an umbrella of her essay, “Toward a Feministic Poetics”. My paper is an endeavour to present before you *The Bluest Eye* by Morrison keeping those ideas in mind, but there are some points that are not fitting well such as the first two phases. But Showalter’s aims of ‘autonomous art’ and ‘self-discovery’ are fulfilled in some extent in the writing of Morrison in her novel *The Bluest Eye*.

Bibliography

- Morrison Tony, *The Bluest Eye* (Vintage Books London, 1999)
- Showalter Elaine, *Toward a Feminist Poetics*.
- African American review –Indiana state university_Malin La von walther-
www.jstor.org/stable/3041802
- Eagleton Mary, *Feminist Literary Theory* (Wiley-Blackwell U.K, Third Edition

- Hekman Susan *feminism* p.g 91-100

Golden age

Suryavarman II — Angkor Wat

- Dr. SHAILESH SOLANKI
Assistant Professor in HISTORY
(Gujarat Arts & Commerce College Evening)

The 11th century was a time of conflict and brutal power struggles. Only with Suryavarman II (reigned 1113–1150) was the kingdom united internally and extended externally. Under his rule, the largest temple of Angkor was built in a period of 37 years: Angkor Wat, dedicated to God Vishnu. Suryavarman II conquered the Mon kingdom of Haripunjaya to the west (in today's central Thailand), and the area further west to the border with the kingdom of Bagan (modern Burma), in the south further parts of the Malay peninsula down to the kingdom of Grahi (corresponding roughly to the modern Thai province of Nakhon Si Thammarat), in the east several provinces of Champa, and the countries in the north as far as the southern border of modern Laos. Suryavarman II sent a mission to the Chola dynasty of south India and presented a precious stone to the Chola Emperor Kulothunga Chola I in 1114. Suryavarman II's end is unclear. The last inscription mentioning his name, in connection with a planned invasion of Vietnam, is from the year 1145. He died during a failed military expedition in Dai Viet territory sometime between 1145 and 1150.

There followed another period in which kings reigned briefly and were violently overthrown by their successors. Finally in 1177 Kambuja was defeated in a naval battle on the Tonle Sap lake by the army of the Chams and was incorporated as a province of Champa.

Jayavarman VII Angkor Thom

Portrait statue of Jayavarman VII

Prasat Bayon

The future king Jayavarman VII (reigned 1181–1219) was already a military leader as prince under previous kings. After the Cham had conquered Angkor, he gathered an army and regained the capital, he attacked his father thinking it was his destiny to be king, he ascended the throne and continued the war against the neighbouring eastern kingdom for a further 22 years, until the Khmer defeated Champa in 1203 and conquered large parts of its territory.

Jayavarman VII stands as the last of the great kings of Angkor, not only because of the successful war against the Cham, but also because he was no tyrannical ruler in the manner of his immediate predecessors, because he unified the empire, and above all because of the building projects carried out under his rule. The new capital now called Angkor Thom (literally: "Great City") was built. In the centre, the king (himself a follower of Mahayana Buddhism) had constructed as the state temple the Bayon, with its towers bearing faces of the bodhisattva Avalokiteshvara, each several metres high, carved out of stone. Further important temples built under Jayavarman VII were Ta Prohm, BanteayKdei and NeakPean, as well as the reservoir of SrahSrang. Alongside, an extensive network of streets was laid down, which connected every town of the empire. Beside these streets 121 rest-houses were built for traders, officials and travellers. Not least of all, he established 102 hospitals.

Jayavarman VIII the last blooming

Baphuon, a temple-mountain dedicated to the Hindu God Shiva.

After the death of Jayavarman VII, his son Indravarman II (reigned 1219–1243) ascended the throne. Like his father, he was a Buddhist, and completed a series of temples begun under his father's rule. As a warrior he was less successful. In the year 1220, under mounting pressure from increasingly powerful Dai Viet, and its Cham alliance, the Khmer withdrew from many of the provinces previously conquered from Champa. In the west, his Thai subjects rebelled, established the first Thai kingdom at Sukhothai and pushed back the Khmer. In the following 200 years, the Thais would become the chief rivals of Kambuja. Indravarman II was succeeded by Jayavarman VIII (reigned 1243–1295). In contrast to his predecessors, he was a devotee of the Hindu deity Shiva, and an aggressive opponent of Buddhism. He destroyed most of the Buddha statues in the empire (archaeologists estimate the number at over 10,000, of which few traces remain) and converted Buddhist temples to Hindu temples. From the outside, the empire was threatened in 1283 by the Mongols under Kublai Khan's general Sogetu (sometimes known as Sagatu or Sodu) who was the governor of Guangzhou, China. It was a small detachment from the main campaign against Champa and Dai Viet. The king avoided war with his powerful opponent, who at this time ruled over all China, by paying annual tribute to him. Jayavarman VIII's rule ended in 1295 when he was deposed by his son-in-law Srindravarman (reigned 1295–1309). The new king was a follower of Theravada Buddhism, a school of Buddhism which had arrived in southeast Asia from Sri Lanka and subsequently spread through most of the region.

Prasat Phnom Rung, the site of an ancient Khmer city

Decline

From the year 1327 on, no further large temples were established. Historians suspect a connection with the kings' adoption of Theravada Buddhism: they were therefore no longer considered "devarajas", and there was no need to erect huge temples to them, or rather to the gods under whose protection they stood. The retreat from the concept of the devaraja may also have led to a loss of royal authority and thereby to a lack of workers. The water-management apparatus also degenerated, meaning that harvests were reduced by floods or drought. While previously three rice harvests per year were possible a substantial

contribution to the prosperity and power of Kambuja the declining harvests further weakened the empire.

Phimai, the site of an ancient Khmer city of Vimayapura

Its western neighbour, the first Thai kingdom of Sukhothai, after repelling Angkorian hegemony, was conquered by another stronger Thai kingdom in the lower Chao Phraya Basin, Ayutthaya, in 1350. From the fourteenth century, Ayutthaya became Angkor's rival. According to its accounts, Ayutthaya launched several attacks. Eventually it was said, Angkor was subjugated. Siamese army drew back, leaving Angkor ruled by local nobles, loyal to Ayutthaya. The story of Angkor faded from historical accounts from then on.

References

1. Barlow, Jane Atwood; Bolger, Diane L.; Kling, Barbara 1991. *Cypriot Ceramics: Reading the Prehistoric Record*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. ISBN 978-0-92-417110-9.
2. Doulas, Christos (1980). *Thera and the Aegean World II: Papers Presented at the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978*. London: Thera and the Aegean World. ISBN 978-0-95-061332-1.
3. French, Elizabeth Bayard 2002. *Mycenae: Agamemnon's Capital*. Stroud: Tempus. ISBN 0-7524-1951-X.
4. Hänzel, B. Podzuweit, Christian 1982. "Die mykenische Welt und Troja". *Südosteuropazwischen 1600 und 1000 V. Chr.* in German. Berlin: Moreland Editions. pp. 65–88.
5. Higgins, Reynold Alleyne 1997. *Minoan and Mycenaean Art*. London and New York: Thames & Hudson. ISBN 978-0-50-020303-3.

Economic Reforms in India

(Reforms in Industrial and Trade Policy)

- ASHISHKUMAR CHUDASAMA
Adhyapak Sahayak in Economics
M.B.Patel Of Commerce and G.M.N
Atrs College, Dahegam,
Dist- Gandhinagar

Abstract

Reforms in industrial and trade policy were a central focus of much of India's reform effort in the early stages. Industrial policy prior to the reforms was characterized by multiple controls over private investment which limited the areas in which private investors were allowed to operate, and often also determined the scale of operations, the location of new investment, and even the technology to be used. The industrial structure that evolved under this regime was highly inefficient and needed to be supported by a highly protective trade policy, often providing tailor-made protection to each sector of industry. The costs imposed by these policies had been extensively studied Bhagwati and Desai 1965 Bhagwati and Srinivasan, 1971 Ahluwalia, 1985 and by 1991 a broad consensus had emerged on the need for greater liberalization and openness. A great deal has been achieved at the end of ten years of gradualist reforms.

Industrial Policy

Industrial policy has seen the greatest change, with most central government industrial controls being dismantled. The list of industries reserved solely for the public sector which used to cover 18 industries, including iron and steel, heavy plant and machinery, telecommunications and telecom equipment, minerals, oil mining, air transport services and electricity generation and distribution has been drastically reduced to three: defense aircrafts and warships, atomic energy generation, and railway transport. Industrial licensing by the central government has been almost abolished except for a few hazardous and environmentally sensitive industries. The requirement that investments by large industrial houses needed a separate clearance under the Monopolies and Restrictive Trade Practices Act to discourage the concentration of economic power was abolished and the act itself is to be replaced by a new competition law which will attempt to regulate anticompetitive behavior in other ways.

The main area where action has been inadequate relates to the long standing policy of reserving production of certain items for the small-scale sector. About 800 items were covered by this policy since the late 1970s, which meant that investment in plant and machinery in any individual unit producing these items could not exceed \$ 250,000. Many of the reserved items such as garments, shoes, and toys had high export potential and the failure to permit development of production units with more modern equipment and a larger scale of production severely restricted India's export competitiveness. The Report of the Committee on Small Scale Enterprises 1997 and the Report of the Prime Minister's Economic Advisory Council 2001 had both pointed to the remarkable success of China in penetrating world markets in these areas and stimulating rapid growth of employment in manufacturing. Both reports recommended that the policy of reservation should be abolished and other measures adopted to help small-scale industry. While such a radical change in policy was unacceptable, some policy changes have been made very recently: fourteen items were removed from the reserved list in 2001 and another 50 in 2002. The items include garments, shoes, toys and auto components, all of which are potentially important for exports. In addition, the investment ceiling for certain items was increased to \$1 million. However, these changes are very recent and it will take some years before they are reflected in economic performance.

Industrial liberalization by the central government needs to be accompanied by supporting action by state governments. Private investors require much permission from state governments to start operations, like connections to electricity and water supply and environmental clearances. They must also interact with the state bureaucracy in the course of day-to-day operations because of laws governing pollution, sanitation, workers' welfare and safety, and such. Complaints of delays, corruption and harassment arising from these interactions are common. Some states have taken initiatives to ease these interactions, but much more needs to be done.

Trade Policy

Trade policy reform has also made progress, though the pace has been slower than in industrial liberalization. Before the reforms, trade policy was characterized by high tariffs and pervasive import restrictions. Imports of manufactured consumer goods were completely banned. For capital goods, raw materials and intermediates, certain lists of goods were freely importable, but for most items where domestic substitutes were being produced, imports were only possible with import licenses. The criteria for issue of licenses were no transparent delays were endemic and corruption

unavoidable. The economic reforms sought to phase out import licensing and also to reduce import duties.

Progress in reducing tariff protection, the second element in the trade strategy, has been even slower and not always steady. The weighted average import duty rate declined from the very high level of 72.5 percent in 1991-92 to 24.6 percent in 1996-97. However, the average tariff rate then increased by more than 10 percentage points in the next four years.¹ In February 2002, the government signalled a return to reducing tariff protection. The peak duty rate was reduced to 30 percent, a number of duty rates at the higher end of the existing structure were lowered, while many low end duties were raised to 5 percent. The net result is that the weighted average duty rate is 29 percent in 2002-03.

Although India's tariff levels are significantly lower than in 1991, they remain among the highest in the developing world because most other developing countries have also reduced tariffs in this period. The weighted average import duty in China and Southeast Asia is currently about half the Indian level. The government has announced that average tariffs will be reduced to around 15 percent by 2004, but even if this is implemented, tariffs in India will be much higher than in China which has committed to reduce weighted average duties to about 9 percent by 2005 as a condition for admission to the World Trade Organization.

2.6 Foreign Direct Investment

Liberalizing foreign direct investment was another important part of India's reforms driven by the belief that this would increase the total volume of investment in the economy, improve production technology, and increase access to world markets. The policy now allows 100 percent foreign ownership in a large number of industries and majority ownership in all except banks, insurance companies, telecommunications and airlines. Procedures for obtaining permission were greatly simplified by listing industries that are eligible for automatic approval up to specified levels of foreign equity 100 percent, 74 percent and 51 percent. Potential foreign investors investing within these limits only need to register with the Reserve Bank of India. For investments in other industries, or for a higher share of equity than is automatically permitted in listed industries, applications are considered by a Foreign Investment Promotion Board that has established a track record of speedy decisions. In 1993, foreign institutional investors were allowed to purchase shares of listed Indian companies in the stock market, opening a window for portfolio investment in existing companies.

These reforms have created a very different competitive environment for India's industry than existed in 1991, which has led to significant changes. Indian companies have upgraded their technology and expanded to more efficient scales of production. They have also restructured through mergers and acquisitions and refocused their activities to concentrate on areas of competence. New dynamic firms have displaced older and less dynamic ones: of the top 100 companies ranked by market capitalization in 1991, about half are no longer in this group. Foreign investment inflows increased from virtually nothing in 1991 to about 0.5 percent of GDP. Although this figure remains much below the levels of foreign direct investment in many emerging market countries not to mention 4 percent of GDP in China the change from the pre-reform situation is impressive. The presence of foreign-owned firms and their products in the domestic market is evident and has added greatly to the pressure to improve quality.

These policy changes were expected to generate faster industrial growth and greater penetration of world markets in industrial products, but performance in this respect has been disappointing. Industrial growth increased sharply in the first five years after the reforms, but then slowed to an annual rate of 4.5 percent in the next five years. Export performance has improved, but modestly. The share of exports of goods in GDP increased from 5.7 percent in 1990-91 to 9.7 percent, but this reflects in part exchange rate depreciation. India's share in world exports, which had declined steadily since 1960, increased slightly from around 0.5 percent in 1990-91 to 0.6 percent in 1999-2000, but much of the increase in world market share is due to agricultural exports. India's manufactured exports had a 0.5 percent share in world markets for those items in 1990 and this rose to only 0.55 percent by 1999. Unlike the case in China and Southeast Asia, foreign direct investment in India did not play an important role in export penetration and was instead oriented mainly towards the domestic market.

References

- 1) Swamy, S. (2003) *Economic Reforms and Performance: China and India in Comparative Perspective (1978-2000)*, Konark
- 2) Srinivasan, G. (2002), "FDI Computing System Needs Changes", *Business Line*, India, November 4.
- 3) Reserve Bank of India (2003), *Reserve Bank of India Bulletin*, India
- 4) *Malyalam manorama FDI Issues & Challenges*

the 1990s, the number of people with diabetes has increased in all industrialized countries (1).

Diabetes is a chronic disease with a high prevalence. In the Netherlands, the prevalence of diabetes is 6.5% (2). The prevalence of diabetes is expected to increase in the next decades, because of the increasing prevalence of obesity and the increasing life expectancy (3).

Diabetes is a disease with a high morbidity and mortality. The mortality of diabetes is 1.5 times higher than in the general population (4). The morbidity of diabetes is high, because of the complications of diabetes. The complications of diabetes are retinopathy, nephropathy, neuropathy, and cardiovascular disease (5).

The complications of diabetes are the main cause of disability and death in people with diabetes (6).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood glucose level (7). The complications of diabetes can also be prevented by a good control of the blood pressure and the lipids (8).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood glucose level (7).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood pressure and the lipids (8).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood glucose level (7).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood pressure and the lipids (8).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood glucose level (7).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood pressure and the lipids (8).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood glucose level (7).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood pressure and the lipids (8).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood glucose level (7).

The complications of diabetes are preventable. The complications of diabetes can be prevented by a good control of the blood pressure and the lipids (8).